

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԷԴՈՒԱՐԴ ՀԱՅԿԱԶԻ

**«ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ» ԱՐՑԱԽԻ
(ՂԱՐԱԲԱՂԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Է .00.05 - «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն»

**մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի համար**

**Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ ակադ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ա.Ա.**

ԵՐԵՎԱՆ – 2019

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ - «ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ» ԱՐՑԱԽԻ (ՂԱՐԱԲԱՂԻ) XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ - XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ԵՐԿՐԱՄԱՍԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	
1.1 Արցախում (Ղարաբաղում) տիրող իրավիճակի բնութագրությունը XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին	12
1.2 Արցախը Ռուսաստանին միացման պատմության լուսաբանումը	39
ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ - ԱՐՑԱԽԻ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐՈՒՄ (1805-1828 թթ.)	
2. 1 1805-1813 թթ. իրադարձությունների լուսաբանությունը.....	50
2.2 Խանական կառավարման վերացումը.....	83
2.3 Արցախը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին.....	107
ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ - «ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ» ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ (1828-1864 թթ.)	
3.1 Ռուսական կառավարության ձեռնարկումներն Արցախում.....	121
3.2 Արցախի վարչակառավարման համակարգի և ժողովրդագրական տեղաշար- ժերի արտացոլումը ռուս պաշտոնյաների գեկուցագրերում.....	131
3.3 Արցախի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի լուսաբանումը....	154
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.....	169
ԱՂՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	174

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արդի պատմագիտության զարգացման հրատապ խնդիրներից մեկն, անշուշտ, աղբյուրագիտական հենքի ընդլայնումն է, որը պետք է ընթանա ինչպես հայտնի աղբյուրների տեղեկատվական աստիճանի բարձրացման, այնպես էլ նորահայտ փաստաթղթերը գիտական շրջանառության մեջ դնելու ճանապարհով: Հայտնի է, որ պատմագիտական սկզբնաղբյուրների հիմնական տեսակներից մեկը աղբյուրագիտական հավաքածուներն են, տարաբնույթ ժողովածուները, պարբերական մամուլը և այլն: Աղբյուրագիտական հավաքածուների գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ ներկայացված վավերագրերն այստեղ համակարգված և տեսակավորված են, ինչը հնարավորություն է տալիս բազմակողմանի վերլուծության ենթարկել պատմական տարաբնույթ փաստաթղթերը: Որպես կանոն, դրանք արխիվային վավերագրեր են, զեկուցագրեր, հաշվետվություններ, նոթագրություններ, գործառնական բնույթի փաստաթղթեր, վիճակագրական տվյալներ և այլն: Աղբյուրագիտական հավաքածուների ակնհայտ առավելությունը պայմանավորված է նաև վերջինիս պատմագիտական իրողությունների հավաստիության անհամեմատ բարձր աստիճանով, առավել ևս, երբ հիմնահարցը վերաբերում է պատմա - քաղաքական բնույթի հարցերի ուսումնասիրությանը:

Ներկա ատենախոսության թեման ունի ինչպես աղբյուրագիտական, այնպես էլ քաղաքական հնչեղություն, հատկապես երբ նկատի ենք ունենում Արցախի պատմության հանդեպ վերջին ժամանակների աննախադեպ հետաքրքրությունը: Այս հետաքրքրությունն, անշուշտ, պայմանավորված է նաև ներկայումս ընթացող արցախյան հակամարտության բուռն գործընթացներով: Գաղտնիք չէ, որ Ադրբեյջանի ողջ պատմագիտական դպրոցը «լծվել է» Արցախի պատմության կեղծարարության գործին: Օգտագործելով համացանցի ընձեռած ներկայիս հնարավորությունները, նրանք ամեն տեսակի խեղաթյուրված ու պատմագիտության հետ առնչություն չունեցող տեղեկատվություն են տարածում՝ փորձելով թյուրքացնել Արցախի պատմական անցյալը: Ուստի ներկա հիմնահարցի ընտրությունը թելադրված է այդօրինակ հրապարակում-

ներին հակադարձելու, ինչպես նաև դրանց ողջ սնանկությունն ու հակազիտականությունը վեր հանելու անհրաժեշտությամբ¹:

Ռուսական հեղինակավոր աղբյուրագիտական հավաքածուի ուսումնասիրության ներկա ձեռնարկումը պայմանավորված է երկու կարևոր հանգամանքով. նախ, որ վերջինիս նյութերը բացառապես արխիվային վավերագրեր են, երկրորդ՝ ընտրվել է այդ տեսակի մեջ այնպիսի հավաքածու, որն ամբողջովին և հիմնարար կարող է պատասխան տալ առաջադրված հիմնահարցերին: «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր» հավաքածուն այդ հնարավորությունը լիովին ընձեռնում է:

Անշուշտ, անհնարին է գտնել նախախորհրդային, առավել ևս խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանի հայազգի հետազոտող, ով այդքան առատորեն օգտված չլինի Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի հրատարակած վավերագրերից, հատկապես երբ հարցը վերաբերել է հայոց պատմության XVIII - XIX դարերի ուսումնասիրությանը: Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը զետեղված են հայ - ռուսական հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ամենատարբեր բնույթի հավաքածուներում:² Տասներկու հատոր ընդգրկող այս հավաքածուն (վեցերորդ հատորն իր հերթին բաղկացած է երկու մասից, իսկ էջերի ընդհանուր ծավալն անցնում է 13500-ը), հետազոտողին հնարավորություն է տալիս գտնել իրեն անհրաժեշտ նյութը, որում, ինչպես արդեն նշեցինք, բացառապես արխիվային վավերագրեր ու փաստաթղթեր են: Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի առանձին վավերագրեր զետեղված են Արցախի XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին կեսի պատմությանը նվիրված աշխատություններում³:

¹ Դեռևս նախագահ եղած ժամանակ, 1999թ. Հ. Ալիևը «իրահանգ» էր տվել Ադրբեջանի պատմաբաններին. «ստեղծել այնպիսի գործեր, որպեսզի մշապես և հետևողական կերպով ապացուցվի այն հողերի պատկանելությունը Ադրբեջանին, որտեղ այժմ տարածված է Հայաստանը: Մենք պետք է դա կատարենք: Մենք պետք է ճանապարհ բացենք ապագա սերունդների համար»: «Բակինսկի ռաբոչի», 11 փետրվարի 1999թ. Տե՛ս Էլեկտրոնային կայք՝ [http://sumgait.info /caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-5.htm](http://sumgait.info/caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-5.htm).

² Տե՛ս Армяно-русские отношения в XVIII в. (1760-1800), Сборник документов, т. IV, Ереван, 1990, Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I - II, Ереван, 1972, 1978.

³ Տե՛ս Լեո, «Հայոց պատմություն», հ. 4, «Ժամանակակից պատմություն» (XIX դարի առաջին կես), գիրք 1, Երևան, 1984, Нагорный Карабах; историческая справка (ред. Галоян Г. А., Худавердян К.С.), Ереван, 1988, Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը (սկզբից մինչև մեր օրերը), Երևան, 1994, Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002, նույնի Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1813թ., Ստեփանակերտ, 2013, նույնի Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում», Երևան, 2017, Մաղալյան Ա.,

Եվ, այդուհանդերձ, պատշաճին գնահատելով հայ պատմաբանների կատարած շնորհակալ աշխատանքը Արցախի պատմության ուսումնասիրության խնդրում, հարկ է նշել, որ «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր» հավաքածուի ամբողջական ուսումնասիրությունն ու գնահատությունը մեզանում առանձին քննության չի ենթարկվել: Այդ վավերագրերը գլխավորապես ուսումնասիրվել են հատվածային կտրվածքով, որքանով, որ վերաբերել են քննության առարկա իրենց հիմնահարցին: Բացակայում է նաև պատմագիտական այդ ստվարածավալ հավաքածուի աղբյուրագիտական վերլուծությունը առանձին վերցրած հիմնահարցերի ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Ներկա հետազոտությունն իր տեսակի մեջ առաջին փորձն է՝ «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի» հիման վրա ամբողջացնել մեկ առանձին վերցրած հիմնահարցի ուսումնասիրումը: Խնդիրը պատմագիտական կարևորություն է ձեռք բերում նաև այն տեսակետից, որ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը կոնտեքստից կտրված ձևով հաճախ են վկայակոչվում աղբյուրաբանների կողմից և տարածված են համացանցում: Ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում ցույց տալ «ապացուցողական աղբյուրաբանական հենքի» ողջ սնանկությունը, ինչը վերջիններիս ակնհայտորեն կզրկի հակառակը պնդելու հնարավորությունից: Անտարակույս, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում զետեղված փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են Արցախի նշված ժամանակաշրջանի պատմության լուսաբանությանը, աղբյուրագիտական հստակ հիմնավորումներ են

Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, Բաղդասարյան Ն., Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը Ղարաբաղում 1813-1867թթ., Երևան, 2015, Աբրահամյան Հ., Արցախը 18-19-րդ դարերում, Երևան, 2015, Тер-Саркисянц А., Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции. М., 2015, Дадаян Ст., Политическая история Арцах-Карабаха от Хамсы до автономии. Факты и вымыслы. Степанакерт, 2017, Барсегов Ю., Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, т. 1, 2, М., 2008, 2009, Тунян В., Карабахский конфликт: Историко-геополитический аспект, Ереван, 1999, Ениколопов И., «Записка о переселении армян из Персии в наши области и ее настоящий автор», տեղեկագիր հաս. գիտ., հ.8, 1949, էջ 69-73, Հովհաննիսյան Հ., Ղարաբաղը ռուսական աղբյուրներում, Էջմիածին ամսագիր, 2007, թիվ Ա, էջ 18-28, Հովհաննիսյան Է., Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը 18-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 19-րդ դարի 1-ին կեսը (գրականության տեսություն), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2012, թիվ 1-2 (119-120), էջ 218-226 և ուրիշ:

պարունակում ադրբեջանական ներկայիս աղավաղումներին և խեղաթյուրումներին հակադարձելու համար¹:

Անշուշտ, մեկ ուսումնասիրության շրջանակներում անհնար է քննության առնել հայագիտական այն հսկայական նյութը, որն իր մեջ ամփոփում է սույն հավաքածուն: Ակնհայտ է նաև, որ գնալ այդ ճանապարհով, կնշանակեր ինքնին փակուղի տանել քննության առարկա հիմնահարցի ուսումնասիրությունը: Ուստի ներկա աշխատանքում մեզ առաջադրված խնդիրը պատկերանում է այլ հարթության վրա. հարկ էր պարզել, թե որքանով են հավաքածուում տեղ գտած վավերագրերն օգնում առանձին վերցրած պատմագիտական, առավել ևս քաղաքական հնչեղություն ունեցող հիմնահարցի լուսաբանությանը: Ընդամին այս ելակետով է պայմանավորված ներկա հետազոտության թեմայի ընտրությունն ու գլխավոր խնդրի առաջադրումը:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը դիտարկվել են հետևյալ խնդիրների իրագործման տեսանկյունից.

- Ուսումնասիրել հավաքածուում Արցախի XVIII - XIX դարերի կեսերի պատմությանը վերաբերող փաստաթղթերը, առանձնացնել աղբյուրագիտական - պատմագիտական նշանակության վավերագրերը:
- Քննարկել Արցախի պատմությանը վերաբերող աղբյուրագիտական նյութերի նշանակությունը ադրբեջանական ներկայիս պատմագիտության կողմից այդ պատմության խեղաթյուրմանը հակադարձելու տեսանկյունից:
- Արցախի պատմությանը վերաբերող նյութերի օրինակով վերլուծել տարածաշրջանում ռուսական քաղաքականության ուղղությունները, նպատակներն ու արդյունք-

¹Տե՛ս Էլեկտրոնային կայք՝ Карабах: Этимология, территория и границы. http://www.azerbaijan.az/-portal/Karabakh/History/history_r.html, Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды. Журнал «Кавказ и глобализация», 2010, т.4, выпуск 3-4. <http://cyberleninka.ru/article/n/karabakh-poisk-istoricheskoy-pravdy>. Нагорный Карабах: факты против лжи. <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-5.htm>, Рафика Агакишибекова: Кровавые страницы истории азербайджанского народа. <http://azpress.az/index.php?lang=ru§ionid=news&id=26181>., Махмуд Исмаил. История Азербайджана (Краткий обзор с древнейших времен до 1920 г.) http://eli-brary.bsu.az/yenii%5Cebookspdf%5Cistoriya_azerbayjana.pdf., Рауф Алишир оглу Гусейнзаде, Кавказ и армяне, Баку, 2013, <http://erevangala500.com/page/141.html>, Эльдар Эльхан оглы Исмаилов. Ханы Карабахские и их потомки./<https://docplayer.ru/65843625-Hany-karabahskie-i-ih-potomki-pokolennaya-rodoslovnaya-rospis-starshey-linii-roda.html> և այլն:

ները: Հարկ է նաև փաստերով հիմնավորել, որ ռուսական քաղաքականությունը մարզում հիմնականում իրականացվել է տեղի հայության միջոցով:

- Բացահայտել Արցախում հայ բնակչության հանդեպ մահմեդական կառավարիչների որդեգրած հակահայ քաղաքականության հետևանքները:
- Ցույց տալ, որ մահմեդական խաների կառավարման տարիներին Արցախում հայկական բնակչության թվաքանակի նվազումը բացառապես մահմեդական իշխանությունների հայահալած քաղաքականության արդյունքն էր և որ այդ քաղաքականության հետևանքով տեղի է ունեցել Արցախի մի մասի հայության հայրենագրվումը:
- Հիմնավորել Արցախի հայկականությունը, դարերով այստեղ ապրած հայ ժողովրդի բնիկ լինելու հանգամանքը:
- Լուսաբանել Արցախի սոցիալ - տնտեսական իրավիճակի առանձնահատկությունները, ցույց տալ տեղի հայության գերակա մասնակցությունը մարզի սոցիալ – տնտեսական զարգացման գործընթացներին:

Ներկա հետազոտության ժամանակագրական սահմաններն արդեն իսկ պայմանավորված են Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի կողմից յուրաքանչյուր հատորի համար սահմանված ժամանակահատվածով: Հայտնի է, որ այդ հավաքածուի յուրաքանչյուր հատոր ընդգրկում է հստակ առանձնացված ժամանակահատված (հաճախ այդ սահմանազատումը պայմանավորված է եղել Կովկասում նոր կառավարչապետի նշանակման հանգամանքով), ուստի մնում է արձանագրել, որ առաջին հատորը սկսվում է XVIII դարի վերջին Կովկասում խմորված պատմական իրադարձությունների ներկայացմամբ, իսկ վերջին՝ XII հատորը ավարտվում է XIX դարի կեսերն ընկած ժամանակահատվածի պատմությանը վերաբերող վավերագրերով¹:

¹ «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի» **առաջին հատորն** ընդգրկում է 1801-1802 թթ. գեներալ Կ. Ֆ. Կնորինգի Կովկասի կառավարչապետության ժամանակաշրջանը (Թիֆլիս, 1866), **երկրորդ հատորը**՝ գեներալ Պ. Դ. Յիցիանովի՝ 1802-1806 թթ. (Թիֆլիս, 1868), **երրորդ հատորը**՝ ֆելդմարշալ Ի. Վ. Գուդովիչի՝ 1806-1809 թթ. (Թիֆլիս, 1869), **չորրորդ հատորը**՝ 1809-1811 թթ., գեներալ Ա. Պ. Տորմասովի՝ (Թիֆլիս, 1870), **հինգերորդ հատորը**՝ 1811-1816 թթ. գեներալներ Ֆ. Օ. Պաուլուչի և Ն. Ֆ. Ռոտչևի (Թիֆլիս, 1873), **վեցերորդ հատորն** ընդգրկում է գեներալ Ա. Պ. Երմոլովի՝ 1816-1827 թթ. և բաղկացած է երկու մասից, (Թիֆլիս, 1874, 1875), **յոթերորդ հատորը**՝ ֆելդմարշալ Ի. Ֆ. Պասկևիչի՝ 1827-1831 թթ. (Թիֆլիս, 1878), **ութերորդ հատորը**՝ բարոն Գ. Վ. Ռոզենի՝ 1831-1837 թթ. (Թիֆլիս, 1881), **իններորդ հատորը**՝ գեներալ Ե. Ա. Գուլովինի 1837-1842 թթ. և Ա. Ի. Նեյդգարդի՝ 1842-1844 թթ. (Թիֆլիս, 1884), **փասններորդ հատորը**՝ իշխան Մ. Ս. Վորոնցովի՝ 1844-1854 թթ. (Թիֆլիս, 1885), **փասնմեկերորդ հատորը**՝ գեներալ Ն. Ն. Մուրավյովի (1854-1856 թթ.), (Թիֆլիս, 1888) և վերջին՝ **փասերկուներորդ հատորը**՝ իշխան Ա. Ի. Բարյատինսկու կառավարչապետության ժամանակաշրջանը՝ 1856-1862 թթ. (Թիֆլիս, 1904):

Ինչպես արդեն նշեցինք, ներկա հետազոտության հիմնական աղբյուրը Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի կողմից հրատարակած և տասներկու (ընդհանուր ծավալով՝ տասներեք) հատորներում ամփոփված և Արցախի XVIII դարի վերջի - XIX դարի կեսերն ընկած պատմությունը լուսաբանող արխիվային վավերագրերն են: Ի դեպ, հավաքածուի լույս ընծայման անհրաժեշտությունը հանգամանորեն պարզաբանված է առաջին հատորի ընդարձակ առաջաբանում. «Կովկասյան պատերազմների ավարտից հետո,- գրում են հավաքածուի հեղինակները,- երբ լայնածավալ և տարատեսակ ժողովուրդներով բնակեցված այս երկրամասը հանդարտվեց, ժամանակն էր ի մի բերել Կովկասում ռուսական կառավարության գրեթե կեսդարյա բուռն գործունեության արդյունքները՝ երկրամասի կյանքի համար նոր և արժանի դարաշրջան բացելու համար: Ուստի հարկ է, որ մեր կառավարությունը հետադարձ հայացք ձգի իր անցյալին, ուսումնասիրի ռուսական տիրապետության անցած ուղին, պատշաճին կշռադատի և գնահատի այն հսկայական խոչընդոտները, որոնք կանգնած էին այդ ճանապարհին, ինչպես նաև այն միջոցները, որոնց շնորհիվ հնարավոր եղավ հաղթահարել այդ դժվարությունները՝ այդ ամենը հիմնավորելով վավերագրերի տեսքով, որոնք պետք է ունենան պատմական հավաստիություն և չպետք է կասկածի տեղիք տան»¹:

Համաձայնենք, որ ի սկզբանե հավաքածուի հեղինակները միանգամայն որոշակի առաքելություն են դրել իրենց առջև, ինչն, անշուշտ, բարձրացնում է վերջինիս հանդեպ գիտական հետաքրքրությունը: Ավելին՝ առաջաբանում հավաքածուն իրավամբ ներկայացված է որպես արխիվ, քանի որ բոլոր տասներեք հատորներում ներառված են բացառապես արխիվային վավերագրեր. սկզբում այն կոչվել է գլխավոր կառավարչի գրասենյակի արխիվ, 1845 թվականին վերանվանվել է Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի, իսկ 1859 թվականից գործել է որպես Փոխարքայի գլխավոր վարչության արխիվ: Ինչ վերաբերում է բուն հանձնաժողովի ստեղծմանը, ապա ինչպես նշվում է առաջաբանում, հսկայական քանակությամբ հավաքված արխիվային այդ վավերագրերը պետք է ինչ - որ կերպ համակարգվեն:

¹ Акты кавказской археографической комиссии. Угунիետևս՝ АКАК, том I, Тифлис, 1866, с. III.

1843 թ. գեներալ Ա. Ի. Նեյդգարդի կարգադրությամբ ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով, նշանավոր կովկասագետ Ա.Դ. Բերժեի¹ նախագահությամբ: Ավելի ուշ այն ստանում է Կովկասի հնագրական հանձնաժողով անվանումը: Վերջինիս վերապահված էր առանձնացնել պահպանության համար պիտանի վավերագրերը, իսկ այն փաստաթղթերը, որոնք պահպանման ենթակա չէին, պետք է ոչնչացվեին: Հայազգի մասնագետներից այդ հանձնաժողովում ընդգրկվում է պատմաբան - կովկասագետ Ալեքսանդր Երիցյանը, ով հետագայում՝ իր իսկ ձեռամբ համակարգած վավերագրերի հիման վրա գրում է նշանավոր «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում» երկհատորանոց աշխատությունը²:

Հանձնաժողովը կատարելով իրեն հանձնարարված աշխատանքը, արդեն 1844 թ. օգոստոսին զեկուցում է, որ հավաքված արխիվը կազմում է 43.514 գործ և 877 գիրք: Պահպանության համար նախատեսվում էր 10.538 գործ և 628 գիրք³: Ի դեպ, ոչնչացման ենթակա գործերը (իսկ դրանք քիչ չէին՝ 32. 976 գործ և 249 գիրք՝ է. Հ.), գեներալ Ա. Նեյդգարդի հրամանով մեկ տարի դեռևս պետք է պահպանվեին և հետագայում, երբ կպարզվեր դրանց ոչ պիտանելիությունը, ենթակա էին վերջնական ոչնչացման: Բարեբախտաբար, այդ վավերագրերը չոչնչացվեցին և կարծում ենք, դրանք ևս առանձին ուսումնասիրության թեմա կարող է դառնալ հետազոտողների համար: Ի դեպ, այդ փաստաթղթերի մի մասը, որոնք անտիպ են մնում, այժմ պահվում են Ռուսաստանի պետական կենտրոնական ռազմապատմական արխիվում⁴:

Ուսումնասիրության ընթացքում հիմնականում առանձնացվել են «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր» հավաքածու - արխիվի հետևյալ բովանդակության փաստաթղթերն ու վավերագրերը.

- Ռուսական արքունիքի՝ կայսերական հրամանագրերն ու հրովարտականքները, որոնցում ամփոփված են կովկասյան տարածաշրջանում, այդ թվում և Արցախում ռուսական կառավարության ձեռնարկած գործողությունները. ի վերջո, այդ հրամա-

¹ Ծնթ. Ա. Բերժեի մահվանից հետո (1886 թ.) հավաքածուի վերջին երկու հատորները խմբագրել է Դ. Ա. Կոբյակովը:

² Տե՛ս Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, մասն Բ, Թիֆլիս, 1895:

³ АКАК, том I, с. V-VI.

⁴ Տե՛ս Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА)

նագրերից ու հրովարտականներից են սկսվել և իր հանգուցալուծումը ստացել ռուսական արքունիքի մտահղացումները:

- Կովկասի կառավարչապետների զեկուցագրերը և հաշվետվությունները, հրահանգներն ու հրամանները, որոնք Արցախի պատմության վերաբերյալ կարևոր աղբյուրագիտական նյութեր են պարունակում տարածաշրջանում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության և տեղի ժողովուրդների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքի մասին:

- Կովկասում¹ ծառայության անցած և ռազմական գործողություններին անմիջական մասնակցություն ունեցած ռուս զենեարալների և սպաների զեկուցագրերը, որոնք կարևոր մանրամասներ են պարունակում իրականացված ռազմական գործողությունների և արցախահայության ակտիվ մասնակցության մասին:

- Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում Արցախի պատմության լուսաբանության կարևոր աղբյուր են Կովկասի կառավարչապետների, ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների, Ղարաբաղի և հարևան խաներին ուղղված նամակները, որոնք պատմագիտական առումով կարևոր բացահայտումներ են պարունակում: Վավերագրերում զետեղված են նաև ռուսական արքունիքին ուղղված հայ մելիքների նամակները:

- Աղբյուրագիտական կարևոր արժեք ունեն նաև տարածաշրջան այցելած ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների, պետական խորհրդականների նոթագրությունները. դրանցում առկա պատմագիտական նյութերն առավել իրատեսական են և հավաստի: Հատկապես կարևոր են Արցախում տիրող ռազմա - քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, հայ բնակչության հանդեպ մահմեդական իշխանությունների կողմից գործադրված բռնությունների ու կատարված տարաբնույթ չարաշահումների մասին վկայող փաստաթղթերը:

- Եվ վերջապես, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի աղբյուրագիտական կարևոր արդյունքներից մեկը վիճակագրական բնույթի տեղեկություններն են, որոնցից կարելի է հստակ պատկերացում կազմել մարզի սոցիալ - տնտեսական

¹ ԾՆԹ. Տվյալ դեպքում «Կովկաս» տեղանվան տակ հասկացվում է Այսրկովկասը, որը ռուսական պաշտոնական աղբյուրներում գործածվել է Կովկաս՝ «Кавказ», կամ՝ Անդրկովկաս - «Закавказье» ձևով:

իրավիճակի, ինչպես նաև այդ գործընթացներում Արցախի հայության ունեցած դերակատարության մասին:

Պատմագիտական բնույթի առանձին հարցերի քննության ընթացքում, որոնք լրացուցիչ պարզաբանում են պահանջել, բնականաբար, անդրադարձ է կատարվել տվյալ հարցի մասին հայ և ռուս պատմագիտության մեջ շրջանառված կարծիքներին, հղումներ են ք կատարել ատենախոսությունում ներկայացված վավերագրերի հավաստիությունը հաստատող աշխատություններից, աղբյուրագիտական այլ ժողովածուներից ու հոդվածներից: Իհարկե, նման միջամտություններն աշխատանքում շատ չեն, քանի որ մեր հիմնական նպատակն ու խնդիրը՝ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում Արցախի պատմության լուսաբանությանը միտված փաստաթղթերի առանձնացումն է, և դրանց աղբյուրագիտական նշանակության ընդգծումը:

**ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ – «ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ»
ԱՐՑԱԽԻ (ՂԱՐԱՔԱՂԻ) XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻ - XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ԵՐԿՐԱՄԱՍԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ:**

**1.1 Արցախում (Ղարաբաղում) տիրող իրավիճակի բնութագրությունը XVIII դարի
վերջին և XIX դարի սկզբին:**

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում Արցախ - Ղարաբաղի մասին տեղեկություններին կարելի է հանդիպել արդեն անդրանիկ հատորում. Վրաստանի գծով նախարար, պետական խորհրդական Պ. Կովալենսկու «Վրաստանի մասին» նոթերում առանձին բաժնով ներկայացված է XVIII դարի վերջին Արցախում տիրող իրավիճակը: Այնտեղ կարդում ենք. «Ղարաբաղի տիրակալ Իբրահիմ խանը ծեր մարդ է, սակայն խելացի պարսիկ է: Իր Փանահի հորից հետո Ղարաբաղը ստացել է որպես սահմանափակ մասնակցությամբ ժառանգություն, որը դեռևս կառավարում էին հայ մելիքները և հնագույն ժամանակներից սկսած պահպանել էին իրենց անկախությունը»:¹ Այսինքն՝ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի հենց առաջին հատորում փաստվում է երկրամասի հայկականությունը և անկախ լինելու հանգամանքը, որը պատմագիտական առումով կարևոր նշանակություն ունեցող արձանագրում է և այս բազմահատոր նյութերում Արցախի պատմության, թերևս, ամենից կարևոր արժևորումներից մեկն է:

Արցախի մասին այս անդրանիկ հիշատակության մեջ կարևոր մեկ այլ ընդգծում էլ կա. առաջին իսկ վավերագրում փաստվում է մահմեդական իշխանության կողմից Արցախի հայության հայրենազրկման իրողությունը, ինչը ևս պատմագիտական առումով նշանակալից արձանագրում է. «Սակայն հետագայում,- շարունակում է իր նոթերը Կովալենսկին,- Իբրահիմ խանը ուժեղացրեց իր իշխանությունը և այս **բնիկ տիրակալներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) հեռացրեց Ղարաբաղից: Նա աչքի էր ընկնում հարստությամբ և հզոր էր. երկարատև և բավականին ամուր հարաբերություններ հաստատելով հանգուցյալ վրաց թագավոր Հերակլի հետ, կարողացավ նույնիսկ դիմակայել Աղա-Մահմեդի կողմից Շուշիի բերդի երկարատև պաշարմանը: Սակայն երբ ռուսական բանակները մոտեցան իր սահմաններին (նկատի ունի Վ.

¹ АКАК, т.І, документ 34. Записки с.с. Коваленского о Грузии, с.120.

Ջուրովի 1796 թ. արշավանքը - Է. Հ.), նա սկսեց մերձենալու քայլեր կատարել և հավատարմության նշաններ ցույց տալ. ավելին՝ պատրաստակամություն հայտնեց համագործակցել մեզ հետ, որպեսզի արժանանա համառուսական Տիրակալի հովանավորությանը»¹: Նոթերում Պ. Կովալենսկին ուշագրավ մանրամասներ է ներկայացնում նաև հայերի մասին. «Հետագա իրադարձությունները,- շարունակում է ռուս խորհրդականը,- աննպաստ ընթացք ստացան Իբրահիմ խանի համար: Պարսիկների արշավանքի ժամանակ գրեթե իր բոլոր հպատակներին, որոնք հիմնականում հայեր էին, նա ազատ արձակեց հարևան տարածքներ, իսկ մեծամասամբ Վրաստան տեղափոխվելու համար, քանի որ նրանք զենք չունեին և չէին կարող տեղավորվել բերդում (խոսքը Շուշիի բերդի մասին է - Է. Հ.): Նա հույս ուներ, որ արշավանքի ավարտից հետո հնարավոր կլինի նրանց կրկին հետ վերադարձնել: Սակայն նրանք ոչ միայն չվերադարձան, այլև մյուսները ևս տեսնելով թուլացած խանին, շտապեցին ապաստան գտնել իրենց մելիքների մոտ, որտեղ և այժմ բնակվում են»²:

Ասվածից դժվար չէ եզրակացնել, որ Արցախի մահմեդական խանը առաջին հերթին մտածել է իր հավատակիցների անվտանգությունն ապահովելու մասին և նույնիսկ հնարավորություն չի տվել հայերին պատասպարվելու բերդում, ինչը վկայում է նրանց հանդեպ վերջինիս քմահաճ և անպատասխանատու վերաբերմունքի մասին: Մյուս կողմից, ակնհայտ է, թե որքան ատելի է եղել Իբրահիմ խանը հայ բնակչության համար, որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում հեռացել են նրանից և ապաստանել են Վրաստանում գտնվող հայ մելիքների մոտ: Այսքանով, սակայն Կովալենսկու նոթերում հայկական թեման չի ավարտվում. Վրաստանի գծով ռուսական նախարարը առանձին բաժնով ներկայացնում է Ղարաբաղի մելիքներին. բաժինն այդպես էլ վերնագրված է՝ Ղարաբաղի մելիքների մասին: Այնտեղ կարդում ենք. «Ղարաբաղի հայ մելիքները, որոնք այժմ գտնվում են Վրաստանում, այն է՝ Մելիք Զումշուղը, նրա որդի Շահնազարը, մելիք Աբովը, մելիք Հովսեփի որդին և մելիք Ֆրիդոնը, մելիք Բեգլարի որդին, **նրանք բոլորն էլ մելիքների կամ Ղարաբաղի իրական տիրակալների ժառանգներն են** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) Նրանց թիվը հինգն է եղել և Հայկական թագավորության անկումից հետո, հնագույն ժամանակներից ի վեր պահպանել են

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 120-121:

իրենց տարածքների անկախությունը մինչև ներկա ժամանակները, երբ Իբրահիմ խանի հայրը, որի մասին հիշատակել ենք վերևում, տեղավորվեց նրանց մոտ և հետագայում բոլորին ճնշումների ու բռնությունների ենթարկեց»¹:

Իհարկե, ասվածում ճշմարտություն կա և կատարվածում մեղքի իրենց բաժինն ունեն հայ մելիքները և առաջին հերթին մելիք Շահնազարը, սակայն այդքանով հանդերձ նույնիսկ, նորթերում խոսք անգամ չկա Ղարաբաղի մահմեդական անցյալի մասին, ավելին՝ հաստատվում են այնտեղ հայ մելիքների անհեռատեսության հետևանքով Փանահ խանի «տեղավորման», իսկ այնուհետև վերջինիս կողմից իրեն ապաստան տված հայ մելիքների հանդեպ բռնությունների ու ճնշումների գործադրման փաստերը: Այս տեսակետից, կարծում ենք միանգամայն իրավացի է պատմաբան Ա. Մաղալյանը, երբ գրում է, թե՝ «այնքան ժամանակ քանի դեռ մելիքություններից մեկի տիրակալի սրտում բուն չէր դրել դավաճանական ախտը, ըստ էության նրանք ազատ էին և ինքնիշխան, իսկ երբ Վարանդայի Մելիք - Շահնազար Բ -ի թողտվությամբ Արցախում հաստատվեց վաչկատուն սարջալլուների ցեղապետ Փանահ խանը, վերջինիս և նրա որդուն՝ Իբրահիմ խանին հաջողվեց զգալիորեն թուլացնել Արցախի մելիքությունները: Եվ միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիվ հաջողվեց սրբագրել Մելիք - Շահնազարի թույլ տված շուրջ 240 - ամյա ճակատագրական սխալը»²

Այդուհանդերձ, ակնհայտ պատմական այս իրողությանը ադրբեջանցի հեղինակները անհեթեթ բացատրություններ են տալիս: Այդպիսիք ներկայումս ամենուրեք «տարածված են» ողջ համացանցով մեկ: Ներկայացվող հատվածը գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի պաշտոնական հաղորդագրությունից է. «Ղարաբաղի» պատմության ձևավորումը որպես կոնկրետ մարզի անվանում և ադրբեջանական շրջան, մեզ թույլ է տալիս ավելի գիտականորեն բացատրել նրա ծագումնաբանությունը, (կարծես, գիտականը ապացուցել են, ավելի գիտականի մասին են գրում - Է. Հ.), քանի որ ադրբեջաներեն լեզվի մեջ «ղարա»-ն, «սև» նշանակելուց զատ, նաև բացատրվում է որպես մեծ, անանցանելի... Այսպիսով, - ավարտում են իրենց «հայտնագործությունը» ադրբեջանցի «գործընկերները», - ինչպես Ղարաբաղը,

¹ Նույն տեղում, էջ 123:

² Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII– XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 214:

այնպես էլ Ղարաբաղ բառը պատկանում է ադրբեջանական ժողովրդին»¹: Փաստորեն, ըստ ադրբեջանցի պատմաբանների, ստացվում է, որ Ղարաբաղ անվան «անանցանելի կամ մեծ» բնորոշումը արդեն բավարար է, որ այն համարվի ադրբեջանական ժողովրդի սեփականությունը²: Ավելին, մտքի այսպիսի «փայլատակումներով» է լցված բառացիորեն ողջ հաղորդագրությունը. «Վիճաբանելով Ղարաբաղի մասին,- ասվում է այնուհետև տեքստում,- հենց սկզբից հարց է առաջանում. որտե՞ղ է տեղավորված Ղարաբաղը, ադրբեջանական ո՞ր տարածքներն է այն ներառնում: Հարցն այսօր առավել քան արդիական է և կարևոր նշանակություն ունի հայ անջատականների կողմից «Ղարաբաղի հիմնահարցի» ստեղծման տեսակետից: Հարցին պատասխանելու համար դիմենք սկզբնաղբյուրին»³:

Կարդալով այս տողերը, յուրաքանչյուր հայ պատմաբանի մոտ կարող է իրական հարց առաջանալ, նույնիսկ կրկնապատկվել հետաքրքրությունը, թե այդ ո՞ր սկզբնաղբյուրն են պատրաստվում հիշատակել ադրբեջանցի պատմաբանները: Պարզվում է տեքստում հիշատակված սկզբնաղբյուրը՝ Միրզա Ադիգեոզալ բեկի «Ղարաբաղ- նամե» աշխատությունն է, որն ի դեպ, թարգմանվել է հայերեն և պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում⁴: Ադրբեջանցի պատմաբաններն, իհարկե, նշված աշխատության շարադրանքից ընտրել են միայն «հարմար» բառերը, թեպետ այստեղ էլ պետք է հիասթափեցնենք մեր «գործընկերներին». գրքում Ղարաբաղի հայ մելիքների մասին բազում դրական բնութագրումներ կան և ընդհակառակը, նույնքան բացասական գնահատականներ մահմեդական տիրակալների մասին: Այդուհանդերձ, գրքի առաջաբանում պատմաբան Ա. Մաղալյանը ուշագրավ դիտարկում է կատարում Փանահ խանի Ղարաբաղում հաստատվելու կապակցությամբ. «Փանահ խանը... գալիս է այն եզրակացության, որ հարթավայրում գտնվող Բայաթ ամրոցը չի կարող ապաստան լինել

¹ Карабах: Этимология, территория и границы. Էլեկտրոնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html

² «Ղարաբաղ» տեղանունը հայտնի է դեռևս XVI դարից և հիշատակվում է Թովմա Մեծոփեցու մոտ՝ «Սեաւ այգի», ուստի այն թուրքական ծագում չունի: Տե՛ս Լեոնիկ Հովհաննիսյան, «Ղարաբաղի խանություն», «Ղարաբաղ», «Լեոնային Ղարաբաղ» անվանումների հարաբերությունը, Լեոնային Ղարաբաղի հանրապետություն. անցյալը ներկան և ապագան, Երևան, 2007, էջ 109-114:

³ Карабах: Этимология, территория и границ...

⁴ Ծնթ. Գիրքը վերջերս հրատարակվել է պատմ. գիտ. թեկնածու Ա. Մաղալյանի աշխատասիրությամբ և ընդարձակ առաջաբանով: Տե՛ս Միրզա-Ադիգեոզալ-բեկ, Ղարաբաղ-Նամե, Երևան, Զանգակ հրատ., 2016:

թշնամիների հետագա արշավանքների դեպքում... Եվ նա առանց ժամանակ կորցնելու «իրեն հակառակ ցեղերի և հայ մելիքների դեմ կռվելու համար մի նոր բերդ հիմնեց Թառնակուտ անունով տեղում, Շահբուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որը համարյա Խաչենի սահմանագլխին էր կազմում: ... Այդ աղբյուրի անունով էլ բերդը կոչվել է Շահբուլաղ: Այդ ժամանակ Փանահը նույնիսկ չէր էլ կարող ենթադրել, որ իրեն երբևէ բախտ կվիճակվի բնավորվել Արցախի սրտում»¹: Հիմա ադրբեջանցի պատմաբանների մեջբերումը Միրզա Ադիգեոզալի գրքից. «Ղարաբաղի սահմանները պատմական հին աղբյուրների համաձայն այսպիսին են. Հարավային կողմից Խուդավերինի կամրջից մինչև Սինիկ գետի կամուրջը - Արազ գետը»²:

Հարց է ծագում. եթե նույնիսկ այս տողերն իրականի տեղ ընդունենք, ապա որտե՞ղ է ասվում, որ դրանք ադրբեջանական հողեր են. տեքստում, ինչպես նկատեցինք, այդպիսի հաստատում չկա: Ամենից ուշագրավն, իհարկե, խմբագրականի ավարտն է. «ադրբեջանական հարյուրավոր հնագույն, ազգագրական բացառիկ նմուշներ, երաժշտական գոհարներ են ստեղծվել Ղարաբաղում և կապված են Ղարաբաղի հետ»³: Հարց է ծագում. այդ ամենն ի՞նչ կապ ունեն իրական պատմագիտության հետ: Զավեշտալին, սակայն այն է, որ տեքստում որպես սկզբնաղբյուր հիշատակվում են մեր կողմից ուսումնասիրության առարկա Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի առաջին հատորի վավերագրերը: Ուստի պատմագիտական խեղաթյուրումից բացի, գրածին այլ որակում չենք կարող տալ: Եվ այդուհանդերձ, շարունակենք Պ. Կովալենսկու նոթերի ներկայացումը. «...Մելիք Զումշուդը և մելիք Ֆրիդոնը ուղևորվեցին Բարձր Արքունիք, որտեղ բոլոր հինգ մելիքների անունից նրանք ներկայացրեցին իրենց խնդրանքը՝ հովանավորության ընդունման և իրենց հպատակների հետ միասին Ռուսաստանի սահմաններում կամ Վրաստանում ապրելու համար: Ռուսաց տիրակալը նրանց ապաստան տրամադրեց, ինչպես նաև շնորհագրի արժանացրեց...»⁴:

Պ. Կովալենսկու նոթերում ուշագրավ հաղորդագրություն է զետեղված մելիք Աբովի մասին. «Իմ այստեղ (Վրաստան - Է. Հ.) ժամանելուն պես, մելիք Աբովին գտա

¹ Միրզա-Ադիգեոզալ-բեկ, Ղարաբաղ-Նամե, էջ 10:

² Карабах: Этимология, территория и границы. Էլեկտրոնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html

³ Նույն տեղում:

⁴ АКАК, т. I, документ 34. Записки с.с. Коваленского о Грузии, с.123-124.

բանտարկության մեջ, որին նա ենթարկվել էր մի քանի ամիս առաջ, ինչ - որ կասկածանքի պատճառով: Իմ առաջին գործը եղավ տեղեկանալ այդ պատճառի մասին և խնդրել վրաց թագավորին գործը քննել պատշաճին կարգով և քանի որ չգտնվեց նրա մեղավորությունը հաստատող և ոչ մի ապացույց և հաշվի առնելով իմ խնդրանքը, նա ազատ արձակվեց և ուղարկվեց ինձ մոտ: Ես ընդունեցի նրա հավատարմության երդումը¹ և մյուս մեղիքների նման արժանացրի շքանշանի՝ հաշվի առնելով նրա աչքի ընկնող ծառայությունները, նախաձեռնողականությունն ու ռազմական ոգին... Այս հրամանները նա ընդունեց սրբազան հարգանքով և երախտագիտությամբ, տաժելով իմ հանդեպ՝ նվիրվածություն և վստահություն»,- գրում է պետական խորհրդականը²:

Ինչպես նկատում ենք, ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյայի նորերում անթաքույց համակրանք կա Արցախի հայազգի մեղիքի հանդեպ: Առանձնացնենք նաև այն հատվածը, ուր Պ. Կովալենսկին դրվատում է մեղիք Աբովի ռազմական գիտելիքներն ու հմտությունները և այդ ամենը զբաղեցնում է մի ամբողջական էջ. «Շատ դեպքերում նա ապացուցեց իր քաջությունը և խիզախությունն այստեղի խառնակ իրադարձությունների ժամանակ, երբ խանական զորքերը մոտենում էին մեր սահմաններին... Իմ ժամանման պահին նա այստեղ ուներ իր հպատակներից մինչև 400 ընտանիք, ամենից մեծ թվաքանակը մյուս մեղիքների համեմատությամբ: Այսինքն,- շարունակում է Կովալենսկին,- նա կարող էր իր հրամանատարության տակ ու լիովին զինված ռազմի դաշտ հանել մինչև 1000 գերազանց զինվոր»³: Ի դեպ, մենք փորձեցինք նորերում փնտրել Անդրկովկասի մյուս մարզերի (հատկապես Ղարաբաղին հարևան մահմեդական խանությունների - Է. Հ.) կառավարիչների մասին որևէ դրվատանքի խոսք, սակայն մեր ջանքերն այդ ուղղությամբ ապարդյուն անցան, եթե նկատի չունենանք մահմեդական գրեթե բոլոր կառավարիչների այնպիսի «արժանիքների» մասին ընդգծումը, ինչպիսիք էին խորամանկությունն ու դաժանությունը:

Այդուհանդերձ, մի կողմ թողնելով ռուս խորհրդական - նախարարի Ղարաբաղի հայազգի մեղիքի ռազմական հմտությունների գովերգը, որն ինքնին հասկանալի է, եթե

¹ Երդման մեջ այսպիսի տողեր կային՝ «...ճշմարտապես և անկեղծորեն ծառայել և յամենայնի հնազանդիլ, ոչ խնայելով զկեանս իմ մինչև կաթիլ արեանն իմոյ...»: St'u Армяно-русские отношения в XVIII в., Сборник документов (под ред. М. Г. Нерсисяна), Клятва карабахского мелика Абова на верность России, т. IV, (1760-1800), Ереван, 1990, с. 523.

² АКАК, т. I, документ 34, с. 124:

³ Նույն տեղում:

նկատի ենք ունենում ռուսական իշխանությունների ակնկալիքներն առաջիկա ռուս-պարսկական և ռուս - թուրքական պատերազմներում, ուզում ենք կանգ առնել այդ մեջբերման մեջ նշված 400 հայկական ընտանիքների փաստի վրա. հաշվենք և բազմապատկենք Իբրահիմ խանի կողմից բռնությունների ու ճնշումների ենթարկված և տեղահանված Արցախի բնիկ հայության թվաքանակը և այդ ամենի հետևանքներն Արցախի ժողովրդագրության համատեքստում: Ավելին, ռուս նախարարի համար այնքան տպավորիչ է եղել Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ շփումը, որ, ինչպես ինքն է գրում. «այլ և այլ արտոնությունների հետ միասին թագավորի անունից ես նրանց երաշխավորեցի հինավուրց իրենց իրավունքների ու սովորությունների պահպանումը»¹:

«Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի» առաջին հատորում փաստաթղթային տեսքով ներկայացված է ռուսական արքունիքի հետ Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ ունեցած առնչությունների ամբողջական պատկերը. դրանք լիարժեք պատասխան են տալիս այն հարցին, թե ինչու և ինչ պատճառներով Ղարաբաղի հայ մելիքները թողեցին իրենց հայրենիքը և հայտնվեցին հարևան Վրաստանում: Վավերագրերում բացահայտվում են XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի հայ ժողովրդի, իսկ առաջին հերթին՝ Արցախի պատմությանը վերաբերող առանցքային շատ հարցեր: Իսկ ամենից կարևոր պատմագիտական ընդգծումը, մեր կարծիքով, այն է, որ գրեթե բոլոր վավերագրերում փաստվում է Արցախի հայկականությունը, հայ ժողովրդի դարերով այստեղ ապրած և իր պատմությունը կերտած ժողովրդի իրողությունը: Ներկայացված փաստաթղթերն անառարկելիորեն ապացուցում են այն պատմական իրողությունները, որոնք հանդիսանում են ներկա ատենախոսության հիմնական նպատակն ու խնդիրը: Մեջբերենք 1801 թ. հուլիսի 28-ին ռուսաց թագավորին ուղարկված Կովկասի կառավարչապետ, գեներալ Կ. Կնորինգի զեկուցագրից մի հատված. «Այստեղ՝ Վրաստանում ապաստանել են Ղարաբաղից եկած շատ հայեր՝ արտոնություն ստացած իրենց մելիքների հետ միասին, որոնք պահպանում են իրենց նախկին կարգավիճակն ու սովորույթները»²: Առաջին հատորի բաժիններից մեկում էլ ներկայացված է Գյուլիստանի տիրակալ մելիք Ֆրիդոն Բեգլարովի նամակ - խնդրանքը ռուսական կայսր Պավել

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, документ 543. Всеподданнейший рапорт ген.-л. Кноринга, от 28-го июля 1801 года, за N 1, с. 430.

Առաջինին. ընդ որում, այն ևս բերված է ամբողջությամբ՝ առանց կրճատումների ու համառոտագրումների: Նամակի սկզբում Ղարաբաղի հայազգի մելիքը ներկայացնում է քաղաքական այն դրդապատճառները, որոնք ստիպել են իրեն դիմելու ռուսաց տիրակալին և այնուհետև գրում է. «Շուշիի Իբրահիմ խանը ոչ մի քրիստոնյայի չէր վստահում և նրանց վրա հազարավոր վերահսկիչներ ուներ: Տեղեկանալով մելիքների կողմից գրված նամակների մասին և որ ռուսական բանակը պատրաստվում է մտնել Վրաստան... հարձակվեց ինձ վրա, հիմնահատակ ավերեց իմ կալվածքը և թալանեց ողջ ունեցվածքը: ...տեսնելով այս ավերումը և նախազգալով իմ մոտալուտ վախճանը, թողնելով իմ հպատակներին՝ ես ընտանիքիս հետ միասին հեռացա Վրաստան՝ Հերակլի մոտ: ...Իբրահիմ խանի մարդիկ, որոնք ամենուր հետապնդում էին ինձ, բռնեցին և հանձնեցին նրա ողջ դաժանությանը»¹: Նամակի վերջում մելիք Ֆրիդոնը հայցում էր ռուսաց կայսրի հովանավորությունը:

Ռուսաց կայսր Պավել Առաջինին ուղղված մելիք Ֆրիդոնի հաջորդ նամակին միանում է նաև Վարանդայի Մելիք Զումշուղը. «Շուշիում նստած Իբրահիմ խանը, որի հայրը ոչ այլ ոք էր, քան քոչվորների առաջնորդ,- գրում են մելիքները,- բազմաթիվ ճնշումներով և չարագործություններով տիրացավ ժառանգական մեր տիրույթներին... Աղվանքի կաթողիկոս Հովհաննիս և մելիք Բախտամին մահապատժի ենթարկեց, իսկ մելիք Մեջլումին և իմ քեռուն՝ մելիք Աբովին, խաբեությամբ ձերբակալելով, նրանց տներն ավերեց և ողջ կալվածքը թալանեց... Սակայն Զուբովի հեռանալուց հետո Իբրահիմ խանը վրեժ լուծեց նաև մեզանից. ավերեց և թալանեց մեր կալվածքները, դաժանորեն պատժեց մելիք Ֆրիդոնին, նրանից վերցնելով ողջ տիրույթները: Հետո այստեղ եկավ Աղա - Մուհամմեդը. նրա ահից մեր հպատակները հեռացան իրենց բնակատեղիներից, մենք բանտարկվեցինք և մեր ձեռքից վերցրին վերջին ունեցվածքը...»²:

Ինչպես նկատում ենք, Արցախի մելիքների նամակներում գրեթե նույն իրավիճակի նկարագրությունն է՝ նրանք ենթարկվել են Ղարաբաղի խանի ահաբեկումներին, սպառնալիքներին և վերջապես՝ վրեժխնդրությանը: Ուստի իրավիճակից դուրս գալու միակ ընդունելի ելքը եղել է ռուսաց տիրակալին խնդրանքով դիմելը՝ ակնկալելով

¹ Նույն տեղում, документ 871. Прошение мелика Фридона, владельца Гулистанского, к Е.И.В., с. 631.

² Նույն տեղում, документ 872. Письмо Армянских меликов Джимшида Варандинского и Фридона Гулистанского к Е.И.В. с. 632. Տե՛ս նաև Армяно-русские отношения в XVIII в..., с. 510.

վերջինիս հովանավորությունն ու աջակցությունը: Ընդ որում, հավատարմության երդումից զատ, Արցախի մելիքներն առաջարկում էին, որ ռուսաց տիրակալն իրենց և ողջ Ղարաբաղի մարզն ընդունի իր բարձր հովանավորությանը, ինչն առաջին հերթին ծառայելու էր Ռուսաստանի շահերին¹: Ավելին, նամակում Արցախի մելիքները չէին պատրաստվում բացառապես լինել պատասպարվողի դերում, այլ ռուսաց թագավորից խնդրում էին իրենց տրամադրել 12 հազարանոց զորք, որի օգնությամբ իրենք լիովին ի վիճակի կլինեն ազատագրել Ղարաբաղը, իսկ Շաքիում և Շիրվանում ապաստանած հայերին՝ մոտ 20 հազար ընտանիք, բերել և տեղավորել ռուսական սահմաններին մոտ. «Նրանք այստեղ կհիմնեն նոր Փոքր Հայք Ռուսաստանում... հայերն ամեն ինչի ունակ են և կարող են զարկ տալ տեղի մետաքսագործությանը և այգեգործությանը», - ասվում էր մելիքների խնդրագրում²: «Ղարաբաղի հայերը,- փաստում է ռուս պատմաբան, կովկասագետ, Պ. Բուտկովը (վերջինս ի դեպ, 1802 - 1803 թթ. վարել է կառավարչապետ Կնորինգի գրասենյակի գործերը - Է. Հ.), գաղտնի նամակով ռուսական արքունիքին հայտնելով իրենց նվիրվածությունը, խնդրում էին ազատագրել օտարի տիրապետությունից՝ ռուսական բանակներին խոստանալով լիառատ մատակարարում, որ բարեբեր իրենց երկրում կարող են հինգ տարի առանց կարիքի պահել 30 հազ. զորք»:³

Արցախի մելիքները ռուսաց թագավորին ուղղված նամակում ևս մեկ առաջարկ ունեին՝ հանձնարարել Վրաց թագավորին՝ «տարածքներ տրամադրելու Ղազախի մոտ, որը ժամանակին հայկական բնակավայր է եղել և ավերվել է պարսիկների կողմից»⁴: Նամակը ստորագրել էին Վարանդայի և Շուշիի մելիքներ Զումշուղը և Շահնազարովը, Ֆրիդոն մելիք Բեգլարովը և հարյուրապետ Պետրոս Մադաթովը: Ինչպես նկատում ենք, Արցախի մելիքներն իրենց առաջարկներում ամեն գնով ցանկանում էին հաստատվել հայրենի եզերքում և իզուր չէր, որ վերջին տարբերակում նրանք առաջարկում էին հաստատվել վրացական թագավորությանը ենթակա Լոռու գավառում, այն է՝ Հայաստանում⁵:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 633:

³ Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа, СПб, 1869, ч.II, с. 142.

⁴ АКАК, т.I, документ 872. Письмо Армянских меликов Джимшида Варандинского и Фридона Гулистанского к Е.И.В. с. 633.

⁵ Այդ մասին մանրամասը տե՛ս Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., Երևան, 2007:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում առանձին փաստաթղթով (փաստաթուղթ 874) ներկայացված է Արցախի հինգ մելիքությունների վերաբերյալ մանրամասները՝ իրենց բնակավայրերի անուններով հանդերձ: Անկասկած է, որ ռուսական աղբյուրի կողմից բերված այս փաստաթուղթը պատմագիտական արժեք ունի և կրկին անգամ հաստատում է Արցախի մելիքների լիակատար իրավունքները այս տարածքների նկատմամբ: Կարդում ենք, մեր կարծիքով, ամենից կարևոր ընդգծումը փաստաթղթում. «Այս ամբողջ տարածքը անվանվում է Ղարաբաղ»,¹ ասվում էր փաստաթղթում և ապա շարունակության մեջ մեկ առ մեկ ներկայացվում էր Արցախի հայկական մելիքական տները. «Նրանցից առաջինը Մելիք Զումշուդի տիրույթն է, մելիք Շահնազարի որդին: Նրա տիրույթը կոչվում է Վարանդա և հայտնի է իր Շուշի բերդով: Նրա հետ է նրա որդին և մեկ յուզբաշի, (հավանաբար, նկատի ունեն հարյուրապետ Պետրոս բեկին – է .<.):

Երկրորդ մելիքը Աբովն է, մելիք Հովսեփի որդին: Նրա տիրույթը կոչվում է Իգքիրմիդորդ² իր Գյուլիստան բերդով: Նա արդեն իր հպատակների մի մասին հասցրել է տեղափոխել Ռուսաստան և նրանց տեղավորել է Վրաստանում՝ Գեորգի թագավորի հովանավորության տակ: Նրա հարազատ Մելիք Ֆրիդոնը վերոհիշյալ Մելիք Զումշուդի հետ միասին գտնվում են Վրաստանում:

Երրորդ մելիքը Ռոստոմն է, հարյուրապետ Ալավերդովի որդին, մահացած մելիք Մեջլումի փոխանորդը, մելիք Ադամովի որդին: Նա ունի 14 ամյա որդի, որի անունը մելիք Ադամ է և նրա տիրույթը կոչվում է Զրաբերդ և թեպետ ծխերի թվաքանակով նա առավելություն ունի մյուս մելիքների հանդեպ, սակայն քանի որ մելիքը մանկահասակ է, ուստի մելիքությունների մեջ հայերը նախապատվությունը տալի են Մելիք Զումշուդին:

Չորրորդ մելիքը Աբասն է, մելիք Բախտամի որդին: Նրա տիրույթը հայտնի է Դիզակ անվամբ:

¹ АКАК, т. I, документ 874. Имена и провинции пяти меликов Армянских, с.635.

² Ծնթ. Գյուլիստանի մելիքությանը մահմեդականների կողմից տրված անվանումն է, թուրքերեն նշանակում է՝ քսանչորս, քանի որ բաղկացած էր նույնքան գյուղերից: Տե՛ս Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 85:

Հինգերորդը մեկը Ալավերդուներն են, մեկը Միրզախանի որդին: Նրա տիրույթը հայտնի է Խաչեն անունով¹: Սա դեռ ամենը չէ. փաստաթուղթը կարևոր այլ մանրամասներ էր հաղորդում մեկնական տների մասին. «Վերոհիշյալ մեկքներն իրենց տրամադրության տակ ունեն հարյուրապետեր, այսինքն՝ զինվորական հրամանատարներ, որոնց մի մասի պաշտոնն անցնում է ժառանգաբար, իսկ մյուսներն այն ստանում են ցուցաբերած խիզախության համար»²: Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի այս վավերագրի ճշմարտացիությունը հաստատում է նաև ռուս պատմաբան, Ռուսաստանի կայսերական ակադեմիայի անդամ Պ. Բուտկովը. «Ղարաբաղի... գլխավոր բնակիչները հայերն են, որոնք ավանդաբար կառավարվում են իրենց մեկքների կամ իշխանների կողմից: Նրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր ռազմի դաշտ հանել մինչև 1000 ռազմիկ: Գլխավոր ռազմակայանը Շուշին է, որը պատկանում է մեկք Շահնագար Վարանդացուն»³:

Այսքանից հետո զարմանալ կարելի է հարևան երկրի պատմաբանների «համարձակության վրա»՝ որևէ կերպ կասկածի տակ դնելու Արցախի հայկական բնակչության ունեցած անվերապահ իրավունքը իր հայրենիքի, առավել ևս Արցախի հայազգի մեկքների ունեցած դարավոր իրավունքները այս տարածքի նկատմամբ: «Ինչ վերաբերում է բնիկ հայերին, նշվում է ռուսական աղբյուրագիտական ժողովածուներից մեկում, ապա նրանք տարածված են անդրկովկասյան նահանգների տարբեր գավառներում... Անդրկովկասում հայերի գլխավոր հատվածներն ապրում են **Ղարաբաղում, հատկապես Շուշիի և Զանգեզուրի գավառներում** (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.), Ելիզավետպոլի նահանգում, նրանք մեծ թիվ են կազմում նաև Շամախու և Գեորջայի, Բաքվի նահանգներում»⁴: Այժմ ժողովածուի ուշագրավ ընդգծումը. «Թիֆլիսի նահանգի հայությունը, բացառությամբ Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառների, **այստեղ է վերաբնակվել Ղարաբաղից՝ վրաց թագավորների օրոք** (ընդգծումը մերն է – Է. Հ.), նույնպես համարվում են Անդրկովկասի բնիկ ժողովուրդ»⁵: Ընդ որում, միայն Ելիզավետպոլի նահանգում ըստ ժողովածուի, կար 193 հայկական գյուղ⁶:

¹ АКАК, т. I, документ 874. С. 635.

² Նույն տեղում:

³ Бутков П., նշվ. աշխ. էջ 385:

⁴ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, с.13. Տե՛ս նաև՝ Հայոց պատմություն, հ. III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես - XIX դ. վերջ), գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 219:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

Խնդրի առնչությամբ ուշագրավ դիտարկում են հայտնել ներկայիս ռուս և հայ հետազոտողները. «Վերջին շրջանում,- գրում են «Պատմական խեղաթյուրումներ քաղաքական քողի տակ» հոդվածի հեղինակները,- Ադրբեջանում նոր ուժով է ծավալվել Անդրկովկասի պատմության խեղաթյուրման գործընթացը, որի նպատակն է՝ «ապացուցել», թե իբր պատմականորեն Անդրկովկասը պատկանել է «ադրբեջանցիներին», իսկ հայերն այստեղ միայն վերաբնակ տարր են և գաղթել են ռուսների օգնությամբ Պարսկաստանից և Թուրքիայից՝ «սեպ խրելու» ազգակից մահմեդական ժողովուրդների՝ թուրքերի և ադրբեջանցիների միջև: Մինչդեռ խեղաթյուրելով ակնհայտ պատմական փաստերը, և հատկապես այն, որ Հայաստանն այստեղ գոյություն է ունեցել դեռևս նախապատմական ժամանակներից, որն իր արտացոլումն է գտել հին աշխարհի հանրահայտ պատմական աղբյուրներում՝ հունական, պարսկական, հռոմեական, վրացական, հայկական և այլն, իսկ թուրքերը, այն է՝ օսմանները, օղուզները և իրենց ցեղակիցները Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում առաջին անգամ հայտնվել են միայն X - XI դարերում, իսկ «ադրբեջանցիները», որոնք առավել հայտնի են որպես կովկասյան թաթարներ՝ թուրքեր անվամբ, հանդիպում է միայն XX դարի սկզբին»¹: Ռուսական հեղինակավոր պարբերականի հաստատմամբ՝ «մինչև XVIII դարի կեսերը Ղարաբաղը գտնվել է Խամսայի հայկական մելիքությունների միության ներքո: XVIII դարի երկրորդ կեսին Լեռնային Ղարաբաղը **հայկական բնակչության գերակայությամբ** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) վերածվեց Ղարաբաղի խանության, իսկ 1813 թ. Գյուլիստանի խաղաղության պայմանագրով մտավ ռուսական կայսրության կազմի մեջ»²:

Եվ այս ամենի կողքին, ադրբեջանցի ներկայիս պատմաբանները շարունակում են իրենց անհեթեթ պնդումները, թե իբր՝ «Ադրբեջանի պատմության բոլոր փուլերում Ղարաբաղի մարզը գրավել է աշխարհագրական հատուկ դիրք: Հայաստանի կողմից ներկայումս զավթված և հակամարտության աղբյուր դարձած այս մարզը, շատ հետազոտողների կարծիքով դեռևս վաղ միջնադարից հայտնի է եղել որպես ադրբեջանցիների հայրենիք... XVIII դարի առաջին քառորդին, Սեֆյանների դինաստիայի անկու-

¹ М. Мелтьухов, А. Тер-Саркисянц, Г. Трапезников. Исторические фальсификации с политической подоплекой. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/historical-falsifications/historical-falsifications-1.htm>. Տե՛ս նաև Тунян В.Г. Рамиз Мехтиев, Нагорный карабах: история, прочтения по первоисточникам. (գրախոսություն, Հայագիտության հարցեր, 2018, 1 (13), էջ 217-227:)

² А. Анушевская, Карабах: история конфликта. Газета Аргументы и факты, 5 августа, 2014г. Էլեկտրոնային կայք՝ [/www.aif.ru/dontknows/file/-karabah_istoriya_konflikta](http://www.aif.ru/dontknows/file/-karabah_istoriya_konflikta).

մից և դրան հաջորդած ներքին պատերազմներից հետո Ղարաբաղի բեզլարբեկության տեղում առաջացան երկու անկախ խանություններ: Հյուսիսային մասում Զիյաթօղլուների դինաստիան գլխավորեց Գյանջայի խանությունը, իսկ հարավում՝ Արաքսի, Կուրի և Տերտերի ավազանում կազմավորվեց անկախ Ղարաբաղի խանությունը»¹:

Ներկայացվող հաջորդ հատվածը Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի վերոնշյալ հաղորդագրությունից է. «... դեռևս Նադիր շահի կենդանության օրոք Փանահալի բեկը խուսափում էր վերջինիս հպատակությունից և փորձեր էր անում ինքնուրույն կառավարել Ղարաբաղը, **որը նրա հայրենիքն էր** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Արդյունքում Նադիր շահի մահից հետո, Ղարաբաղյան հողում առաջացավ ինքնուրույն ադրբեջանական պետություն՝ Ղարաբաղի խանությունը... Փանահ խանի վերածննդի հետ միասին, աճում էր նաև հողատեր - մելիքների և նրանց կողմնակիցների (չեն էլ նշում՝ հայ մելիքների - Է. Հ.) կործանարար գործունեությունը: Ուստի ռազմա - քաղաքական տեսակետից այդ ամենին պետք է վերջ տրվեր, հակառակ դեպքում՝ կարող էր կորստյան մատնվել Ժողովրդի վարչա - տարածքային միասնությունը: Այդ պատմական ճշմարտությունը (ուշադրություն դարձնենք՝ պատմական ճշմարտությունը - Է. Հ.) հաստատում են սկզբնաղբյուրները»²:

Մեզ մնում էր ուշադիր հետևել, թե այդ ինչ աղբյուր պիտի հիշատակվեր պատմության ինստիտուտի կայքում. պարզվում է՝ այդ սկզբնաղբյուրն այս անգամ ոմն Միր Մեհտի Խազանին է, որը գրել է, թե «Վաղ ժամանակներից **բոլոր հինգ գավառները** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), որոնք գոյություն ունեին Ղարաբաղում, կոչվում էին Խամսայի գավառներ, որոնցից յուրաքանչյուրն այժմ ունի իր անունը»³: Եվ զարմանալի չէ, որ այդ նույն աղբյուրում խոսվում է մելիք Եգանի և մյուս հայ մելիքների մասին, սակայն անգամ նշված չէ, որ նրանք հայեր են: Ընդ որում՝ մելիք Շահնազարը (որքան էլ դավաճան լիներ - Է. Հ.) դարձել է Մելիք Շահնազարի և այսպես շարունակ: Հետևենք, թե ինչ են գրում ադրբեջանցի պատմաբանը Խաչենի մելիքության մասին. «Երրորդը Խաչենն էր: Նրա մելիքը Հասան Զալալյանների ժառանգորդն էր: Այն

¹ Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды. Журнал «Кавказ и глобализация», 2010, т.4, выпуск 3-4, с.138. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy>.

² Карабах: Этимология, территория и границы. Էլեկտրոնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html

³ Նույն տեղում:

բանից հետո, երբ այս ընտանիքը զրկվեց մելիքական տիտղոսից, այս գավառում արդեն չկար և ոչ մի անկախ մելիք: Վերջապես, հորիզոնում հայտնվեց (իսկապես որ ճիշտ բառ են ընտրել՝ **հայտնվեց** - է. Հ.) արևի պետությունը և Փանահի խան Ջևանշիրի մեծագույն դրոշը հանդիսավորությամբ և վեհաշուք կերպով լուսավորեց ողջ Ղարաբաղի մարզը...»¹: Սա դեռ ամենը չէ. բնականաբար, Ղարաբաղում Փանահի իշխանության իրավականությունը հաստատելու համար ադրբեջանցի պատմաբանները ստիպված պետք է մի նախապատմություն հորինեին. և հորինել է՝ «Այսպիսով, բացի Խաչենի գավառից, Ղարաբաղի մնացած մելիքները և նրանց գերդաստանները... ղարաբաղյան արմատներ չունեին և այս մարզ են եկել անհայտ ժամանակներից և այլ վայրերից»²:

Այսինքն՝ ըստ ադրբեջանցի պատմաբանների, ստացվում է, որ Արցախի հայերն այստեղ են «եկել» անհայտ ժամանակներից և անհայտ վայրերից. «Ի դեպ, դրանք հայեր էլ չեն եղել, այլ ունեցել են աղվանական ծագում: Ուստի այս մելիքությունները դիտարկել որպես «հայկական պետականության» շարունակություն, «արդարացնելու համար» հայկական ազգայնականների հավակնությունները Ադրբեջանի հանդեպ, արմատապես սխալմունք է, իսկ ավելի հստակ՝ գիտական խեղաթյուրում: Մյուս կողմից, շարունակվում է այնուհետև տեքստում, եկվոր մելիքները, ապահովելով գավառների հանդեպ իրենց կառավարումը, չկարողացան նույնիսկ պետականության փոքր ձև անգամ ստեղծել: Նրանք ապրում էին մեկուսացված և սովորաբար միմյանց հանդեպ պայքարից այն կողմ չբարձրացան...Մելիքների անջատողական - կենտրոնախույս գործունեությունը խանգարում էր խանության և ողջ երկրի կենտրոնացման գործին: Ահա թե ինչու այն ձեռնարկումները, որ իրագործվեցին նրանց նկատմամբ, էթնիկական զտում չէր, այլ Ղարաբաղի խանության անկախության դեմ պայքարի դրսևորում: Խամսայի առաջին մելիքներից մեկը, որն ընդունեց Փանահի իշխանությունը, մելիք Շահնազարն էր, որն ամրապնդվեց Իբրահիմխալիլ աղայի որդու և Մելիք Շահնազարի դստեր ամուսնությամբ»³:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Իհարկե, ներկայացված շարադրանքը եզակի չէ՝ հարևան Ադրբեջանում. ներկայումս կան տասնյակ հրատարակություններ, որոնցում նույնիսկ ակնարկ անգամ չկա Ղարաբաղի մելիքների հայ լինելու մասին: Կարդում ենք «Ադրբեջանի պատմություն (հանգույն ժամանակներից մինչև 1920թ.)» դասագրքում. «Իբրահիմ Խալիլ խանի օրոք (1758 - 1806) Ղարաբաղի խանությունը զգալիորեն ընդարձակվեց: Առաջին հերթին Իբրահիմ խանը որոշեց իրեն ենթարկել Ղարաբաղի մելիքներին, որոնք Փանահի մահից հետո դուրս էին եկել նրա ենթակայությունից: Վարանդայի և Խաչենի մելիքները դարձան Իբրահիմի դաշնակիցները, մյուսները՝ Դիզակի, Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքները, հրաժարվեցին ճանաչել նրա իշխանությունը, ձգտելով ապավինել Ռուսաստանի հովանավորությանը՝ Ղարաբաղում քրիստոնեական պետություն ստեղծելու համար: ...Շրջապատելով Դիզակի մելիքությունը, նա շուտով գրավեց այն: Տեղի մելիքը սպանվեց: Շուտով նրան հաջողվեց վնասագերծել և վերացնել Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքությունները... Այդպիսով, Իբրահիմ Խալիլ խանն իրեն ենթարկեց Ղարաբաղի բոլոր մելիքներին»¹:

Ինչպես նկատեցինք, ադրբեջանցի պատմաբանները Արցախի հայկական մելիքությունների հարցում ուղղակի ասելու բան չունեն և կրկնում են մեկը մյուսին: Այդուհանդերձ, հարկ է, որ այս «հիմնավորումների» հեղինակները կարողանան պատասխանել օտար ընթերցողի միանգամայն արդարացի հարցերին, թե՛ ի վերջո, ի՞նչ մելիքություններ էին դրանք և ինչու՞ են դիմադրություն ցույց տվել մահմեդական խաներին: Բնականաբար, այս և դրանից բխող պատմագիտական մյուս հարցերի պատասխաններն ադրբեջանցի պատմաբանները չունեն և չեն կարող ունենալ:

Այդուհանդերձ, մի կողմ թողնելով ներկայացված տեքստերի պատմագիտական անհեթեթությունները, մեջբերում ենք մի փոքրիկ հատված Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի հրապարակած մի վավերագրից՝ «Ղարաբաղի հիմնադիր» Փանահի մասին: «Այս նորահայտ եկվորի (Կովալենսկին օգտագործել է *пришелец* բառը - Է. Հ.) ճնշումներն ու հալածանքները ստիպեցին երեք մելիքների, որին հետո միացավ նաև չորրորդը՝ մելիք Մեջլումը, անվտանգ տեղ որոնել և այդ մտադրությամբ էլ ...իրենց հպատակների հետ միասին ժամանեցին Վրաստան, ...Հերակլ թագավորի կողմից

1. Махмуд Исмаил. История Азербайджана /Краткий обзор с древнейших времен до 1920 г./ Էլեկտրոնային կայք՝ http://elibrary.bsu.az/yenii%5Cebookspdf%5Cistoriya_azerbayjana.pdf.

ստացան իրենց համար բավականին շահեկան արտոնություններ և բնակություն հաստատեցին այստեղ»¹: Իսկ թե ինչպես է «նորահայտ եկվորը» և դատելով պետական խորհրդականի նոթերից՝ երախտամոռ մահմեդական կաջարը դարձել «Ղարաբաղի հիմնադիր», թողնենք ադրբեջանական պատմագիրների «խղճին»: «Ուշ միջնադարում պատմական Արցախը՝ պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Ղարաբաղի խանությունը հայտնվեց ոչ հայանպաստ էթնոգործընթացների կիզակետում, որոնց արդյունքում այդ տարածաշրջաններում տեղաբնիկ հայության կողքին հայտնվեցին օտար էթնիկական տարրեր», - իրավացիորեն գրում է ակադ. Ա. Մելքոնյանը²: Ուստի, հարց է ծագում. հիմա ո՞վ է եկվորը. հայկական մելիքները, թե՛ ինքը, Փանահ խանը, իր հետ «եկած» խաժամուժի հետ միասին: Մեզ մնում է միայն արձանագրել, որ եթե ակադեմիական շրջանակներն են այսպես խեղաթյուրում պատմությունն ու իրողությունները, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչեր կարող են «հորինել» սկսնակ պատմաբանները: Ի դեպ, ժամանակի ռուսական աղբյուրագիտական ժողովածուներում «Ղարաբաղի հիմնադիր» Փանահին տրված բնութագրումները միմյանցից գրեթե չեն տարբերվում. «Շուշիի գավառը, մինչև Ղարաբաղը Ռուսաստանին միացումը մտնում էր Ղարաբաղի խանության կազմում: Այս խանությունը հիմնվել է Սարջալլուների Ջևանշիր ցեղից Փանահ Ալի - բեկը, **որը սկզբում ավազակությունների, իսկ հետո նաև բացահայտ հարձակումների միջոցով իրեն ենթարկեց Ղարաբաղցիներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և ընդունելով խանի տիտղոս, ստեղծեց իր խանությունը»³:

Հաջորդ նյութը, որ ցանկանում ենք մեջբերել ԿՀՀՎ*-ի թիվ 875 վավերագրից, ուղղակիորեն առնչվում է վերը բերված փաստաթղթի հետ: Վավերագրի վերնագիրն արդեն իսկ ամեն ինչ ասում է՝ «Նորին մեծություն ռուսաց թագավորի շնորհագիրը Ղարաբաղի Հայ մելիքներին»: Ընդգծում ենք՝ Ղարաբաղի Հայ մելիքներին: Այնտեղ ասվում է. «Տերունական և նշանավոր Ղարաբաղի մարզի բարեպաշտ մելիքներ

¹ АКАК, т. I, документ 34. Записки с.с. Коваленского о Грузии, с.123.

*Ծնթ. ԿՀՀՎ-ն Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի հայերեն կրճատ ձևն է: Ռուսերեն տարբերակը՝ АКАК.

² Մելքոնյան Ա., Արցախ-Ջավախք. պատմական զուգահեռներ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 145-146:

³ Экономический быт государственных крестьян Шушинском и Джебраилском уездах Елисаветпольской губернии. Исследование А. Г. Деконского, Тифлис, 1886, с. 1.

(օգտագործվել է *государственной* բառը՝ է. Հ.), Վարանդայի տիրակալ Զումշուդ Շահնազարովին, Գյուլիստանի տիրակալ մելիք Ֆրիդոն Բեգլարովին և նշանավոր մարզի մյուս բոլոր տիրակալ մելիքներին, հարյուրապետներին և ողջ ժողովրդին մեր կայսերական բարեհաճությունը և շնորհապարտությունը: Հաճելիորեն տեղեկանալով մեր նախարարության զեկուցագրերից՝ Ռուսաց տիրակալի և Ռուսական արքունիքի հանդեպ Ձեր նվիրվածության և խնդրանքի մասին, որ թողնելով **Ձեր նախկին հայրենիքը** (ընդգծումը մերն է - է. Հ.), ուր դուք հալածվում եք, թույլատրում եմ Ձեզ՝ Ձեր հպատակների հետ միասին ապաստանել մեր Կայսրության սահմաններում՝ Գեորգի թագավորի Քարթլիում և Կախեթիայում, որը գտնվում է մեր հովանավորության և գերագույն իշխանության տակ, օգտագործել այն Ձեր պաշտպանության և օգուտների համար, քանի որ այդպիսին է Ձեր ջանադիր ցանկությունը¹: Կարծում ենք, ներկայացված քաղքաղվածքը մեկնաբանության կարիք չունի. այնտեղ ամեն ինչ ասված է:

Այդուհանդերձ, շարունակենք մեջբերել ևս մեկ հատված ռուսաց կայսեր հրովարտակից. «Մենք՝ Մեծ Տիրակալը և մեր Կայսերական բարեճնությունը հաճույքով արձագանքելով Ձեր խնդրանքին, ընդունում ենք Ձեզ մեր հպատակությանը և հովանավորությանը, թույլատրելով Գեորգի թագավորին՝ առանձնացել Ձեզ համար Ձեր խնդրած տարածքները Ղազախում, որոնք բնակեցված չեն, կամ էլ տեղավորվել այն տարածքներում, որտեղ ցանկություն կհայտնեք դուք՝ **Ձեր հպատակ հայերի հետ միասին** (ընդգծումը մերն է - է. Հ.), որոնք կամավոր ցանկություն կհայտնեն հեռանալու Ղարաբաղից, պահպանելով այն իշխանությունն ու արտոնությունները, որոնք ունեիք դուք Ձեր հայրենիքում... Ձեզ, բարեպաշտ տիրակալ մելիքներ... հանձնում ենք մեր կայսերական շնորհագիրը և Վրաստանի մեր նախարարին՝ պետական խորհրդական Պ. Կովալենսկուն, հանձնարարում ենք հոգ տանել Ձեր կյանքի բարելավման ու ձեզ համար շահավետ պահանջների բավարարման համար: Մենք լիազորվում ենք հետագայում մեր հանդեպ Ձեր հավատարմության և նվիրվածության խնդրում և հայտնում ենք Ձեր թոշակների և շքանշանների վերականգնման մասին: Հայտնում ենք Կայսերական մեր բարեհաճությունը: 2-ը հունիսի 1799թ.»²: Հաջորդ օրն իսկ, ռուսաց

¹ АКАК, т. I, документ 875. Грамота Е.И.В. Армянским меликам. с. 635. Տե՛ս նաև Армяно-русские отношения в XVIII в..., с. 507.

² Նույն տեղում, էջ 636:

թագավոր Պավել I-ը հրովարտակով դիմում է Վրաց Գեորգի թագավորին՝ Արցախի մելիքներին և իրենց հետ եկած հայերի նկատմամբ բարեհաճ վերաբերմունք ցուցաբերելու համար. «Ընդունելով մելիքներին Ձեր բարձր հովանավորությանը, առաջարկում ենք ժամանելուն պես բացատրվել նրանց հետ, առանձնացնել նրանց համար իրենց խնդրած հողերը, տալ հյուրին արժանի ազատություն և շահավետ պայմաններ, պահպանել նրանց բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները ենթակա հայերի հանդեպ, որը **նրանք ունեցել են իրենց հայրենիքում** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և երբեք չգրկել նրանց այդ իրավունքներից... 3-ը հունիսի 1799 թ.»¹: «Շուշիի Իբրահիմ խանը սկսեց նկատելիորեն ճնշել Ղարաբաղի մելիքներին,- իր հերթին հաստատում է ռուս պատմաբան Պ. Բուտկովը,- Տեղեկանալով Դիզակի մելիք Եսայու հարստությունների մասին, 1781 թ. սկզբին նրան տանջամահ արեց և տիրացավ գանձարանին, իսկ մեկ ամիս անց նույնը կատարեց նրա ժառանգորդի հանդեպ... Այս ամենից սարսափած, Ջրաբերդի մելիք Ադամ Իսրայելովը և Գյուլիստանի մելիք Հովսեփը հեռացան Իբրահիմից... և հովանավորություն խնդրեցին Հերակլից»²

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի անդրանիկ հատորի Արցախին վերաբերող նյութերում պատմագիտական առումով ուշագրավ փաստաթուղթ է նաև Գանձասարի Սարգիս եպիսկոպոսի նամակը (հետագայում կաթողիկոս Սարգիս Բ (1810 - 1815)՝ Է. Հ.) կառավարչապետ Կ. Կնորինգին 1801 թ. մայիսի 29-ին: Այնտեղ, մասնավորապես ասվում էր. «1781 թ. մեծ իշխան Պոտյոմկինը և Հովսեփ Արղությանը նամակ ուղարկեցին Ղարաբաղի մելիքներին և հարյուրապետներին այն բովանդակությամբ, որ Նորին մեծություն կայսրուհու բարի կամքը տարածվում է հայ ժողովրդի և Ղարաբաղի մելիքների և հարյուրապետների վրա: Նամակը ստանալուն պես՝ մելիքներ Ադամ Իսրայելովը, Աբովը, Հովսեփը և Դանիել Մելիքբեկովը՝ իմ եղբայրը, հավաքվեցին Հովհաննես կաթողիկոսի մոտ (խոսքը Հովհաննես Ժ Գանձասարեցի կաթողիկոսի (1763 - 1786) մասին է - Է. Հ.) և նույն թվականի դեկտեմբերին խնդրանքով դիմեցին Նորին մեծություն կայսրուհուն, մեծ իշխան Պոտյոմկինին և Հովսեփ արքեպիսկոպոսին: Պատասխանը ստացվեց 1782թ. հունիսին: Այդ ընթացքում մելիք

¹ Նույն տեղում:

² П. Бутков, նշվ.աշխ., էջ 142: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, 1972, էջ 221:

Ադամ Իսրայելովը մահացավ, իսկ Աբովը, Հովսեփը, Արմովը և Մելիքբեկովը Դանիելի և Գաբրիելի միջոցով երկրորդ անգամ նամակ ուղարկեցին կայսրուհուն»:¹

Ինչպես նկատում ենք, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում ներկայացված այս փաստաթուղթը առաջին հերթին փաստում է Արցախի մելիքների՝ հայրենի երկրում ապրելու անհնարինությունը և որ այդ ամենի պատճառը տեղի մահմեդական իշխանությունն էր՝ Իբրահիմ խանի գլխավորությամբ: Բնականաբար, Իբրահիմ խանը չէր կարող հանդուրժել հայ մելիքների նման հանդգնությունը՝ առանց իրեն տեղյակ պահելու կատարել քաղաքական բնույթի ձեռնարկ. «...չարագործ Իբրահիմ խանը, տեղեկանալով այս մասին,- գրում է այնուհետև Սարգիս եպիսկոպոսը,- սկսեց հարցաքննել իմ եղբայր Հովհաննես կաթողիկոսին և հիշյալ մելիքներին և հարյուրապետներին... մեղադրելով կաթողիկոսին, որ հայ ժողովրդին վերաբերող քայլը կատարել է առանց իրեն տեղեկացնելու՝ մահապատժի ենթարկեց նրան: Նրա մահից հետո ինձ և իմ եղբորը՝ մելիք Դանիելին, և մյուս երեք եղբայրներիս ձերբակալեց և ինն ամիս պահեց Շուշիի բերդում... Նույնը կատարվեց նաև մելիք Բախտամի հետ...»²:

Սակայն դրանով չեն ավարտվել Ղարաբաղի խանի չարագործությունները. «Չբավարարվելով դրանով,- շարունակում է այնուհետև Սարգիս սրբազանը,- Իբրահիմ խանը մեզանից խլեց կաթողիկոսությունը, որը տրված էր Նադիր Շահի ֆիրմանի համաձայն: ... այս ճնշումներից հետո մելիքներ Մեջլումն ու Աբովը Ղարաբաղից հեռացան և ապաստան գտան հանգուցյալ Գեորգի թագավորի մոտ»³: Անշուշտ, իրավացի է պատմաբան Պ. Չոբանյանը, երբ գրում է, թե. «Իբրահիմին հաջողվում է գանձակի խանությունը հանել Հերակլի տիրապետությունից և այնտեղ իշխանության բերել Զավադ խանին ու հաստատել իր ազդեցությունը: ... դրան հաջորդում է Աբով, Բախտամ ու Մեջլում մելիքների և Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսի բանտարկությունները 1787 թ.: Հովհաննես կաթողիկոսը և Մելիք Բախտամը սպանվում են, իսկ Աբով և Մեջլում մելիքներին հաջողվում է փախուստով միայն ազատվել»⁴:

¹ АКАК, т. I, документ 883. Прошение, поданное ген.-л. Кнорингу епископом Саркисом Гандзасарским, от 29-го мая 1801 года., с. 638.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 639: Տե՛ս նաև Իսահանյան Ա., Россия и армянское освободительное движение 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1990, с.109-117.

⁴ Չոբանյան Պ., Արցախի ազատագրական շարժումը և վրաց դիրքորոշումը XVIII դարի երկրորդ կեսին, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան», միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 183:

Անտարակույս, այս ամենի տրամաբանական հետևանքը պետք է լիներ վերջիններիս կողմից հայրենի եզերքը ճարահատյալ և հարկադրաբար լքելը: Նման եզրակացություն կատարելու համար Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի կողմից հրատարակված վավերագրերը մեզ լիակատար իրավունք են տալիս. հենց թեկուզ նույն փաստաթղթի շարունակության մեջ նկարագրված հետևյալ իրողությունը. «...երբ պարսկական զորքերը մտան Երևան... 330 հայ ընտանիքներ լքեցին Ղարաբաղը և հաստատվեցին Վրաստանում, որոնցից 80 - 90 ընտանիքներ Խաչենից էին և մեր հպատակներն էին: Ուստի, Ձերդ բարեձնություն, ընդունեք մեզ Ձեր հովանավորության տակ և վերադարձրեք այդ ընտանիքները Խաչենի մելիք Աստվածատուր Դանիլովին, որի հորը անիրավորեն պատժեց Իբրահիմ խանը», - ասվում է Կովկասի կառավարչապետին գրած Սարգիս Եպիսկոպոսի նամակում¹:

Այստեղ ևս ցանկանում ենք կարևոր մասնավորում կատարել. հայ մելիքների կողմից Արցախից հեռանալու փաստը ներկայումս բավականին շահարկվում է ադրբեջանցի պատմաբանների կողմից, թե իբր՝ Արցախի մելիքներն իրենց սեփական կամքով են լքել Ղարաբաղը կամ թե՝ տուրք են տվել ռուսական իշխանությունների գայթակղիչ առաջարկներին: Միանգամից փաստենք, որ նման հիմնավորումները լիովին փաստազուրկ են և անհիմն: Ավելին, վերջիններս «մատի փաթաթան» են դարձրել Ղարաբաղում մահմեդական բնակչության թվաքանակի գերազանցությունը հայկականի հանդեպ: Իսնդրի առնչությամբ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը լուրջ փաստարկներ են պարունակում և բացահայտում են նախորդ դարերի հետ համեմատած XIX դարում Արցախում հայ բնակչության թվաքանակի համեմատաբար նվազումը: Հենց միայն վերոհիշյալ փաստաթղթում բերվող Արցախից թվով 330 հայկական ընտանիքների հեռանալու փաստը ասվածի աներկբա ապացույցն է. ամենահամեստ հաշվարկներով անգամ, հայրենի բնակավայրերը լքած հայ բնակչության թվաքանակը անցնում է 1500-2000-ի սահմանը: Իսկ դա քիչ չէր այն ժամանակվա պայմաններում: «Ռուսական բանակների հեռանալը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Իբրահիմի համար՝ հաշվեհարդար տեսնելու անհանգանդ մելիքների

¹ АКАК, т. I, документ 883. Прошение, поданное ген.-л. Кнорингу епископом Саркисом Гандзасарским..., с. 639.

նկատմամբ, ստիպելով նրանց հեռանալ Վրաստան: Սկսվեց Ղարաբաղի հայերի զանգվածային գաղթը: Նրանց տեղը զբաղեցրեցին մարդիկ, որոնք խանին նվիրված էին»¹, - հաստատում է Վ. Թունյանը;

Հայկական տարրը անվիճելիորեն հայրենագրվել է, ինչպես արդեն նշեցինք, մահմեդական իշխանության ահաբեկումների, բռնությունների ու սպառնալիքների հետևանքով. ավելին՝ դա տեղահանություն էր բառի իրական իմաստով: Դրան հակառակ՝ մահմեդական տիրակալները, Փանահից սկսած, Ղարաբաղը «լցրել են» թաթար-մահմեդական տարրերով, ինչը չեն ժխտում անգամ ադրբեջանցի պատմաբանները. «Փանահ խանի ձեռնարկած առաջին քայլերից մեկը եղավ թուրք - մահմեդական բնակչության **վերադարձը հայրենի երկիր** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.)... բնակիչների վերադարձը և նրանց տեղավորումն իրենց նախնիների և հայրերի երկրում ավելի ամրապնդեց Ղարաբաղի խանությունը: Վերադարձածների մեջ էր նաև Ղարաբաղի ապագա խանը՝ 15 - ամյա Իբրահիմ Խալիլը...»²:

Այդուհանդերձ, շարունակենք հետևել Սարգիս Եպիսկոպոսի նամակին, քանի որ այն բավական բնութագրական է Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը պատկերացնելու առումով. «Այս ամենից զատ, անհրաժեշտ եմ համարում տեղեկացնել Ձեզ,- գրում է այնուհետև Սարգիս Եպիսկոպոսը,- որ Մելիք Ջումշուդը Վարանդայի մելիքն է եղել, մելիք Աբովը՝ Թալիշի, իսկ մենք Խաչենից ենք, մելիք Ադամ Մեջլումովը գտնվում է Գյանջայում, իսկ մելիք Աբաս Բախտամովը՝ Ղարաբաղում: Ղարաբաղից եկածների մեջ կան նաև նրա հպատակներից: Թախանձագին խնդրում եմ Ձեզ Վրաստանում գտնվող մելիքներին վերադարձնել իրենց հպատակներին»:³ Ասվածից մեկ եզրակացություն կարելի է կատարել՝ որքան անտանելի և վտանգավոր է եղել Արցախի հայ մելիքների համար իրենց հարազատ օջախներում մնալը, որ այդպես թախանձագին խնդրել են ռուսական իշխանություններից հպատակություն և հովանավորություն: Եվ ընդհանրապես, Արցախի մելիքները Վրաստանն ընդամենը դիտարկել են որպես ժամանակավոր ապաստարան՝ հետագայում ռուսական զորքերի օգնությամբ իրենց

¹ Тунян В., Карабахский конфликт: Историко-геополитический аспект, Ереван, 1999, с.5.

² Карабах: Этимология, территория и границы. Էլեկտրոնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html

³ АКАК, т. I, документ 883. Прошение, поданное ген.-л. Кнорингу епископом Саркисом Гандзасарским..., с. 639.

հայրենի օջախները վերադառնալու ակնկալիքով. «1799 թ. գեն. Լազարևի հրամանատարությամբ ռուսական զորքի մուտքը Վրաստան արմատապես փոխում է իրավիճակը ողջ Այսրկովկասում: Նոր հեռանկարներ են բացվում նաև հայ մելիքների համար: Վրաստանը, սակայն շարունակում է պահպանել որպես ժամանակավոր ապաստան լինելու իր ռազմավարական նշանակությունը՝ մինչև Հայաստանի տարածքի նվաճումը ռուսական զորքերի կողմից, թեև Պավել Առաջին կայսեր միջնորդությամբ Գեորգի XII հրովարտակը մելիքներին հնարավորություն է տալիս արդեն ոչ փախստականի կարգավիճակով մնալու Վրաստանում: Վրաստանը վերածվում է հենակետի, որտեղից և պետք է ձեռնարկվեր բուն Հայաստանի ազատագրման գործընթացը»¹: Անկասկած էր, որ այդ ժամանակաշրջանում ազատագրական շարժման հիմնական օջախը Արցախի մելիքություններն էին:²

Իհարկե, ներկայացվածից չպետք է անվերապահորեն եզրակացնել, թե վրաց ազնվականությունը գրկաբաց է ընդունել Ղարաբաղի հայ մելիքներին: Ամենևին. վերջիններս լավ հասկանում և գիտակցում էին, որ Ղարաբաղի մելիքները թե՛ իրենց նախաձեռնողականությամբ և թե՛ քաջությամբ ոչ միայն չեն զիջում, այլև շատ հատկանիշներով գերազանցում են իրենց: Ուստի այդ առումով նրանք հայ մելիքների մեջ առաջին հերթին մրցակիցներ էին տեսնում: Խնդիրը քաջ գիտակցում էր նաև ռուսական իշխանությունը. սկզբնական շրջանում ծագած անախորժությունները հնարավոր եղավ հարթել կայսերական հրովարտակներով. մեջբերում ենք գեներալ Ի. Լազարևի 1801 թ. հունիսի 7-ի վրացական կառավարությանն ուղղված նամակից մի հատված. «Չնայած վրաց արքայորդիների կողմից Ղարաբաղի մելիքների հանդեպ հակառուսական տրամադրություն ստեղծելու փորձերին՝ Ղարաբաղի մելիք Ջումշուդի կողմից ինձ գրած խնդրանքը՝ իրեն հանձնել Գեորգի թագավորի կողմից նվիրաբերած Լոռի ամրոցը որոշ գյուղերի հետ միասին, պետք է բավարարել, ինչի համար էլ առաջարկում և վրաց պատվելի կառավարությանը հորդորում եմ այդ խնդրով ընդունել համապատասխան որոշում», - ասվում էր ռուս գեներալի հանձնարարականում:³

¹ Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2006, էջ 112:

² Степаньян А., նշվ. աշխ., էջ 117:

³ АКАК, т. I, документ 884. Отношение ген.-м. Лазарева к грузинскому Правительству. От 7-го июня 1801 года, за N 11, с. 639.

Հավելենք նաև, որ վրացական արքունիքն էլ իր հերթին գիտակցում էր, որ Ղարաբաղի նախաձեռնող մելիքների մուտքը մեծապես կնպաստեր երկրի տնտեսական հզորացմանը, ուստի ամեն կերպ աշխատում էր սիրաշահել հայ մելիքներին: Ասվածի ակնհայտ հաստատումն է 1800 թ. փետրվարի 29-ին Վրաստանի թագավորի կողմից Մելիք Ջումշուդին հատուկ շնորհագրի արժանացնելը. «Քանի որ Դուք հեռացաք Շուշիի Իբրահիմ խանից դեպի մեր սահմանները ընդմիշտ բնակության, մենք շնորհագիր ստացանք Նորին մեծություն Ռուսաստանի տիրակալից՝ Ձեզ բնակության տեղավորելու և որպես կալվածք՝ հողատարածքներ հատկացնելու համար, ուստի որպես մշտական կալվածք Ձեզ ենք հանձնում Լոռու ամրոցը և Լոռին իր հպատակների հետ միասին... Սրանից բացի, ընդմիշտ տիրելու համար Ձեզ ենք շնորհում Ղարաբաղի ժողովրդին, որոնք ներկայումս ապրում են Դիզակում... անկեղծորեն ցանկանում ենք մեր ջանադիր աջակցությունը բերել Ձեզ... Մեր ...պաշտոնյաներին հանձնարարել ենք բոլոր հնարավոր միջոցներով աջակցել Ձեզ»:¹

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ այս դեպքերից շատ չանցած, ժամանակին վրացական թագավորությունում հաստատված բազմաթիվ հայեր շտապում են ցանկություն հայտնել Ղարաբաղի մելիքների ենթակայության տակ անցնելու համար: Այդ է հաստատում կառավարչապետ Կ. Կնորինգին ուղղված գեներալ Ի. Լազարևի 1801 թ. հունվարի 12-ի զեկուցագիրը. «Մելիք Աբովը ռուսական կառավարությունից թույլտվություն է խնդրում իրեն ենթակա տիրույթներում ընդունել Ախալցխայի օկրուգից թվով 1000 հայ ընտանիքների: ...Այս վերջինն ամենից քաջն է և մինչ օրս էլ չի դադարում ընտանիքներ դուրս բերել Ղարաբաղից, որոնց մեջ են նաև մելիք Ֆրիդոնի և մելիք Ալավերդովի հպատակները»:² Սակայն ինչպես պարզվում է զեկուցագրից, Մելիք Աբովի այս ձեռնարկն առանձնապես չի ոգևորել գեներալ Ի. Լազարևին. «Այս գործն ինձ բավական կասկածների տեղիք է տալիս...»³, - գրել է ռուս հրամանատարը: Ինչպես և սպասելի էր, խնդրի առնչությամբ անմիջապես հետևում է ռուսական արքունիքի խիստ արձագանքը. 1801 թ. մայիսի 17-ին մելիք Աբովին ուղղված գեներալ Ի. Լազար-

¹ Նույն տեղում, документ 877. Грамота Е.В. царя Грузинского мелику Джимшиду, от 29-го февраля 1800 года. с. 637.

² Նույն տեղում, документ 880. Рапорт ген.-м. Лазарева ген.-л. Кнорингу. От 12-го января 1801 года, за N 25, с. 638.

³ Նույն տեղում:

ևի նամակում ասվում էր. «Տեղեկացել եմ, որ Դուք, Ձեզ հետ վերցնելով հպատակներ, մեկնել եք Ախալցխա... շտապում եմ տեղեկացնել, որ այս ամենը հակասում է Նորին մեծության տրված շնորհագրին... խնդրում եմ այս նամակը ստանալուն պես վերադառնալ Ձեր տիրույթները և ներկայանալով ինձ՝ ապացուցել, որ մշտապես հավատարիմ եք մեր տիրակալ - միապետին: ...եթե Դուք չկատարեք մեր պահանջը, ապա մենք դա կհամարենք ընդհանուր բարեկեցության դեմ ուղղված ոտնձգություն և օրենքներին անհնազանդում, որոնց Դուք պետք է մշտապես ապավինեք»:¹

Խնդրի առնչությամբ մեր դիտարկումները բերում են նաև այն համոզման, որ վրաց արքունիքի հետ մելիք Աբովի հարաբերություններն այնքան էլ հարթ չեն ընթացել. «Այս համարձակ և ինքնագլուխ գործողությունները միայն ռուս գեներալ Լազարևին էին գրգռում և նա իր գրավոր հայտարարությունների մեջ առաջ քաշելով Մելիք Աբովի գործերը, աշխատում էր կասկածելի դարձնել ոչ միայն նրան, այլև հայ ժողովրդին, այնպես որ նույնիսկ լիազորություն ստացավ գեներալ Կնորինգից՝ խստությամբ վարվելու Բոլնիսի հռչակավոր տիրապետողի հետ,- գրում է Լեոն: - Սակայն ռուս գեներալի այս թշնամությունը չէր կարողանում վնասել Մելիք Աբովին, քանի որ Վրաստանի քայքայված դրության մեջ նա էր միակ իրական ուժը, որ կարողանում էր պաշտպանել պետության սահմանները, երկյուղ ներշնչելով հարևան թշնամիներին: Արդեն հասկանալի է, թե որքան հարկավոր էր այդ մարդը Վրաստանին»:² Ասվածի հաստատումն է կառավարչապետ Կ. Կնորինգին ուղղված գեներալ Ի. Լազարևի զեկուցագիրը, որում, մասնավորապես ասվում էր. «Արքայորդի Դավիթն ինձ հասցեագրած իր երկու ուղերձներում հաղորդում է, որ մելիք Աբովն իր հպատակների հետ միասին հաճախակի հարձակումներ է գործում թուրքական տիրույթների վրա: Եվ որպեսզի մելիք Աբովին թույլ չտրվի կատարել նման անհաճո գործողություններ, ես նրան նամակ ուղարկեցի, որ գա ինձ մոտ՝ բացատրություն տալու»:³

Վրաստանում ապաստանած Արցախի հայ մելիքների հանդեպ անվստահության մթնոլորտն ավելի է խորանում Կովկասում ռուսական բանակի գլխավոր հրամանա-

¹ Նույն տեղում, документ 881. Письмо ген.-м. Лазарева к мелику Абову, от 17-го мая 1801 года. За N 254, с. 638.

² Լեո, Հայոց պատմություն, երկերի ժողովածու, հ. 4, գիրք առաջին, Երևան, 1984, էջ 31:

³ АКАК, т. I, документ 882. Письмо ген.-м. Лазарева ген.-л. Кнорингу, от 20-го мая 1801 года. За N 258, с. 638.

տար, ազգությամբ վրացի գեներալ Պավել Յիցիանովի օրոք: Վերջինիս բնավ դուր չի եկել Ղարաբաղի մելիքների այս անկախ վիճակը և ռուսաց թագավորի կողմից ցուցաբերվող բարեհաճությունը, ուստի ամեն գնով փորձել է նվազեցնել Արցախի հայ մելիքների դերակատարությունը տարածաշրջանային խնդիրների լուծման մեջ: Այս դիրքորոշումն առավել ակնհայտ է դառնում, երբ հարց է առաջանում հավասարեցնել Ղարաբաղի մելիքների և վրաց իշխանների իրավունքները: Գլխավոր հրամանատարը հենց սկզբից ընդդիմանում է այս ձեռնարկին և կայսր Ալեքսանդր I-ին ուղղված զեկուցագրում ներկայացնում է խնդրի առնչությամբ իր «դիտարկումները».

«Վրաց և հայ իշխանների իրավունքների հավասարեցումն արդյո՞ք չի հակասում այս երկրամասի սովորույթներին... նորաբնակ հայ իշխանները Ղարաբաղի մելիքներ են և նրանց հարստությունը թագավորների կողմից հարգվել է: Սակայն վրաց իշխանները, հատկապես ավագագույն սերնդի, երբեք նրանց նկատմամբ վստահություն և հարգանք չեն ունեցել, որի մասին համարձակվում եմ հասցնել Նորին բարեճությանը: Հայ և վրաց իշխանների իրավունքների հավասարեցումը վերջիններիս համար ամոթալի կլինի ինչպես ունեցած դիրքի, այնպես և սովորույթների իմաստով, որոնք ինձ հայտնի են»:¹ Նշենք նաև, որ Ղարաբաղի հայ մելիքների մասին նման ամբաստանագրեր Պ. Յիցիանովը հետագայում ևս գրել է, ինչը մեկ անգամ ևս հաստատում է Ղարաբաղի և առհասարակ հայ ժողովրդի հանդեպ նրա ունեցած ընդգծված բացասական վերաբերմունքը:

Ղարաբաղի հայ մելիքների առնչությամբ ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատարը հերթական անգամ «անկեղծանում է» 1804 թ. փետրվարի 24-ին կոմս Մուսին-Պուշկինին գրած զեկուցագրում. «Ինչ վերաբերում է իշխան Սողոմոն Արղության-Երկայնաբազուկին և Մելիք Զումշուդին երաշխավորություն տալուն,- գրում է նա,- պատիվ ունեմ զեկուցելու Ձեզ, որ տեղեկացված լինելով պատիվների ու շքանշանների հանդեպ Վրաց իշխանների ունեցած մեծ հակվածությունը, որը հնուց ի վեր հարգանքի արժան է նրանց մոտ, իմ կարծիքն այսպիսին է՝ առանց վիրավորելու հայ մելիքներին... այդուհանդերձ, նրանք իրենց իրավունքներով չեն կարող հավասարվել վրաց

¹ Նույն տեղում, տ. II, Тифлис, 1868, документ 386. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 20-го января 1804 года, N 2, с. 208.

իշխաններին...»¹: Ավելին՝ գեներալ Պ. Յիցիանովն ամեն տեսակ խարդավանքներ գործադրելով, փորձում էր խանգարել Մելիք Ջումշուդի կողմից իրեն պատկանող Լոռու գավառի որոշ հողերի վաճառքը՝ պատճառաբանելով, թե վրաց Գեորգի թագավորը նրան այդ հողերը անժամկետ չի տվել և իբր «հայտնվել են այդ հողերի իրական սեփականատերերը»²: Խնդիրը տեղափոխվում է ռուսական արքունիք. գործին միջամտում է Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Ալեքսեյ Վասիլևը: Համապատասխան քննություն անցկացնելուց հետո ֆինանսների նախարարը Պ. Յիցիանովին ուղղված հանձնարարականում պարտադրում է ճանաչել Մելիք Ջումշուդի իրավունքը Լոռի գավառի հանդեպ, իսկ Վրաստանի լեռնային կառավարչությանը թույլատրում է հաստատել այդ հողերի վաճառքը³:

Այսպիսով, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերն աներկբա հաստատում են պատմական այն իրողությունը, որ Ղարաբաղի մելիքները և նրանց հետ Վրաստան հեռացած հայ բնակչությունը հայրենի եզրերը լքել են բացառապես մահմեդական տիրակալների վարած հայահալած ու բիրտ քաղաքականության հետևանքով. «Նորմալ կենսապայմանների առկայության պարագայում, հայերին լիովին անհարիր է օտար երկրներ հեռանալը և նոր հողերում հաստատվելը, - ասվում է ռուսական մեկ այլ նշանավոր աղբյուրագիտական ժողովածուում: ... միայն իրենց անձի և ունեցվածքի հանդեպ սարսափելի բռնաճնշումները ...կարող էին ստիպել Ղարաբաղի հայերին լքել հայրենի լեռները, օջախներն ու աստվածային վանքերը և ապաստան գտնել Կախեթիայի՝ Վրաստանի սահմաններում և այնտեղ արդեն օգտվել ռուսական իշխանությունների հովանավորությունից: Հայկական ճարտարապետությամբ վանքերը՝ XVI դարի հայկական արձանագրություններով հանդերձ, այժմ բազմաքանակ ցրված են մահմեդական գյուղերում... Դրանք վկայում են, թե որքան մեծաքանակ է եղել այստեղի հայկական բնակչությունը և թե որքան մեծ է եղել նրանց զանգվածային արտագաղթը այլ երկրներ»⁴: Ավելին, ռուսական աղբյուրի վկայությամբ, Արցախի հայկական բնակչության զանգվածային տեղաշարժերը պայմանավորված չեն եղել տնտեսական կամ

¹ Նույն տեղում, документ 388. Отношение кн. Цицианова к гр. Мусину-Пушкину, от 24-го февраля 1804 года, N 187, с. 210.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, документ 402. Предложение кн. Цицианова Гражданской Экспедиции, от 12-го августа 1805 года, N 907, с. 214.

⁴ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда. Исследование Н. А. Абелова, Тифлис, 1887, т. VII, с. 13-14.

գյուղատնտեսական հանգամանքներով,¹ ասել թե՛ կատարվել է բացառապես քաղաքական դրդապատճառներով, ինչը, որքանով նկատեցինք, հստակ մատնանշում են ժողովածուի հեղինակները:

Այդուհանդերձ, հաստատվելով հարևան Վրաստանում՝ Ղարաբաղի մելիքներն ու հայ բնակչությունը ոչ միայն տնտեսական վերելք ապահովեցին իրենց հատկացված տարածքներում, այլև նշանակալի ծառայություններ մատուցեցին ռուսական կառավարությանը՝ Անդրկովկասում ռուսական ներկայությունը և հետագա առաջխաղացումն ամրապնդելու ուղղությամբ: «Այս պայմաններում,- գրում է Գ. Գալոյանը,- բարձրանում էր Հայաստանի դերը Անդրկովկասում Ռուսաստանի շահերի պաշտպանության խնդրում: ... խոստումները տրվում էին հայ մելիքներին ոչ միայն նրանց պաշտպանականությունը ստանալու համար, այլև շահագրգռելու... հայությանը՝ օգնելու Ռուսաստանին ազատագրելու Հայաստանի պատմական տարածքները»²

Արցախին վերաբերող ԿՀՀ-ի վավերագրերում առանձին բաժին են կազմում նաև վրաց արքայորդի Ալեքսանդրի հակառուսական ապստամբության և Իբրահիմ խանի կողմից վերջինիս ցուցաբերած աջակցության մասին պատմող փաստաթղթերը: Ավելին, Ղարաբաղի խանի կողմից նրան և ապստամբությանն աջակից լեզգիների առաջնորդ Օմար խանին Շուշիում ապաստան տալու իրողությունը անմիջապես արձանագրվում է ռուսական իշխանությունների կողմից. այդ մասին մանրամասն զեկուցագիր է ուղարկվում անգամ կայսր Ալեքսանդրին. «Նախիջևանի Փիր Ղուլի խանը 10 հազարանոց զորքով մտել է Ղարաբաղի տիրույթները և այնտեղ բազմապատկելով ուժերը Շաքիի Սելիմ խանի զորքերի հաշվին, շարժվում է Շուշի,- ասվում էր Կովկասի կառավարչապետ Կ. Կնորինգի զեկուցագրում: - Հետագայում նրանք պետք է հավաքվեին լեզգիների մոտ՝ Բելոկանում, որը մերձակա է Վրաստանի Կախեթի մարզին... այնուհետև միացյալ ուժերով նրանք պետք է մտնեին Վրաստան և գահ բարձրացնեին վրաց արքայորդի Հուլոնին, որն արդեն Բաբա խանի կողմից հատուկ ֆիրմանով հռչակվել է որպես վրաց թագավոր»:³ Ինչպես նկատում ենք, փաստորեն Իբրահիմ խանը եղել է այդ դավադրության կազմակերպիչներից մեկը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 133:

³ АКАК, т. I, документ 492. Всеподданный рапорт ген-л, Кноринга от 9-го августа 1802г. За N 23, с. 376.

1.2 Արցախը Ռուսաստանին միացման պատմության լուսաբանությունը:

XIX դարի սկզբին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև ծավալված դիվանագիտական պայքարն ի վերջո հանգեցրեց 1804-1813 թթ. ռուս - պարսկական պատերազմին: Ընդ որում, պատերազմող կողմերն ունեին հստակ ռազմա - քաղաքական նպատակներ. սակայն եթե Պարսկաստանի համար գլխավոր խնդիրն Այսրկովկասում իր խանությունների պահպանությունն էր, ապա Ռուսաստանի համար օրակարգային էր դարձել տարածաշրջանում իր դիրքերի ամրապնդումը՝ նույն այդ պարսկական խանությունների գրավման միջոցով:

Բնականաբար, Ղարաբաղը ևս դառնում է ռուս-պարսկական պատերազմի թատերաբեմ և ծավալված ռազմական գործողությունները անմիջական ազդեցություն են ունենում ընդհանուր իրավիճակի վրա: Ռուսական իշխանություններին առաջին հերթին մտահոգում էր Իբրահիմ խանի անկայուն պահվածքը: Վերջինս ակնհայտորեն երկդիմի քաղաքականություն էր վարում, թեպետ դա նրան ոչ միշտ էր հաջողվում. ռուսներն աչալըջորեն հետևում էին նրա յուրաքանչյուր քայլին: Եվ որքան ռազմական գործողությունները խորանում էին Ղարաբաղում, այնքան ավելի կոշտ էր դառնում Իբրահիմ խանի հանդեպ ռուսական հրամանատարության դիրքորոշումը:

Ասվածի ակնառու ապացույցը Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Պավել Յիցիանովի և Իբրահիմ խանի միջև 1804 թ. սկզբին ծավալված բուռն նամակագրությունն է, որն ամբողջովին զետեղված է հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում. «Շատ զարմացած եմ, արդեն 6 օր է անցել Գյանջայի ամրոցի գրավումից և ամսից ավելի է, ինչ անպարտելի ռուսական զորքերի հետ գտնվում եմ այստեղ... դու, որ այսքան մոտ հարևանությամբ ես գտնվում և պետք է փնտրեիր ուժեղի հովանավորությունը, ինձ մոտ չես գալիս ուղերձով»¹, - ասվում էր Իբրահիմ խանին ուղղված Պ. Յիցիանովի 1804 թ. հունվարի 8-ի նամակում: Ի դեպ, հարկ է նկատել, որ Գանձակի գրավումը բավականին ցավագին են ընդունում ներկայիս ադրբեջանցի պատմաբանները, թեպետ պարզից էլ պարզ էր, որ Ջավադ խանն անկարող էր դիմադրել ռուսական բանակներին. «1801 թ. գրավելով Վրաստանը, Ռուսաստանը մոտեցավ Ադրբեջանի սահմաններին: Կովկասում ռուսական զորքերի հրամանատար Պ. Յիցիանովը 1803 թ. վերջին պաշարեց Գյանջան՝ Ադրբեջանի ամենախոշոր քաղաքը: Կոտրելով

¹ Նույն տեղում, տ. II, документ 1416. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 8-го января 1804 года – Ганджа., с. 696.

բնակչության կատաղի դիմադրությունը Ջավադ խանի գլխավորությամբ, 1804 թ. հունվարի 3-ին ռուսական զորքերը մտան քաղաք», - գրում է մեզ ծանոթ Ջամիլ Հասանլին¹:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի հետագա ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ այս նամակով էլ մեկնարկում են գլխավոր հրամանատար Պ. Յիցիանովի բանակցությունները Ղարաբաղի խանի հետ, որի նպատակը վերջինիս վրա հոգեբանական ճնշում գործադրելու միջոցով խանությունը Ռուսաստանին խաղաղ ճանապարհով միացումն էր. «...որպես այս երկրամասի գլխավոր հրամանատար, - գրում էր Յիցիանովը,- պահանջում եմ, որ դուք վերադարձնեք ձիերի երամակը և ոչխարների հոտը, որոնք պատկանում են տեղի հայերին... Երկրորդ՝ որպես ռուսական արքունիքի հանդեպ բարեկամության երաշխիք, դուք պետք է ուղարկեք Մելիք Ջումշուդ Բախտամի որդուն և նրա Աստվածատուր թոռանը... Եվ վերջապես, սպասում եմ ձեզանից հավաստիացում, որի հիման վրա դուք կընդունվեք մեր կողմից»²- ավարտում է իր նամակը Պ. Յիցիանովը:

Ինչպես նկատում ենք, Ղարաբաղի խանին ուղղված ռուսական հրամանատարի ուղերձը վերջնագրի տեսք ուներ, ինչը բնականաբար պայմանավորված էր տարածաշրջանում ռուս - պարսկական հարաբերությունների անհամեմատ սրացումով: Եվ թեպետ պատասխան նամակում Իբրահիմ խանը փորձել էր ինչ-որ կերպ մեղմել գլխավոր հրամանատարի զայրույթը, սակայն Պ. Յիցիանովը 1804 թ. փետրվարի 4-ի պատասխան նամակում ավելի կտրուկ էր դրել իր պահանջը. «Ձեր նամակը ես ստացա, որը էական ոչինչ չէր պարունակում, բացի պարսկական ոգուն հատուկ նենգությունից,- գրում էր Պ. Յիցիանովը: - Ոչ գործնական առաջարկ, ոչ գրավոր հավաստիացում, առանց ստորագրության և կնիքի.. Մի խոսքով՝ եթե երկու շաբաթից Գյանջայի անասնահոտը չվերադարձվի և Մելիք Ջումշուդի որդի Աստվածատուրը իր թոռան հետ միասին Գյանջայում չլինի, ես... կստիպեմ ինձ ենթարկվել»:³

Իբրահիմ խանի այս պահվածքն, իհարկե, ռուսական կառավարությունը չէր ներելու և անպայման դիմելու էր ուժային միջոցների: Խանին «պատժելու» գործը հանձն է

¹ Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды..., с.139. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy>.

² АКАК, т. II, документ 1416. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 8-го января 1804 года – Ганджа., с. 696.

³ Նույն տեղում, документ 1417. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 4-го февраля 1804 года, N 79, с. 696.

առնում ռուսական բանակի գնդապետ Պ. Կարյագինը: 1804 թ. մարտի 14-ին Պ. Յիցիանովին ուղղված գնդապետի զեկուցագրում կարդում ենք. «Մայոր Լիսանկին իր ջոկատով բարեհաջող վերադարձել է. անասնահոտը վերադարձնել չհաջողվեց, քանի որ Իբրահիմ խանը ուղեկալներ էր դրել և կրակում էին նույնիսկ հեռու տարածությունից: Ողջ հոտը քշել են լեռները: Հաջողվեց միայն Շուշիից հանել հայերի 250 ընտանիքների...»:¹

Այդ ընթացքում գեներալ Պ. Յիցիանովը շարունակում է սպառնալ Իբրահիմ խանին՝ համոզված լինելով, որ թշնամու դեմ պետք է գործել նույն կերպ. «Ես չպետք է քեզ պարսիկներից պաշտպանության տակ առնեի, որոնք իրենց սովորության համաձայն կհանեին քո աչքերը կամ կկտրեին քիթը կամ ականջը...», - գրում էր Պ. Յիցիանովը Իբրահիմ խանին ուղղված 1804 թ. մայիսի 26-ի նամակում: Սակայն միաժամանակ հասկանալով, որ հապաղումը կարող է Իբրահիմին խուսանավելու և ժամանակ շահելու հնարավորություն կտար, կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարը Իբրահիմ խանի առջև հստակ պահանջներ է դնում, այն է՝ պահպանել անսասանելի հավատարմություն, ընդունել իր կողմից ուղարկված իշխանավորներին, Շուշիի ամրոցը տրամադրել ռուսական ջոկատին՝ այնտեղ տեղակայվելու համար և որպես հպատակ՝ ռուսական կառավարությանը հանձնել 10 հազար չերվոնեց: Այս պահանջները կատարելուց հետո միայն Պ. Յիցիանովը Իբրահիմին և նրա ժառանգներին խոստանում էր պահպանել իրենց խանական իրավունքները²: Անշուշտ, Իբրահիմ խանի ցուցաբերած այս պահվածքի հիմնական պատճառը իշխանությունը կորցնելու իրական վտանգն էր, ուստի ռուսական իշխանություններից համապատասխան երաշխիքներ էր ակնկալում: Ընդ որում, իշխանությունը կորցնելու վտանգը միայն ռուսականով չէր սահմանափակվում: Այդ ամենը գիտակցում էին նաև ռուսական իշխանությունները. «Շուշիի Իբրահիմ խանը, սարսափելով պարսկական զորքերի ներխուժումից, ինձ մոտ սուրհանդակ էր ուղարկել մեր տիրակալին հպատակություն հայտնելու ցանկությամբ և իրեն պաշտպանելու խնդրանքով՝ խոստանալով մշտապես պահպանել հավատարմություն...», - ասվում էր իշխան Ա. Չարտորիյսկուն ուղարկված Պ. Յիցիանովի 1804 թ.

¹ Նույն տեղում, документ 1418. Рапорт полк. Карягина кн Цицианову, от 14-го марта 1804 года, N 48. - Елисаветполь, с. 697.

² Նույն տեղում, документ 1420. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 26-го мая 1804 года, N 261, с. 697.

մայիսի 29 - ի զեկուցագրում:¹ «Մի կողմից ռուսական զենքի սպառնալիքը, մյուս կողմից՝ Իբրահիմ խանի նկատմամբ պարսից շահերի տաժած անվստահությունը, նրան բառացիորեն դրել էին մուրճի և զնդանի միջև: Նա հասկանում էր, որ իր ինքնիշխանության ժամը հատել է և մնում էր հովանավորություն փնտրել կամ ռուսական կայսրի մոտ, կամ՝ պարսից շահի: Առաջինի մեջ նրա ընտրությունը չէր կարող կասկած հարուցել. ռուսներն արդեն կանգնած էին նրա հողերի սահմանագլխին և սպառնում էին գրավել Շուշին: ... Այս ամենը ստիպում էր խանին՝ լրջորեն խորհել իրավիճակի մասին և դիմել Յիցիանովին՝ օգնության ակնկալիքով...»²:

Այդ ընթացքում, դեպքերը զարգանում էին ի նպաստ ռուսական քաղաքականության. սկսված ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական բանակները տպավորիչ հաղթանակներ տարան: Եվ թեպետ Պ. Յիցիանովն օրեցօր ուժեղացնում էր Ղարաբաղի խանի վրա ճնշումը, վերջինս, իր սովորության համաձայն, փորձում էր խուսանավել ռուսական և պարսկական միջամտությունից. «1805 թ. Իբրահիմի վարքագծի մեջ ոչինչ չփոփվեց, բացի նրանից, որ նրա «թաքնված դաժանությունը» դարձավ ավելի սանձարձակ, իսկ վախկոտությունը՝ մշտական,- իրավացիորեն գրում է Ս. Դադայանը: - Նա շարունակում էր անվստահություն տաժել երկու միապետների հանդեպ՝ մեկ տարբերությամբ միայն՝ պարսկական Ֆաթի - Ալի շահը դավաճանության համար կարող էր կտրել նրա գլուխը՝ հաշվի չառնելով նույնիսկ, որ Իբրահիմը նրան էր նվիրել իր աղջկան, իսկ ռուսական ցար Ալեքսանդր I-ը նրան ուղղակի կգրկեր իր տիրույթներից»³: Մյուս կողմից, խորամանկության ու դաժանության առումով Իբրահիմին բնավ չզիջող գեներալ Պ. Յիցիանովն ամեն ջանք գործադրում էր արագորեն իրագործել խանի հպատակության ընդունումը՝ քաջ տեղեկացված լինելով վերջինիս մեքենայություններին և խուսանավելու հմուտ մարտավարությանը. «Իբրահիմ խանի կողմից ռուսական հպատակություն ընդունելու այդ կարևոր գործն իրականացնելու համար,- գրում էր նա 1805 թ. հունվարի 16-ին մայր Դ. Լիսանկիչին ուղղված հրա-

¹ Նույն տեղում, документ 1421. Письмо Цицианова к кн Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, N 297, с. 697.

² Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, с. 11. Տե՛ս նաև Հ. Հովհաննիսյան, Հայագիտությունը Ռուսաստանում, Երևան, 2004, էջ 207:

³ Дадаян С., Политическая история Арцах-Карабаха от Хамсы до автономии. Факты и вымысли, Степанакерт, 2017, с. 77-78.

հանգում¹, - հանձնարարում եմ. ...ժամանելով Շուշի, խանն անպատճառ քեզ կհարցնի պայմանագրի մասին. դուք կարող եք այն նրան հանձնել մի քանի օրով միայն, սակայն ոչ մի դեպքում չհամաձայնվես նրա կողմից պայմանագիրը վերցնելու հրաժարմանը: ...իմ ցանկությունն է, որ պայմանագիրը ստորագրելու համար նա ...առնվազն երկու օրով ժամանի Ելիզավետպոլ... պայմանագիրը պետք է ստորագրվի իմ և իր ներկայությամբ: Նա անհանգստանալու պատճառ չունի, քանի որ Ռուսաստանը երբեք չի խաբում... Հարկ կլինի նաև խստորեն պահանջել նրանից՝ տեղեկանալու համար, թե արդյո՞ք ունի 500 մարդու համար նախատեսված պատրաստի պարենամթերք: ...Գտնվելով Շուշիի բերդում, աշխատեք ուշադիր զննել, թե որ մասում կարող ենք զորք տեղակայել, որպեսզի բնակչության կողմից մեզ վտանգ չսպառնա, զորքը միասնական լինի և որ հնարավոր լինի Շուշի մտնել՝ նաև սայլերով»²:

Բնականաբար, «հպատակությանը նախապատրաստվելու» Իբրահիմ խանի քայլը միանշանակ չէր ընդունվելու հարևան պարսկական խաների կողմից: Նրանք քաջ գիտակցում էին, որ այն կարող է շղթայական ազդեցություն ունենալ նաև իրենց խանությունների վրա, ուստի ամեն կերպ աշխատել են հետ պահել Իբրահիմին՝ ռուսական հպատակություն ընդունելու մտքից: Համենայն դեպս, ինչպես հաստատում են հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը, այդպիսի մի փորձ կատարել էր Նախիջևանի Փիր Ղուլի խանը՝ Իբրահիմին գրած նամակում. «Սթափվիր և մտածիր, փոխել է արդյո՞ք մեկն այժմ իր հավատը: Առաջին հերթին այս աշխարհում քո անունը կմնա որպես հետագա սերունդների ամոթ, երկրորդ՝ քո տիրույթը լիովին կավերվի և երրորդ,- շարունակում է Փիր Ղուլի խանը,- այդ դժբախտ ու դաժան ռուսները ի՞նչ ուժ պետք է ունենան, որ ի վիճակի լինեն կանգնել մեր տիրակալի և նրա անպարտելի բանակի առջև... Ուստի, քանի դեռ այս ամենը տեղի չի ունեցել, նախապես կատարի քո գործը, քանի դեռ ուշ չէ...», - ավարտում է իր նամակը Նախիջևանի խանը³:

Ռուսական հրամանատարությունն, իհարկե, այդ ամենին քաջատեղյակ էր և իր հերթին, մի կողմից՝ նորանոր խոստումներ տալով, մյուս կողմից՝ հաշվի առնելով Եր-

¹ Ծնթ. Պ. Ցիցիանովի հանձնարականը բաղկացած է 8 կետերից, ուստի ներկայացնում ենք առավել կարևորություն ներկայացնող հատվածները:

² АКАК, т. II, документ 1425. Предписание кн. Цицианова 17-го егерского полка майору Лисаневичу, от 16-го января 1805 года, N 11, с. 698-699.

³ Նույն տեղում, документ 1427. Записки Пир-Кули хана к Ибрагим-хану, с. 699.

ևանի բերդը գրավելու անհաջող ելքը, սպառնալիքների գործադրմամբ, շտապեցնում էր Իբրահիմին՝ արագացնել Ղարաբաղի խանության հպատակության ընդունումը և պայմանագրի կնքումը: 1805 թ. հունվարի 16 -ին Իբրահիմ խանին ուղղված Պ. Յիցիանովի նամակը հոգեբանական հերթական ճնշումն էր Ղարաբաղի խանի վրա՝ պարզելու համար իր «հետագա քայլերը»¹: Պ. Յիցիանովն այնուհետև անցում է իր հիմնական առաքելությանը՝ պարտադրել Իբրահիմին ընդունել ռուսական հպատակություն, չմոռանալով միաժամանակ նշել խանի համար նախատեսվող արտոնությունների մասին. «...պայմանագրի կնքման օրից կսկսվի Ձեր տոհմի բարեկեցությունը...»², - գրել է Պ. Յիցիանովը: Առանձին մի նամակով էլ գլխավոր հրամանատարը սիրաշահելու խոսքեր է ուղղել նաև Իբրահիմի որդուն՝ Հասան աղային³:

Այդուհանդերձ, ռուսական արքունիքը ուշի - ուշով հետևում էր Իբրահիմ խանի յուրաքանչյուր քայլին, որպեսզի վերջինիս կողմից ձեռնարկած գործողությունները անհետևանք չմնան: Հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը հաստատում են, որ գործը հանձնարարվել է մայրո Ռ. Լիսանկին, որը պարբերաբար տեղեկություններ է հաղորդել ռուսական հրամանատարությանը՝ Իբրահիմի ձեռնարկած գաղտնի քայլերի մասին: Այդպիսի մի հաղորդագրություն նա ուղարկել էր գնդապետ Պ. Կարյագինին, որն էլ շտապել էր այն փոխանցել գեներալ Պ. Յիցիանովին: Կովկասյան կորպուսի հրամանատարը պատասխան նամակում գրում է. «Հանգամանորեն ու մանրամասն գրեք, թե ինչու՞ է Իբրահիմ խանն իր ավագ որդու՝ Մամեդ Հասան աղայի հետ միասին գտնվում Արաքսին մոտ գյուղերում և թե արդյո՞ք դա չի նշանակում Բաբա - խանի բանագնացների հետ գաղտնի բանակցում»⁴:

Ասվածից դժվար չէ կռահել, թե ինչ է ակնարկում գլխավոր հրամանատարը Իբրահիմ խանի հարցում: Ավելին, գնդապետ Պ. Կարյագինին ուղղված նամակում Պ. Յիցիանովն արդեն բացահայտ գրում է հպատակության հաջորդ հանգրվանի՝ Շիրվանի խանության մասին. «Հանձնարարում եմ աշխատել, որ նամակագրության մեջ մտնել Շիրվանի Մուստաֆա խանի հետ և մեր բանագնացների միջոցով նրան ևս

¹ Նույն տեղում, документ 1428. Предложение кн. Цицианова Ибрагим хану, от 16-го января 1805 года, N 37, с. 699-700.

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, документ 1429. Предложение кн. Цицианова к Мамед-Хасан-аге, от 16-го января 1805 года, N 39, с. 700.

⁴ Նույն տեղում, документ 1430. Предписание кн. Цицианова полк. Карягину, от 26-го февраля 1805 года, N 110, с. 700.

ներշնչել, որպեսզի նա փնտրի Ռուսաստանի հովանավորությունը... և որ այդ հպատակությունը նրան կարող է բերել բարեկեցություն՝ Շիրվանի խանության հետագա սերունդների համար: Այս ամենը նրան հաղորդեք բանավոր, այլ ոչ թե գրավոր և ամեն ինչի մասին տեղեկացրեք ինձ»¹:

Այն, որ սկսված պատերազմում Պ. Յիցիանովն ուզում էր որքան հնարավոր է անարյուն ընթացք տալ Ղարաբաղի խանի հպատակության գործընթացին, երևում է հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում զետեղված և Իբրահիմ խանին ուղղված հետևյալ նամակից. «Ես առանց դանդաղելու կգնամ Ելիզավետպոլ և այնտեղ պատիվ կունենամ հանդիպելու քեզ հետ... որպեսզի Ելիզավետպոլում քեզ ընդունեմ և գրկեմ որպես իմ եղբոր»²: Նամակից ակնհայտ երևում է, որ Պ. Յիցիանովը որոշակի վերապահությամբ հանդերձ, փորձում էր սիրավիր վերաբերմունքով իր կողմը գրավել Իբրահիմ խանին և արագացնել նրա ռուսական հպատակության ընդունումը: Բնականաբար, մայրո Դ. Լիսանսկիչը Պ. Յիցիանովին արդեն հաղորդել էր Իբրահիմ խանի և պարսից շահի բանագնացների հետ ունեցած հանդիպումների մասին, ուստի շատ չանցած, գլխավոր հրամանատարը նամակով Իբրահիմին տեղեկացնում է դրա անցանկալի հետևանքների մասին. «...անցնելով Նորին մեծության հովանավորության և հպատակության տակ, դուք չեք կարող առանց մեզ նախնական ծանուցման և համաձայնության, որևէ բանակցություն վարել ուրիշ երկրների և հարևան տիրակալների հետ...»³: Նամակի վերջում Պ. Յիցիանովը կրկին փորձում է «հասկացնել» Իբրահիմին՝ արագացնել հպատակության ընդունումը. «պատիվ ունեմ տեղեկացնել ձեզ, որ ես արդեն չորրորդ օրն է, ինչ Ելիզավետպոլում եմ և սպասում եմ Ձեզ հետ հանդիպմանը՝ վերջնական պայմանագիրը ստորագրելու համար»⁴:

1805 թ. ապրիլի 7-ին ռուսաց կայսրին ուղղված զեկուցագրում Պ. Յիցիանովը ներկայացնում է Ղարաբաղյան իր «առաքելության» արդյունքները. «Շուշիի Իբրահիմ խանը, որի մասին ես արդեն պատիվ եմ ունեցել հանգամանորեն ներկայացնել Նորին մեծությանը, արդեն համաձայնել է իմ բոլոր առաջարկությունների հետ և ժամանել է

¹ Նույն տեղում, էջ 701:

² Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1431. Письмо кн. Цицианова Ибрагим-хану, от 14-го марта 1805 года, N 162, с. 701.

³ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1434. Письмо кн. Цицианова Ибрагим-хану, от 25-го апреля 1805 г., N 279, с. 702.

⁴ Նույն տեղում:

Ելիզավետպոլի սահմանագիծ և սպասում է իմ այնտեղ ժամանմանը, որպեսզի հանդիսավորությամբ Նորին մեծությանը հավատարմության երդում ընդունի»¹:

Գլխավոր հրամանատարի զեկուցագրում առանձին տեղ է հատկացված նաև Նուխիի խանի հպատակությանը և հաղորդում է, որ Սելիմ խանը ևս ցանկություն է հայտնել ընդունել «Նորին մեծության կայսեր հովանավորությունը և սպասում է իմ այնտեղ ժամանելուն: Նրա մոտ արդեն ուղարկել են 300 հոգուց բաղկացած ջոկատ՝ նրան Շիրվանի Մուստաֆա խանից պաշտպանելու համար, որը պատրաստվում է ավերել նրա տիրույթը... սակայն ես մայոր Տարասովի միջոցով հաղորդել են Մուստաֆա խանին, որ Սելիմ խանն արդեն ընդունել է ռուսական հպատակություն, արձակել է զորքը և իր դեսպանորդի միջոցով ինձ հաղորդել է իր հավատարմության մասին...»²:

Զեկուցագրից շատ չանցած, 1805 թ. մայիսի 9 - ին, իշխան Ա. Չարտորիյսկուն գրած նամակում Յիցիանովն արդեն հաղորդում էր, որ չորս գումարտակով դուրս է եկել Ելիզավետպոլից Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ հանդիպելու համար. «...նա համաձայնեց տեսակցություն ունենալ մեր սահմանին՝ Քյուրակչայ գետի մոտ, որտեղ և ժամանել է: Ես հետագայում կհաղորդեմ նրա հետ ունեցած իմ տեսակցության արդյունքների մասին»³:

Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին ռուսական հպատակության մղելու Յիցիանովի ջանքերն, ի վերջո, հաջող ավարտ ունեցան և 1805 թ. մայիսի 22 - ին Ալեքսանդր կայսրին ուղղված նրա նամակն արդեն հանդիսավոր զեկուցագրի տեսք ուներ (Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի ռուսական հպատակության ընդունումը կայացավ 1805 թ. մայիսի 14 - ին՝ Է. Հ.). «Պատիվ ունեմ Նորին մեծությանը հանձնել Շուշիի բերդի բանալիները և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի հետ կնքված պայմանագիրը՝ ողջ ընտանիքով և Ղարաբաղի տիրույթով Նորին մեծությանը հավերժ հպատակության ընդունման մասին, երդումով՝ իմ ներկայությամբ: Համարձակվում են շնորհավորել Նորին մեծությանը Ռուսական կայսրության նոր ընդլայնման կապակցությամբ և ամբողջացնելով ասել, որ այս տիրույթը, որն արդեն դարձել է ռուսական նահանգ, փառքը ձեռք է բերվել ոչ սրով

¹ Նույն տեղում, документ 1433. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 7-го апреля 1805 года, N 8, с. 701.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, документ 1435. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 9-го мая 1805 года, N 298, с. 702.

և ոչ էլ ռազմական ճանապարհով, այլ Նորին մեծության սրբազան կարգի համաձայն, որը հիմնված է մարդասիրության և ողորմածության վրա...»¹:

Ահա այսպիսի հանդիսավորությամբ Կովկասում ռուսական բանակի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Պավել Ցիցիանովը զեկուցում է ռուսաց թագավորին՝ Արցախի նվաճման կապակցությամբ: «Ղարաբաղի տիրույթների սահմանները ձգվում են հյուսիսից Կուր գետով մինչև Շաքիի խանություն, իսկ մի մասը Շամախիի խանության հետ սահմանով, արևելքում այն հասնում է Արաքսի ափերը մինչև Ղարադաղի և Նախիջևանի խանություններ և վերջապես, արևմուտքից մի մասով սահմանակից է Գարանի գետի շրջանում Ելիզավետպոլի օկրուգին և մյուս մասով՝ Երևանի տիրույթներին Գեոքչա կամ Սևազ(ն)ա լճով»²: Իսկ այժմ զեկուցագրի առավել ուշագրավ մասը. մասը. **«Այս տիրույթի ժողովրդագրությունը նախորդ ժամանակների համեմատ՝ բավականին փոխվել է, քանի որ մինչև Աղա Մուհամմեդ խանի արշավանքը և Ղարաբաղի իշխանության անկումը, միայն հայերն այստեղ կազմում էին 40 հազար տուն** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Ուստի ես մտադիր եմ Շիրվանի Մուստաֆա խանից **ետ բերել այնտեղ հեռացած հայկական 8 հազար ընտանիքներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), ... չեմ ուզում բռնության դիմել, քանի որ խանը հրաժարվում է նրանց հետ ուղարկել, սակայն եթե առիթը ստեղծվի, ապա Ղարաբաղի խանություն կբերեմ նաև այդ բնակիչներին»³: Ակներև է, որ նույնիսկ Իբրահիմի կառավարման տարիներին հայկական բնակչությունը գերազանցել է թաթարականից. Ղարաբաղը շարունակել է մնալ որպես հայկական երկրամաս, որտեղ բնակվել է 11 հազարի հասնող հայկական ընտանիք, 40 հազար բնակչությամբ⁴: Ուստի մինչև XVIII դարի վերջը, ընդգծում ենք՝ մահմեդական տիրապետությամբ հանդերձ, ժողովրդագրական պատկերը հոգուտ հայերի է եղել: Ուստի Արցախն «ադրբեջանականացնելու» ադրբեջանցի պատմաբանների ջանքերը՝ թե իբր XVIII դարի վերջից սկսած թաթար բնակչությունը գերազանցել է հայկականին, իմաստազուրկ են:

¹ Նույն տեղում, документ 1436. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805 года, N 19, с. 703.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ St'ya Ter-Sarkisyan A., Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции. М., 2015, с. 164-165, Հովհաննիսյան Է., Լեոնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը 18-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 19-րդ դարի 1-ին կեսը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2012, հ. 1-2, էջ 225:

Դժվար չէ կռահել, որ Պ. Յիցիանովը, որը բնավ չի «փայլել» հայերի հանդեպ ունեցած իր բարյացակամ վերաբերմունքով (հիշենք նրա կոշտ արձագանքը Երևանի հայերի հանդեպ 1804 թ. արշավանքի ժամանակ¹ - Է. Հ.), իրապես շահագրգռված էր Արցախի հայերին բնակության նախկին տարածքները վերադարձնելու և բնակեցնելու խնդրում՝ քաջ գիտակցելով հայերի դերակատարությունը՝ նորանվաճ այս տարածքի զարգացման հեռանկարների իմաստով։ Ի դեպ, ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Շիրվանի Մուստաֆա խանն իր հերթին չի համաձայնել հայերի նման ստեղծագործ ժողովրդին թույլատրել վերադառնալ Ղարաբաղ։

Այսպիսով, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած վավերագրերը անվերապահորեն վկայում են Ղարաբաղի և հարևան խանություններում հայության ստվար զանգվածի մասին, որոնք այստեղ ապրել են դարեր ի վեր. «Նորանվաճ այս տիրույթների օգուտը Ռուսաստանի համար հետևյալում է. Ղարաբաղն իր դիրքով կարող է դառնալ դարպաս դեպի Ադրբեջան (նկատի ունի իրանական Ատրպատականը՝ Է. Հ.)»², - ասվում էր Պ. Յիցիանովի զեկուցագրում։ Ի դեպ, այս անվանումը մշտապես շահարկվում է ադրբեջանցի պատմաբանների կողմից, թե իբր՝ տեսեք, ռուսական աղբյուրները նշում են Ադրբեջանի մասին, թեպետ ներկա աշխատանքում արդեն առիթ ենք ունեցել քննարկել այդ հարցը։ Այդուհանդերձ, փաստենք, որ ռուսական աղբյուրները բոլոր դեպքերում նկատի են ունեցել Պարսկական Ատրպատականը. հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում ներկայացված այս փաստաթղթի շարունակության մեջ այդպես էլ ասվում է՝ «այսինքն՝ դեպի Պարսկաստան... Ղարաբաղի միջոցով Վրաստանը կմերձենա Բաքու քաղաքի հետ, որի գրավումը նախատեսված է այս աշխանը»³։

Ի դեպ, Քյուրակչայում Իբրահիմ խանի հպատակության փաստը մինչ օրս էլ ադրբեջանցի պատմաբանները բացատրում են ոչ այլ կերպ, քան որպես Ռուսաս-

¹ «Ինչ վերաբերում է Ձեր խնդրանքին՝ պաշտպանելու Երևանում մնացած հայերին, որոնք սպանվում են անհավատների կողմից, - գրում էր Յիցիանովը մելիք Աբրահամին և հարյուրապետ Գաբրիելին 1805 թ. օգոստոսի 26-ին,- ապա նրանք լիովին արժանի են դրան։ Թո՛ղ նրանք մեռնեն որպես շներ, քանի որ, երբ ես ռուսական անհաղթ զորքերի հետ միասին պաշարեցի Երևանի բերդը, նրանք կարող էին ստիպել բերդը հանձնելու համար, սակայն դա նրանք չարեցին»։ Տե՛ս АКАК, т. II, документ 1259. Предписание кн. Цицианова Армянскому мелику Абраму и юзбаше Габриелу, от 26-го августа 1805 года, N 578, с. 628.

² АКАК, т. II, документ 1436. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805 года, N 19, с. 703.

³ Նույն տեղում։

տանի զավթողական քաղաքականության հետևանք: Ավելին, նրանք այս փաստն օգտագործում են՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելու Արցախի՝ ադրբեջանական տարածք հանդիսանալու «փաստը»: Այս քաղվածքը կրկին Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի Բաքիխանովի անվան պատմության ինստիտուտի տեղեկագրից է. «XVIII դարի վերջին, XIX դարի սկզբին Ռուսաստանի զավթողական քաղաքականությունը Հարավային Կովկասում, այդ թվում նաև Ադրբեջանում, ուժեղացավ... Այդ իրադրության մեջ Իբրահիմ խանը ռուսական բանակի հրամանատար Պ. Յիցիանովի հետ կնքեց Քյուրակչայի պայմանագիրը, որի համաձայն, Ղարաբաղի խանությունը, որպես բացառապես մահմեդական - ադրբեջանական տարածք, հպատակվեց Ռուսաստանին: Քյուրակչայի պայմանագիրը, որն արտահայտում է պատմական իրականությունը, միևնույն ժամանակ հանդիսանում է ամենից հավաստի փաստաթուղթը, որն ապացուցում է Ղարաբաղի պատկանելիությունը, ինչպես նաև նրա Լեռնային մասի պատկանելիությունը Ադրբեջանի ժողովրդին»¹: Վերոհիշյալն այլ կերպ չենք կարող որակել, քան պատմական իրողության հերթական խեղաթյուրում:

Ամփոփենք. Արցախը Ռուսաստանին միացումը, անշուշտ, նշանակալի իրադարձություն էր տեղի հայության կյանքում: Այն սանձարձակությունները, ահաբեկումներն ու սպառնալիքները, որ բացահայտ իրականացվում էին Արցախի հայության հանդեպ մահմեդական կառավարիչների կողմից, ռուսական տիրապետության հաստատումով թեպետ ոչ ամբողջապես, սակայն զգալիորեն պակասեցին: Համեմատաբար դրական նախադրյալներ ստեղծվեցին նաև Արցախի հայության աստիճանական զարգացման համար:

¹ Карабах: Этимология, территория и границы. Էլեկտրոնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ - ԱՐՑԱԽԻ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐՈՒՄ (1805 - 1828 թթ.):

2.1 1805 - 1813 թթ. իրադարձությունների լուսաբանությունը:

Ռուսաստանին միացումից հետո Արցախում ծավալվող իրադարձությունները նոր որակ ու բովանդակություն ստացան: Ուշագրավ էր, որ թե՛ ռուսական արքունիքը և թե՛ ռուսական հպատակություն ընդունած Իբրահիմ խանը այս կարգավիճակը ժամանակավոր էին համարում: Եվ եթե ռուսական իշխանությունների համար ակնհայտ էր, որ Իբրահիմ խանը միայն ռազմական ուժի ճնշման պայմաններում ստիպված եղավ ընդունել ռուսական հպատակություն, ապա Ղարաբաղի խանի համար այդ պարտադրանքը բացառապես ժամանակ շահելու նպատակ ուներ: Ավելին՝ վերջինս քաջ գիտակցում էր, որ ռուս - պարսկական գլխավոր բախումը դեռ առջևում է: Հետևաբար, ռուսական կառավարությունը, հաշվի առնելով ռուս - պարսկական հակամարտության հետագա խորացման հեռանկարը, շարունակում էր երկրամասը համարել մարտավարական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող տարածք: Չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս Երևանի և Նախիջևանի խանություններն անհաղթահարելի էին մնացել ռուսական քաղաքականության համար: Ուստի, կասկածից վեր էր, որ հարմար ռազմա - քաղաքական իրավիճակում ռուսական կառավարությունը անդրադառնալու էր Ղարաբաղի կարգավիճակի փոփոխությանը: Խնդրի առնչությամբ ևս ռուսական նշանավոր «Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրեր» հավաքածուն աղբյուրագիտական կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում:

Բնականաբար, հպատակության ընդունումից հետո, ռուսական արքունիքն անցնում է Ղարաբաղում իր ծրագրերի մշակմանը. այս քաղվածքը կոմս Մ. Ռումյանցևին 1805 թ. օգոստոսի 29-ին ուղղված Պ. Յիցիանովի զեկուցագրից է. «Ղարաբաղի և Շաքիի խանությունների կամավոր ենթակայության առթիվ և այն հարցին, թե չեմ գտնում արդյո՞ք այս նոր ռուսական երկրամասում ստեղծել մաքսային ծառայություն և որ վայրում, պատիվ ունեմ զեկուցել հետևյալը. «Էական օգնություն, որը կարող է բերել Ղարաբաղի ձեռքբերումը, այն է, որ Վրաստանը Ելիզավետպոլի միջով այժմ ցամա-

քային ուղիղ կապ կարող է ունենալ Զավադի հետ, որտեղ մեծ գետ Կուրը միանում է Արաքսի հետ, դառնում է նավարկելի և հնարավորություն է ընձեռում հարաբերություն և առևտրական կապ հաստատել Աստրախանի հետ... Ի վերջո, այս խնդրին վերաբերող բոլոր հարցերը գտնվում են մեր լիակատար իրավասության ներքո և կախված են Ձեր կամքից¹»։ Կարծում ենք, որ Ղարաբաղի հայերին սիրաշահելու ակնհայտ նպատակ էր հետապնդում նաև Արցախի մելիքներին և հոգևորականներին ուղղված ռուսական կառավարության ուղերձը, որտեղ խոսվում էր հայկական եկեղեցու օրենքներով ու կարգով գործունեությունը շարունակելու անհրաժեշտության մասին²։

Մյուս կողմից, ակնհայտ էր նաև, որ հպատակություն ընդունելուց հետո Իբրահիմ խանն իր և ընտանիքի համար պետք է պահանջեր այն արտոնությունները, որի մասին այդքան առատաձեռն խոստացել էր Պ. Յիցիանովը։ Այդ մասին գլխավոր հրամանատարը հստակ մատնանշել էր թագավորին գրած զեկուցագրում. «Ներկայացնելով Նորին մեծությանը այն օգուտների մասին, որը Ռուսաստանին կբերի այս նորանվաճ տարածքը,- գրում է Պ. Յիցիանովը,- պարտք եմ համարում նաև միջնորդել Նորին մեծության առջև... Իբրահիմ խանին տալ գեներալ – լեյտենանտի աստիճան և ադամանդակուռ սուր, նրա ընտանիքի անդամներին՝ ավագ որդուն՝ Մամեդ Հասան աղային՝ գեներալ - մայորի, ճանաչել նրան որպես ժառանգորդ, միջնեկ որդուն՝ Մեհտի աղային ևս գեներալ - մայորի, իսկ կրտսեր որդուն՝ Խանլար աղային, բրիգադիրի աստիճան։ Նրանց պետք է տրվեր նաև 8.405 ռուբլի 80 կոպեկ, որը կարելի է հանել Ղարաբաղից մեզ հասնող հարկի գումարից»³։

Զեկուցագրում մի ուշագրավ մանրամասն էլ կա. «Իմանալով Նորին մեծության սրտի քնքշությունն ու զգայականությունը, - գրում է Պ. Յիցիանովը,- չեմ կարող լռել մի խնդրի մասին... Անցյալ տարի Գյանջայի գրավման ժամանակ նամակով Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից պահանջեցի Մելիք Զումշուդին վերադարձնել իր որդուն՝ ի հիշատակ Նորին մեծության արժանի հոր՝ Պավել Պետրովիչի, որը մեծ հարգանք ուներ մելիքի

¹ АКАК, т. II, документ 455. Донесение кн. Цицианова гр. Румянцову, от 29-го августа 1805 года, N594, с. 246.

² Նույն տեղում, документ 532. Обращение Карабахским хамсам, Шемахинским, Нухинским, Бакинским, Дербентским меликам, кетхулам, священникам, великим и малым из обывателей, с. 272.

³ Նույն տեղում, т. II, документ 1436. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 22-го мая 1805 года, N 19, с. 703.

նկատմամբ, սակայն իմ պահանջը ցանկալի արդյունք չտվեց: Այժմ արդեն խանը՝ ճամբարում մեր հանդիպման ժամանակ առանց իմ հիշեցման ուղարկեց վերոհիշյալ մելիքի որդուն և թոռանը, որոնց ես հանձնեցի հորը... Ես տեսա, թե ինչպես էին գլորվում նրա արցունքները, երբ նա շնորհակալանքի խոսք էր ասում... Ես ինքս էլ չկարողացա զսպել արցունքներս: Այդ լռությունը մի քանի անգամ խախտեց Մելիք Ջումշուդը՝ բազմիցս շնորհակալական խոսքեր ուղղելով Նորին մեծությանը, սակայն արցունքները նրան խեղդում էին և նա չէր կարողանում բառեր արտասանել...»¹:

Ալեքսանդր I-ին ուղղված զեկուցագրում Պ. Յիցիանովը գովեստի խոսքեր էր ուղղել նաև մայոր Դ. Լիսանկիչի հասցեին: Միանգամայն հասկանալի էր, որ միացումից հետո ռուսական կառավարության առջև կանգնած էր երկրամասի հետագա կենսագործունեության ապահովման խնդիրը: Ուստի, հարկավոր էր գտնել բացառիկ ճարպկությամբ ու ճկունությամբ օժտված մեկին, որն ի վիճակի կլիներ իրականացնել ռուսական կառավարության նախանշած ծրագրերը: Ղարաբաղում այդպիսի հմտություններով օժտված մարդը ռուսական հրամանատարության համար դարձավ հենց մայոր Դ. Լիսանկիչը: Նա կարողացել էր այն աստիճան վախեցնել Իբրահիմ խանին, որ վերջինս անխոս կատարում էր նրա բոլոր հանձնարարականները: Համենայն դեպս, այդպիսի եզրակացության է մեզ բերել Պ. Յիցիանովի զեկուցագրի հետևյալ տողերը. «Եգերական 17-րդ գնդի հրամանատար մայոր Լիսանկիչը, ...այս երկու ամսում կարողացել է այնպիսի վստահություն ստեղծել խանի մոտ, որ նրա խորհրդով խանը երեք անգամ Բաբա-խանի կողմից ուղարկած դեսպաններին հետ է ուղարկել խիստ մերժումով... Ավելին, այս շնորհալի և քաջասիրտ սպան այս երկու տարվա ընթացքում հասցրել է սովորել թաթարական լեզուն և արժանի է Սբ. Աննայի երկրորդ աստիճանի շքանշանի, որի համար թախանձագին խնդրում եմ Ձեզ...»²: Զեկուցագրում ուշագրավ մեկ մանրամաս էլ վերաբերում է հայազգի թարգմանիչ Աբրահամ Ենիկոլոպովին. «Իմ գրասենյակի արաբերենի թարգմանիչ միրզա Աբրահամ Ենիկոլոպովի համար համարձակվում են խնդրել, որ բարձրացվի նրա աստիճանը և ավելացվի թոշակը մինչև 120 ռուբլի...»³: Փաստաթղթի վերջում գեներալ Պ. Յիցիանովը Ալեքսանդր I թագավորին է ներկայացրել Քյուրակչայի պայմանագրի ամբողջական տեքստը:

¹ Նույն տեղում, էջ 703-704:

² Նույն տեղում, էջ 704:

³ Նույն տեղում:

Ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների մասին Պ. Յիցիանովն առանձին զեկուցագիր է ուղարկում նաև արշավանքի ընթացքում իրեն մշտապես աջակցած գեներալ - լեյտենանտ Ս. Պորտնյագինին. «Շտապում եմ հաղորդել Ռուսական Կայսրությանը երկու կարևոր խանութայինների՝ Ղարաբաղի և Շաքիի խանութայինների միացման մասին: Մայիսի 14-ին Շուշիի և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ժամանեց Ելիզավետպոլի օկրուգում գտնվող Քյուրակչայ գետի մոտ զբաղեցրած մեր ճամբարը, որտեղ և ինձ հանձնեց Շուշիի բերդի բանալիները և իմ ներկայությամբ հավատարմության երդում տվեց Նորին մեծության Կայսրին և դա կատարեց իր ողջ ընտանիքի և Ղարաբաղի տիրույթի հետ միասին, հետևյալ պայմաններով՝ 1. Շուշիի բերդում պետք է տեղավորի 500 հոգանոց ռուսական զորք, 2. պետք է նրանց բավարարի հաստատուն գներով պարենով և փայտանյութով, 3. բարեկարգի Ելիզավետպոլի կողմից Շուշիի բերդ տանող ճանապարհը, 4. Շուշիի բերդից Ջավադ տանող ճանապարհի բարեկարգման համար կտրամադրի աշխատուժ, որի աշխատավարձը կսահմանի կառավարությունը, 5. պետք է Թիֆլիսում գտնվող Նորին մեծության գանձարան մուծի տարեկան 8 հազար չերվոնեց, 6. պետք է իր ատաման թոռանը ասիական ավանդույթի համաձայն հանձնի ռուսական կառավարությանը՝ որպես պատանդ: Վերջում, պայմանագրի կնքման ժամանակ Շաքիի Սելիմ խանը, ընդօրինակելով Իբրահիմ խանին, նույնպես ժամանեց ճամբար և մայիսի 20-ին իր ընտանիքի և տերության հետ միասին հավատարմության երդում տվեց Նորին մեծություն Կայսրին»¹:

Ահա այսպիսի հանդիսավորություն հաղորդեց գեներալ Պ. Յիցիանովն իր գործողություններին, թեպետ շատ չանցած՝ ընդգծված մեծամտության պատճառով 1806 թ. փետրվարի 8 - ին սպանվեց Բաքվի բերդի պատերի տակ: Նկատենք սակայն, որ 1805 թ. մայիսի 22-ին իշխան Ա. Չարտորիյսկուն ուղղված զեկուցագրում Պավել Յիցիանովը բավականին դրական էր արտահայտվել Արցախի հայության մասին. «Մենք պատրաստ ենք պաշտպանելու Ղարաբաղի խանությանը, որի ժողովուրդը աչքի է ընկնում քաջությամբ և, հատկապես, հեծելազորում...»²: Ուշագրավն այստեղ այն է, որ հաջորդ իսկ նախադասության մեջ, որը վերաբերում էր Ղարաբաղին հարևան

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1438. Предложение кн. Цицианова ген.-м. Портнягину, от 23-го мая 1805 года, N 605, с. 707.

² Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1437. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 22-го мая 1805 года, N 328, с. 706.

Շաքիի խանությանը, ուր հիմնականում մահմեդական բնակչություն էր ապրում, Պ. Յիցիանովը հաղորդում է, որ «Շաքիի Սելիմ խանը և իր ժողովուրդն աչքի չեն ընկնում ոչ հաստատականությամբ և ոչ էլ քաջությամբ... տարածվելով լեզգիական սահմանների մոտ, նրանց հետ հարաբերություններում ձեռք են բերել ուխտադրուժ հարևանի և ծույլ ժողովրդի համբավ...»¹:

Իհարկե, հարևան պարսկական խաները քաջ գիտակցելով կատարվածի հետևանքները, ամեն հնարավոր միջոցներով փորձել են «հետ բերել» Իբրահիմ խանին՝ խոստանալով մոռանալ նրա կատարած դավաճանական քայլը. այդ «առաքելությունը» կրկին իր վրա է վերցրել Նախիջևանի Փիր Ղուլի խանը. «Գնա Շահ Զադեյի մոտ և երդվում եմ, որ քո բոլոր ցանկությունները կկատարվեն, նա կառաջարկի իր հետ տեսակցության վայրը և ապա գրիր ինձ՝ ես կգամ և կտեսնվենք... Կատարիր այնպիսի գործ, որպեսզի քո անունը չմնա որպես դավաճանի...», - ասվում էր Նախիջևանի խանի նամակում²: Բնականաբար, Իբրահիմ խանը տեղեկացնում է Պ. Յիցիանովին՝ պարսից շահի Ղարադաղ ժամանելու մասին, մի կողմից իրեն շահի և հարևան պարսկական խաների վրեժխնդրությունից պաշտպանելու համար, մյուս կողմից, ռուսական արքունիքին է ցուցադրել իր «նվիրվածությունն ու հավատարմությունը»: Իր հերթին, գլխավոր հրամանատարը որպեսզի փարատեր Իբրահիմ խանի մտավախությունները, արագորեն պատասխանում է նրան՝ առաջարկելով զինական օգնություն. «Այս դեպքում ես պարտավոր եմ քեզ ասել, որ ես գիտեմ, թե երբ և որքան զորք ուղարկել, ասենք, ես էլ կգամ, եթե հարկ լինի քո տիրույթները պաշտպանել»³:

Այդուհանդերձ, այդ ամենը հանգեցնում են նրան, որ գնալով ավելի են խորանում Պ. Յիցիանովի կասկածները Իբրահիմ խանի հանդեպ: Այդ անհավատարմության առաջին բացահայտողն, իհարկե, մայոր Դ. Լիսանսկին էր, որն ի սկզբանե չէր վստահում Իբրահիմ խանին: Եվ թեպետ վերջինիս զեկուցագրերը սկզբում Պ. Յիցիանովի կողմից լուրջ չէին ընդունվում, սակայն հետզհետե գեներալը համոզվում է մայորի ներկայացրած հիմնավորումների մեջ և այդ մասին արդեն անթաքույց գրում է Իբրահիմ խանին. «Նորին մեծություն կայսրին հավատարմություն հայտնելուց հետո դուք

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, документ 1443. Письмо Пир-Кули-хана к Ибрагим-хану. с. 708-709.

³ Նույն տեղում, документ 1444. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 13-го июня 1805 года, N 381, с. 709.

ցուցաբերել եք անհասկանալի կեցվածք. մի կողմից՝ ռուսական զորքերից օգնություն եք խնդրում, մյուս կողմից՝ չնչին մասնակցություն եք ցուցաբերում ռազմական գործողություններին...»¹:

Այդ ընթացքում Իբրահիմ խանը ցույց տալով, թե իբր հավատարիմ է ռուսաց կայսրին տված երդմանը և նույնիսկ 200 հեծյալներով դիրքեր է գրավում Խուդավերինի կամրջի մոտ՝ պարսկական հեծելազորին դիմակայելու համար, սակայն ինչպես գրում էր Պ. Ցիցիանովը 1805 թ. հուլիսի 1-ին կայսր Ալեքսանդրին ուղղված զեկուցագրում. «քանի որ այդ ժամանակ տեղի գետերը մեծամասամբ սակավաջուր են, ուստի պարսկական հեծելազորը մի քանի տեղերից անցավ Արաքսը և շարժվեց մեր կողմը... Ղարաբաղի հեծյալներն էլ Իբրահիմ խանի համոզումներից հետո վերադարձան Շուշի, մտան բերդ և ականջալուր լինելով Բաբա-խանի խոստումներին, քաշվեցին մի կողմ: Սակայն բերդում մեր զորքերի առկայությունը նրանց ստիպեց մնալ լռելյայն վիճակում: Այդ ընթացքում պարսկական զորքերը մտան Ղարաբաղի խորքերը և ամայացրին Ղարաբաղի դաշտերը... **իմ թախանձագին խնդրանքները Իբրահիմին՝ պաշտպանելու իր բնակիչներին, ապարդյուն անցան, ուստի ես ստիպված եղա այնտեղ ուղարկել Կարյագինի գունդը, որպեսզի կանգնեցնի թշնամուն...** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.)»²: Ասվածին հավելենք, որ զեկուցագրում մեր կողմից ընդգծած միտքը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ Ղարաբաղի մահմեդական իշխանությունը մշտապես անպաշտպան է թողել տեղի հայությանը և այդ փաստը պետք է շեշտվի:

Ռազմական այս իրավիճակում, ռուսական բանակին մեծ օգնություն է ցույց տալիս Արցախի Ռոստոմ բեկը՝ Մելիք Աբովի որդին, ինչն արժանացել էր գլխավոր հրամանատարի ուշադրությանը. 1805 թ. հուլիսի 2-ի նամակում Պ. Ցիցիանովը գրում է. «Հայտնի է ինձ, որ դու գեներալ - մայոր իշխան Վյազեմսկուն խոստացել ես տալ քո հեծելազորը: Եվ այսպես, իմանալով քո ջանասիրությունը, թույլատրում եմ քեզ միանալ Կարյագինի ջոկատի հետ: Այսօր արդեն ինձ տեղեկություններ են հասել, որոնք ինձ ուրախացրել են: ...դու կարողացել ես ճեղքել պարսկական շրջապատումը և հասնելով Շահ - Բուլաղ, այնտեղ ևս հաղթանակ ես տարել: ...դու գերազանցել ես իմ սպասելիք-

¹ Նույն տեղում, документ 1447. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 19-го июня 1805 года, N 428, с. 709-710.

² Նույն տեղում, документ 1423. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 1-го июля 1805 года, N 25, с. 835.

ները, ուստի հավաստիացնում եմ իմ խոստմամբ, որ կպարգևատրվես Նորին մեծության կայսեր այնպիսի շքանշանով, որի մասին երբևիցե չես երազել: Ես հավատացած եմ, որ դու այնպես կանես, որ գնդապետը պարենի պակաս չունենա բերդում: Այդ դեպքում 100 Բաբա-խան նույնիսկ չի կարող այն գրավել»¹: Ասվածից ակնհայտ է, որ հայազգի զորականը մեծ ծառայություն է մատուցել ռուսական բանակին և գնահատանքն էլ գրվում է մի մարդու կողմից, որը կրկնում ենք, բավականին զուսպ էր հայերին դրվատելու խնդրում: Եվ այդուհանդերձ, ինչպես ճիշտ է նկատում պրոֆ. Վ. Թունյանը «Ցիցիանովն իր փոքրաթիվ ուժերով կատարեց այն, ինչը մյուսների համար հնարավոր էր մեծաթիվ ուժերի առկայությամբ միայն: Այնտեղ, որտեղ անհրաժեշտ էր, նա դուրս էր գալիս իր լիազորությունների շրջանակից, գերագույն իշխանությունը դնում էր կատարված փաստի առջև՝ իրականություն դարձնելով ռուսական գործը Կովկասում»²:

1805 թ. հուլիսի 23-ին իշխան Ա. Չարտորիյսկուն գրած նամակից պարզ երևում է, որ Ղարաբաղի խանի հանդեպ Պ. Ցիցիանովի համբերության բաժական արդեն լցվել է. «Պատիվ ունեմ զեկուցել, որ ես արդեն զորաջոկատով Ելիզավետպոլից մտել եմ Ղարաբաղի տիրույթներ՝ Բաբա - խանի դեմ գնալու համար... վաղը միանալու եմ Ղարաբաղի 600 հոգանոց հեծելազորի հետ, որը գլխավորում է Իբրահիմ խանի որդին, կգնամ դեպի Արաքս, սակայն մինչ իմ ժամանելը, Բաբա - խանն արդեն փախել էր Արաքսից այն կողմ: Պատիվ ունեմ նաև հաղորդել, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը մեծամասամբ շրջապատված է դավաճաններով, որոնք պարսիկներին են հավատարիմ, քան իրեն. ավելին՝ կարողացել են նրան թեքել դեպի դավաճանություն, ուստի անհրաժեշտ եմ համարում Նորին մեծություն կայսեր անունից նամակ ուղարկել Իբրահիմ խանին, հասկացնելով նրան, որ այդ տիրույթները պաշտպանված են ռուսական անհաղթ զորքերով...»³:

Եվ որքան էլ Իբրահիմ խանը փորձում էր Պ. Ցիցիանովին համոզել իր հավատարմության մեջ, գեներալն անհողորդ էր իր դիրքորոշման մեջ և ամեն անգամ

¹ Նույն տեղում, документ 1727. Письмо кн. Цицианова к мелику Рушану, от 2-го июля 1805 года, N 477, с. 836.

² Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX – нач. XX вв. 1800 – 1826 гг. Ереван, 2006, ч. I, с.26.

³ АКАК, т. II, документ 1462. Отношение кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 23-го июля 1805 года, N 512, с. 715-716.

խանին ուղղված նամակում այդ իրողությունն ընդգծում էր. «Ես չեմ դադարում զարմանալ ձեր պահվածքից,- գրում էր գեներալը 1805 թ. հուլիսի 24-ի նամակում: - Ես չորս օր կանգնեցի Շուշիի ամրոցի տակ և ձեզ հայտնի է, որ գնացի դեպի Արաքս, սակայն դուք զինական օգնություն այդպես էլ ինձ ցույց չտվեցիք: Մի՞թե դու մտածում ես, թե Ռուսաստանը հանուն քեզ՝ պարտավոր է կորուստներ տալ, իսկ դու ոչ մի մասնակցություն չունենաս այդ գործին. ստացվում է՝ պետք է նստեք բերդում, դավաճաններով շրջապատված: Մի՞թե դու մտածում ես, թե ինձանից բարձր ես... Վաղը վերադառնում եմ Ելիզավետպոլ և ցանկանում եմ Ասկերանի տակ տեսնվել քեզ հետ՝ իմ պահանջները ներկայացնելու համար»¹:

Այս ամենը, բնականաբար, անհնար էր դարձնելու ռուսական իշխանությունների կողմից Իբրահիմ խանի հետագա հանդուրժումը. նման գործողություններով խանն ուղղակի արագացնում էր իր վախճանը.«Գլխավոր հրամանատարի ակնկալություններից ոչ մեկը չարդարացավ,- գրում է Լեոն: - Իբրահիմ խանը ձիավոր զորք չհավաքեց և բավականացավ նրանով, որ իր որդի Մահմեդ Հասան աղան ուներ 100 հոգուց բաղկացած մի ձիավոր խումբ, որը գործել է Լիսանկիչի հետ Արաքսի ափին: Ռուսաց զորքը պարենավորելու տեսակետից էլ Իբրահիմ խանը կատարելապես պարտազանց գտնվեց»²: Գլխավոր հրամանատարի զեկուցագրերը լուրջ մտահոգություն էին առաջացրել նաև ռուսական արքունիքում և Ղարաբաղի խանի համար այդ անվստահությունն արդեն դառնում էր վտանգավոր. «Նորին մեծության կայսեր համար բավականին ցավալի է լսել, որ դուք ոչնչով չեք օժանդակել Պ. Ցիցիանովին՝ մեր տիրույթների պաշտպանության համար և նույնիսկ անօգնական եք թողել գնդապետ Կարյագինի քաջարի ու փոքրաթիվ ջոկատին, որը մի քանի օր պարենի անբավարարություն է ունեցել...», - ասվում էր Իբրահիմին ուղղված իշխան Ա. Չարտորիյսկու նամակում³: Դա դեռ ամենը չէր. «Այս ամենը լիովին համոզել է Նորին մեծությանը, հայտնելու մեր արդարացի վրդովմունքը, որը դեռ զայրույթի չի հասել միմիայն կայսրի մեծահոգության շնորհիվ՝ հարգելով ձեր տարիքը... մեկ ճանապարհ է մնացել ձեզ՝ Բարձրագույն

¹ Նույն տեղում, документ 1463. Письмо кн. Цицианова к Ибрагим-хану, от 24-го июля 1805 года, N 515, с. 716.

² Լեոն, Հայոց պատմություն..., էջ 265:

³ АКАК, т. II, документ 1473. Письмо кн. Чарторийского к Ибрагим-хану, от 8-го сентября 1805 года, с. 719-720.

գահի հանդեպ անկեղծության, հավատարմության և ջանասիրության ճանապարհը»¹, - ասվում էր Ա. Չարտորիյսկու նամակում:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում փաստվում է նաև, որ ռուսական բանակի կողմից Ղարաբաղում իրականացված շատ գործողություններում տեղի հայերը կարևոր դերակատարություն են ունեցել: Նրանք ժամանակին տեղեկացրել են պարսկական բանակի տեղաշարժերի, ինչպես նաև Իբրահիմ խանի կողմից ծրագրվող գործողությունների մասին, որոնք բավարար հիմք են տվել ռուսական հրամանատարությանը՝ ռազմական գործողություն սկսելու համար: Այսպես, Մելիք Զումշուդի և մելիք Շահնազարովի 1806 թ. մայիսին գեներալ - մայոր Պ. Նեսվետսկին ուղղված նամակում իրենց անհանգստությունն են հայտնել պարսիկների կողմից Արաքսի վրա կամուրջ կառուցելու կապակցությամբ, քանի որ այն կնշանակեր վտանգի տակ դնել Ղարաբաղում բերքի հավաքումը, ինչն էլ ռուսական զորքին պարենով ապահովելու գլխավոր երաշխիքն էր. «Իմոյս ողորմած հաստատ իմացիր, որ թեռուստի զորքն շուտով մեզ չի հասաւ, Ղզլբաշն շուտով եկաւ Ղարաբաղս, հացն փչացուց և ձեռաց դուրս եկաւ, էն ժամանակն Ղարաբաղիս հալն էլ է խարաբ հացի կողմից և **Ռուստի զորքի բանն էլ շատ դժվարին կը լինի...** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.)»²: Ավելին՝ 1806 թ. մայիսի 16-ին գրած նամակում մելիքները հաղորդում էին, որ հակառակ ռուսներին տված Իբրահիմ խանի խոստումին՝ «... ողջն սոված են այժմոյս և բանջար են արածում հեյվանի պէս... խնդրեմ մինչի տեղիս հացն դուրս գալն, զօրք իւր հացն յետն պիտի... կրկին յուսամ, Ռուստաց զօրն շուտով մեզի հասուցանես, որ շատ դժուարին ժամանակն է այս երկրիս»³: Մյուս կողմից, ինչպես ցույց են տալիս հանձնաժողովի հրատարակած արխիվային վավերագրերը, Ղարաբաղի երևելիները ռուսական հրամանատարությանը մշտապես տեղեկացրել են Իբրահիմ խանի մեքենայությունների և սպասվող վտանգների մասին. «...թարեղումս Իբրահիմ խանն ճանապարհից դուրս եկաւ և մեծի կայսերական ծառայութիւնն խափանեց Ղզլբաշի հետ խօսակցութիւն արաւ Ղզլբաշի ղօշուններն բերեց մօտացրուց որ ինքն էլ գնայ Ղզլբաշի մէջն միատեղ գան բերթիս չորս ղոլն առնեն», - ասվում էր 1806 թ. մայիսի վերջերին

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, документ 599. Письмо Мелик-Джимшида Мелик-Шахназарова к ген.-м. Несветаеву, от 16-го мая 1806 года – Шуша, с. 328.

³ Նույն տեղում, էջ 329:

գեներալ Պ. Նեսվետանին ուղղված մեղիքների նամակում¹: Ինչպես նկատում ենք, նամակում Արցախի մեղիքներն ակնհայտ հուշում էին ռուսներին՝ պարսիկների դեմ ռազմական գործողություն սկսելու համար. «...այժմոյս էլ ղզլբաշի զօրքն Ղարաբաղումս կայ բայց այս երրորդ չորրորդ ավուրս Շահ - զադան (խոսքը պարսից շահի մասին է - Է. Հ.) մեծ զօրքով ղալիս վրէն գնի իմ ողորմած որ այս քանի ատուրս մեզի ռուստաց զօրք չի հասնէ ողջ բաներնէրս ոչինչ է»², - նշվում էր նամակում:

Ուստի այն հանգամանքը, որ ռուսական հրամանատարությանը ոչինչ չէր մնում անելու, քան մտածել ասպարեզից հեռացնել Իբրահիմին, կարծում ենք, որ նաև այս և նմանատիպ այլ զեկուցագրերի արդյունքն էր: Ասվածի հաստատումն է նաև գեներալ-մայոր Պ. Նեսվետանին ուղղված Ղարաբաղի մեղիքների վերոհիշյալ նամակի այս տողերը, ուր միանգամայն արդարացի էր համարվում մայոր Դ. Լիսանևիչի կողմից Ղարաբաղի խանի դեմ ձեռնարկումը. «...հաստատ իմացիր, որ մայեօրին էլ չարայ չի ունէր այն գիշերն, որ գնէր ոչ իբր Իբրահիմ խանի վրէն առաւօտն Ղզլբաշի զօրքն գալոյ էր որոյ ինքն էլգնայ մէջն և Իբրահիմ խանն էլիւր տուն զալիցս դուրս էր բերել վասնորոյ մայեօրն մին փարայ Ուստի. զօրքով գիշերն (խոսքը 1806թ. հունիսի 14-ի գիշերվա մասին է - Է. Հ.) գնաց Իբրահիմ խանին գուլով ուտելին և քանիցս մարդ էլ իւր ամալիցն սպանել էին...»³: Ի դեպ, աղբյուրները հաստատում են, որ Արցախի մեղիքներից Մելիք - Ջումշուդն «աջակցել է մայոր Դ. Լիսանևիչին՝ ... Իբրահիմ խանի ոչնչացման գործողությանը»⁴:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են բացատրում Իբրահիմ խանի «հեռացումը» ադրբեջանցի ներկայիս պատմաբանները. «Քյուրակչայի 1805 թվականի պայմանագրով Ղարաբաղի խանությունը փաստորեն միացվեց Ռուսաստանին: 17 տարի շարունակ խանական իշխանության պահպանումը փաստորեն ռուսական կառավարության համար ունեցել է միայն մարտավարական նշանակություն: 1806 թ. Իբրահիմ խանի սպանությունը ցույց տվեց, որ Ռուսաստանը չի պահպանում օրենքները... Ռուսաստանն իր իշխանությունը ամրապնդելու նպատակով ուժեղացնում էր զավթողական վարչակար-

¹ Նույն տեղում, документ 600. Письмо Мелик-Джимшида Мелик-Шахназарова к ген.-м. Несветаеву, в конце мая 1806 года. – Шуша, с. 329.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մադալյան Ա., նշվ աշխ., էջ 190:

գը և ձգտում էր թուլացնել տեղի մահմեդականների տնտեսական դիրքերը, առաջ մղելով **լուսավորչականամետ և հայամետ աղվանցիներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), որոնց նա հենարան էր համարում»¹:

Ադրբեջանցի պատմաբաններից մեկն էլ իր «Ղարաբաղի խաները և նրանց ժառանգորդները» հոդվածում այսպես է ներկայացրել Իբրահիմ խանին՝ «1806 թ. հունիսին չարամիտ մարդկանց շնորհիվ Իբրահիմ Խալիլ խանը դավաճանաբար սպանվեց: Ինչպես գրում են մեր մեծերը, Իբրահիմ Խալիլ խանը նախաձեռնող էր, սրտամոտ ու արդարամիտ, սակայն նաև խիստ էր դաժանության աստիճանի... նա հյուրընկալ մարդ էր, եռանդուն, քաջ և առատաձեռն...»²: Ինչպես ասում են՝ ոչինչ չասող և գիտության և գիտականության հետ առնչություն չունեցող մտավարժանք: Իսկ որտե՞ղ էր Իբրահիմ Խալիլի արդարամտությունն ու հյուրընկալությունը, երբ հայ մելիքներից խլեց հարյուրամյակներով իրենց պատկանող հողերը և բոլորին դարձրեց վտարանդի... միակ բառը, որ տեղին է գործածել՝ դաժանությունն է: «Հասկանալի է, որ ադրբեջանցի պատմաբանների նպատակը Իբրահիմին պատմության առաջ արդարացնելն է, - գրում է պատմաբան Ստ. Դադայանը: - Ուստի նրանք պատրաստ են հորինել ցանկացած չեղած պատմություններ, միայն թե Իբրահիմին ներկայացնեն որպես Ղարաբաղի անբասիր կառավարիչ: Սակայն ճշմարտությունը թանկ է: Դրա համար հարկավոր է «սեփական» պատմության հանդեպ ղեկավարվել անկեղծության և պարկեշտության թեկուզև փոքր չափանիշով, այլ ոչ թե բոլոր անհաջողությունների մեջ տեսնել «հայկական հետք»³:

Այդուհանդերձ, նկատենք, որ Իբրահիմ խանի հանդեպ ռուսական արքունիքի անվստահությունը գալիս է դեռևս նախորդ դարի վերջերից և այն ժամանակ ևս դրված է եղել նրան ասպարեզից հեռացնելու խնդիրը, ինչի մասին հստակ ասվում է իշխան Գր. Պոտյոմկինի 1783 թ. ապրիլի 6-ի եղբորը՝ գեներալ-պորուչիկ Պավել Պոտյոմկինին տրված հրահանգում. «Շուշիի խան Իբրահիմին պետք է տապալել, քանի որ սրանից հետո Ղարաբաղը պետք է կազմի հայկական անկախ, Ռուսաստանից բացի ոչ ոքի

¹ Карабах: Этимология, территория и границы. Էլեկտրոնային կայք՝ http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html.

² Эльдар Эльхан оглы Исмаилов. Ханы Карабахские и их потомки. Էլեկտրոնային կայք՝ <https://docplayer.ru/65843625-Hany-karabahskie-i-ih-potomki-pokolennaya-rodoslovnaya-rospis-starshey-linii-roda.html>.

³ Дадаян С., նշվ. աշխ., էջ.82.

չենթարկվող մարզ: Դուք այնտեղ ողջ կարողությամբ ձգտեք, որ այս նոր մարզը կազմավորվի ժողովրդի համար ամենից ձեռնտու ձևով: Այս միջոցով, հայկական մյուս ուժեղ նահանգները ևս կհետևեն նրա օրինակին, կամ էլ մեծ թվով (հայեր - է. Հ.) կգան Ղարաբաղ»¹: Այնպես որ, ռուսական կառավարությունը նոր չէր, որ օրակարգի հարց էր դարձրել Իբրահիմին իշխանությունից հեռացնելը, առավել ևս տեղի հայ բնակչության հետ համագործակցությունը:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի Արցախին վերաբերող վավերագրերի մեջ առանձնանում են տեղի հայության կողմից ռուսական իշխանություններին ցուցաբերած նշանակալի օգնությունը հաստատող փաստաթղթերը: Ավելին, Արցախին վերաբերող վավերագրերի ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ ճակատագրական այդ օրերին, երբ ակնհայտ էր տեղի մահմեդականների անթաքույց համակրանքը դեպի պարսիկները, ռուսական իշխանություններն աջակցության ակնկալիքով բացառապես դիմել են Արցախի հայությանը: Եվ այն, որ Այսրկովկասում ծրագրված և իրականացված ռազմական գործողությունների ընթացքում ռուսական բանակին պարենով ապահովումը դրվել է գլխավորապես հայերի վրա, անվիճելի իրողություն է: Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած և մայր Դ. Լիսանկիչին ուղղված Պ. Ցիցիանովի այս նամակը ասվածի անվերապահ հաստատումն է. «Կարծում եմ, որ կարիք չկա հիշեցնել, որ երբ Կարյագինը հասնի Շուշի, քո ջոկատը պետք է անցնի նրա հրամանատարության տակ և կկատարեք նրա անմիջական հրամանները: Պարսկական բանակն անցնելով Արաքս գետը՝ մտել է Ղարաբաղ... այժմ մեզ համար գլխավորը պարենի մասին հոգ տանելն է, ուստի հրամայում եմ ձեզ օգտագործել բոլոր ջանքերը, որպեսզի հացահատիկը դաշտերից ժամանակին հավաքվի, որպեսզի թշնամին չհասցնի այն ոչնչացնել և օգտագործենք մեր զորքերի կարիքների համար: ...Իբրահիմ խանը մինչ օրս չի կատարել նույնիսկ մեկ պարտավորություն,- գրում էր այնուհետև գլխավոր հրամանատարը: - Ավելին՝ հույս չունենալով անգամ, որ նա կհավաքի իր հեծելազորը և պատրաստակամ կլինի մեզ օգնելու, **ուստի կցում եմ իմ կոչը՝ թարգմանության հետ միասին, ուղղված Ղարաբաղի հայությանը, որը հորդորում**

¹ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в XVIII веке», т. IV..., с. 239. Այդ մասին մանրամասը տես նաև՝ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը..., էջ 157-158:

եմ ձեզ տարածել ամենուր և հայերին տեղեկացնել այդ մասին (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.)»¹:

Շարունակելով թեման, հավելենք, որ Արցախի հայության օգնությանը դիմելու փաստը արձանագրված է հնագրական հանձնաժողովի շատ վավերագրերում, իսկ այս մեկն ուղղակի առանձնանում է իր բնութագրական երանգներով. ռուսական իշխանությունների կոչն է Արցախի հայ ժողովրդին՝ պարսից շահի Ղարաբաղ արշավելու նախօրերին: Հաշվի առնելով փաստաթղթի պատմագիտական կարևորությունը, տեքստը ներկայացնում ենք առանց համառոտագրության. հեղինակը գեներալ Պավել Ցիցիանովն է. «Միթե դուք, Ղարաբաղի հայեր, որ մինչ օրս աչքի եք ընկել Ձեր քաջությանը, փոխվել եք, երբ Ձեր տիրակալ Իբրահիմ խանը հավերժ ընդունեց Համառուսական Կայսրության հպատակություն: Դուք առավել քաջ պիտի մնացած լինեք, հավատալով մեր կայսրության ուժի զորությանը... Ինձ հայտնի է անցյալում Ձեր կատարած քաջագործությունները, ուստի կոչ եմ անում Ձեզ՝ Նորին մեծության սրբազան անվամբ, միանալ նրա պատվելի ու անհաղթ բանակին և Ձեր քաջերից կազմելով մեծ թվով հեծելազոր, առանց որի հետևակը կռվել չի կարող, օգնել անհաղթ և ուժեղ ռուսական բանակին՝ պարսկական զորքերի դեմ, որն ուզում է ամայացնել Ղարաբաղը և թալանել Ձեր յուրաքանչյուրի ունեցվածքը: Ձեզանից մեր ակնկալվող օգնությունը կլինի այն, որ երբ անհաղթ ռուսական զորքերը ջարդեն թշնամուն, դուք հարվածեք նրանց թիկունքից Ձեր հեծելազորով և ոչնչացնեք փախուստի դիմած նրանց զինվորներին: Ուստի ուղարկում եմ Ձեզ այս կոչը՝ որպեսզի ուժեղացնենք ռուսական քաջարի բանակը՝ Կարյազինի գունդը և կրկին անգամ կոչ եմ անում Ձեզ՝ համագործակցել մեզ հետ ռազմական գործողություններում: Հիշեք Ձեր նախկին քաջությունը, պատրաստ եղեք այս ամռան հաղթանակներին և ռուսական բանակին Ձեր հզոր օգնությամբ ապացուցեք, որ դուք այժմ էլ քաջ Ղարաբաղի հայերն եք, ինչպես անցյալում էիք՝ պարսկական հեծելազորի ահն ու սարսափը»²:

Արցախի հայությունն, իհարկե, այս անգամ ևս սատար կանգնեց ռուսական զորքերին: Այս տողերը ևս Պ. Ցիցիանովի զեկուցագրից են. «Հենց նոր տեղեկություն

¹ АКАК, т. II , документ 1714. Предписание кн. Цицианова майору Лисаневичу, от 19-го июня 1805 года, N 424, с. 832 - 833.

² Նույն տեղում:

ստացա մայոր Լիսաննիչից, որ պարսկական հեծելազորը մոտեցել է Ասկերանին՝ թալանի համար, իսկ նրանց հիմնական բանակը տեղավորվել է Շուշիից 9 վերստ հեռավորության վրա՝ Խանաչին գյուղի մոտակայքում: ...Մի դադարեք հետապնդել թշնամուն, **հայ Ռուշանի օրինակով ավելի շատ Ղարաբաղցիների հավաքեք հեծելազորում** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Նա ներկայացել է իշխան Վյազեմսկուն և հաղորդել, որ ինքը պատրաստ է 700 հեծյալներով հարվածել պարսիկներին, հետապնդել նրանց և քշել Արաքսից այն կողմ...»¹:

Ռուս - պարսկական պատերազմի այդ թեժ օրերին ռուսական ջոկատը գնդապետ Պ. Կարյագինի հրամանատարությամբ Ասկերանի մոտ ճակատամարտում կարողանում է հաղթել և փախուստի մատնել պարսկական բանակին, որում, անկասկած, մեծ է Արցախի հայության ներդրումը: Իսկ ահա Պ. Ցիցիանովի նույն զեկուցագրում այսպես էր բնութագրվում Իբրահիմ խանի և Ղարաբաղի թաթար բնակչության պահվածքը ռուսների համար ճակատագրական այդ օրերին. «Ես չեմ զարմանում, որ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը և իր շրջապատը չի համագործակցել մեր հեծելազորի հետ,- գրում է Ցիցիանովը մայոր Լիսաննիչին ուղղված նամակում: - Իմ պարտքը պետք է լինի այդ ամենը հասցնել նրան՝ երբ իր ջոկատով կժամանի Շուշի»²: Իսկ թե ինչ էր իրականում տեղի ունեցել Ասկերանում, նկարագրված է գնդապետ Պ. Կարյագինի 1805 թ. հունիսի 27-ի զեկուցագրում. «Ինչ վերաբերում է Աբաս Միրզայի հետ իմ ունեցած բախմանը..., զեկուցում եմ՝ որպեսզի ակնհայտ մահվան չտանեի ջոկատին և փրկեի մարդկանց և հրանոթները, որոշում կայացրեցի կովով ճեղքել-անցնել բազմաքանակ թշնամու միջով, որը մեզ շրջապատել էր բոլոր կողմերից: Ես դրանով մտադրություն ունեի գրավել Շահ Բուլաղի բերդը»³:

Այն, որ պարսկական արքունիքում ռուսներին և Արցախի հայերին մշտապես դիտարկել են որպես միևնույն թշնամիներ, դրանում համոզվելը դժվար չէ. Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում ասվածը հաստատող փաստաթղթերը եզակի չեն: Հենց թեկուզ այս մեկը. պարսից թագաժառանգ Աբաս Միրզայի ֆիրմանն

¹ Նույն տեղում, документ 1716. Предисание кн. Цицианова полк. Карягину, N 435, с. 833.

² Նույն տեղում, документ 1718. Предисание кн. Цицианова майору Лисаневичу, от 26-го июня 1805 года, N448, с. 833-834.

³ Նույն տեղում, документ 1719. Рапорт полк. Карягина кн. Цицианову, от 27-го июня 1805 года, Аскарать, с. 834.

է՝ ուղղված Ղազախի աղալարներին, ուր լիովին այլ կերպ է ներկայացրել Ասկերանի ճակատամարտը. «18 հուլիսի 1805 թվական: Ղազախի բարձրաստիճան աղալարներին, ավագներին և հասարակ ժողովրդին թող հայտնի լինի, որ մենք եկել ենք Ղարաբաղ և շրջապատել ենք Շուշիի ամրոցը և երբ իշխան, գնդապետ Կարյազինը զորքերով շարժվեց բերդին օգնության, մեր զորքերը շրջապատեցին նրան և չորս օր շարունակ և մի գիշերվա ընթացքում հարձակվեցինք և ցրեցինք նրանց: Իշխանը, որ Ելիզավետպոլից շարժվում էր Ղարաբաղ, կրկին դարանակալվեց մեր զորքերի կողմից և ճակատամարտի բռնվեց մեզ հետ. ռուսներից 80 մարդ սպանվեց, որից հետո իշխանը վախից բարձրացավ Ղարաբաղի լեռները...»¹:

Իսկ հիմա ուշագրավ մեր քաղվածքը նույն ֆիրմանից. «Եվ քանի որ հայերը հավատարիմ են ռուսներին և նրանց հետ միասին գտնվում են բերդում, իսկ այնտեղի պարսիկները մնացել էին առանց հարգանքի և հանձնված էին բախտի քմահաճույքին, - ասվում էր ֆիրմանում, - ինձ խնդրել են վերաբնակեցնել նրանց այստեղ... (այսինքն՝ Ղազախում - Է. Հ.) ավելի քան 20 հայեր և ռուսներ մեր զորքերի կողմից սպանվել են և ավելին՝ հայերի շատ ապրանքներ մեր զորքերը վերցրել են որպես ավար և քշել են նրանց բերդ...»²: Մի կողմ թողնելով ներկայացվածի իսկությունը՝ նկատենք, որ ասվածում կարծես թե, երկիմաստություն չկա. հայերին սպանել և թալանել են բացառապես ռուսական կողմնորոշման, կամ, ինչպես փաստաթղթում է ասվում՝ հավատարմության համար: Այդ տեսակետից, կարծում ենք միանգամայն իրավացի է Բ. Ուլուբաբյանը, երբ գրում էր, թե՝ «Ռուսների ամեն մի նահանջից հետո պարսից գազազած բանակները գալիս էին վերանվաճելու և պատժելու... Եվ այդ ամենին ինչ մասնակցություն ունեցան տեղական մահմեդական կառավարիչները, որոնք հրաշալի գիտեին, թե ու՛մ պետք է պատժել առաջին հերթին և ինչ պետք է անել, որպեսզի ժողովուրդն այլևս գլուխ չբարձրացնի... Ռուս սպաներն իրենց զեկուցագրերում հիացմունքով ու երախտագիտությամբ էին խոսում Ղարաբաղի մելիքների, նրանց զինվորության, հասարակ շինականի անվեհերության մասին, պատմում էին նրանց անշահախնդիր օգնությունն

¹ Նույն տեղում, документ 1101. Предложение кн. Цицианова с.с. Тарасову, от 9 - го февраля 1805 года, N 123, с. 565.

² Նույն տեղում:

ամեն ինչով, երբ իրենք՝ այդ օգնողները, կարիքի մեջ էին, տուն ու տեղից կտրված, անապահով»¹:

Այդուհանդերձ, մեջքերված քաղվածքը մեզ մղում է մեկ այլ խորհրդածության. խնդրին այն է, որ հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում բազմիցս կարելի է հանդիպել Ղարաբաղի մահմեդականության կողմից Ռուսաստանի թշնամիներին հավատարմություն ցույց տալու փաստերի: Իսկ զեկուցագիրը, որից պատրաստվում ենք քաղվածք կատարել, սովորականներից չես համարի. ի վերջո այն ուղղված էր անձամբ ռուսաց թագավորին և զեկուցողն էլ ոչ անհայտ գեներալ Պավել Ցիցիանովն է. «Եվզավետալի թաթարները, որոնք ապրում էին բերդում, ոչ միայն մեզ չպաշտպանեցին, այլև նրանց շատ երևելիներ գնացին Աբաս Միրզայի ճամբար և հունիսի 17-ին միացան պարսկական զորքին, գիշերով գրավեցին բոլոր այգիները և քարավանատունը, չընդհատվող կրակ բացեցին բերդի վրա», - գրում էր Ցիցիանովը²: Իսկ այժմ կարդում ենք նույն զեկուցագրում հայերին վերաբերող հատվածը. «Ղալիսքենդ գյուղի բնակիչները, որն ընդամենը գետով կես վերստ հեռավորության վրա էր բերդից, **բոլոր հայերը, տեղեկանալով թաթարների դավաճանության մասին, այդ նույն գիշերը թողեցին գյուղը և եկան բերդ՝ մեզ օգնելու** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Հաջորդ օրը պարսիկները և թաթարները բերդը կտրելով ջրի պաշարներից, շարունակում էին կրակել մեր ուղղությամբ...»³:

Սա է եղել իրականությունը և այսպես է եղել միշտ: Հավելենք նաև, որ բերդի պաշարման ընթացքում, երբ ռուսական բանակի մայոր Քոչնևը դուրս է գալիս բերդից՝ պարսիկներին հեռացնելու համար, նրա զինվորների հետ կռվում էին 300 հայեր, որոնք «նետվեցին դեպի մզկիթի հրապարակը և այնպիսի ջարդ տվեցին թշնամուն և եթե չլիներ Գյանջայի թաթարների օգնությունը, որոնք սկսեցին վնասել մեզ, բոլորին կվերացնեին: Սակայն որքան էլ նրանք դիմադրեցին, այդուհանդերձ, չկարողացան դիմանալ մեր ճնշմանը և սրանք ևս հեռացվեցին հրապարակներից ու քարավանատնից: Այդ ընթացքում թաթարական թվով 25 ընտանիքներ փորձեցին աննկատ մտնել բերդ, սակայն նրանք բոլորն էլ գերի վերցվեցին...»⁴:

¹ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 168:

² АКАК, т. II, документ 1731. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 23-го июля 1805 года, N 27, с. 837.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 838:

Ինչպես նկատում ենք, համագործակցության խնդրում ռուսական հրամանատարությունը բացառապես ապավինել է Արցախի հայ բնակչությանը: Եվ այն, որ ռուսական ջոկատի տեղակայան էր նախատեսվում հայկական Ասկերանը, կարծում ենք, առանձին մեկնաբանության կարիք չունի. «Անկախ նրանից, թե ցարական իշխանություններն Այսրկովկասում ինչ նպատակներ էին հետապնդում, այն համապատասխանում էր Ղարաբաղի հայության ազատագրական ձգտումներին:», - իրավացիորեն գրում է Վ. Բալայանը¹: Ռուսական կառավարությունը հիմնավորապես համոզված է եղել իրենց հանդեպ տեղի հայության ունեցած վերաբերմունքի մեջ և կասկած անգամ չեն ունեցել թշնամական գործողությունների հարցում:

Նույն պատկերն էր նաև Շահ Բուլաղի նշանավոր ճակատամարտում, որն, ի դեպ, իր գրքում մանրամասն նկարագրել է ռուս նշանավոր ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոն²: ԿՀՀԿ-ի երկրորդ հատորում զետեղված է հետևյալ դրվագը, որը գրառված է ռուս սպայի օրագրում. «Հունիսի 16-ին, մութն ընկնելուն պես, ես անվտանգ ճանապարհով հիվանդներին և վիրավորներին ուղարկեցի Ելիզավետպոլ: Ես այդ գործի համար տրամադրեցի 70 եգեր Կարյագինի ջոկատից և **60 ղարաբաղցի հայերի, որպեսզի մեզ ցույց տան ճանապարհը...** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.)»³: Իսկ այս քաղվածքը Պ. Ֆիցիանովի վերջին նամակներից է. ուղղված է 9-րդ եգերական գնդի մայոր Ուրակովին և թվագրված է 10-ը հունվարի 1806 թվական. «Այժմ բանակով շարժվում եմ Բաքու... քեզ մոտ եմ թողնում Մելիք - Ջումշուդին, որպեսզի նա Շիրվանի Մուստաֆա խանից այստեղ բերի **Ղարաբաղի բոլոր տեղաբնիկ ընտանիքներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) համաձայն մեր պայմանագրի 6-րդ կետի: ... միաժամանակ, քեզ եմ հանձնում Մելիք Ջումշուդին, որպես քեզ օգնական...»⁴: Հավելենք, որ Ղարաբաղում 300 հեծյալների գլուխ անցած Մելիք - Ջումշուդ Շահնազարյանը առանձնապես աչքի ընկավ Ասկերանի ճակատամարտում և մինչև պատերազմի ավարտը շարունակեց կռվել գեներալ - մայոր Պ. Նեբոլսինի զորագնդում:

¹ Բալայան Վ., Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1813թ., Ստեփանակերտ, 2013, էջ 115:

² St'u Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения..., Тифлис, 1902.

³ АКАК, т. II, документ 1732. Всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 23-го июля 1805 года, N 28, с. 839.

⁴ Նույն տեղում, документ 1494. Письмо кн. Цицианова 9-го егерского полка майору кн. Уракову, от 10-го января 1806 года, N 17, с. 728.

Բարձր գնահատելով Մելիք-Ջումշուդ Շահնազարյանի մատուցած ծառայությունները, հետագայում՝ ֆելդմարշալ Ի. Գուդովիչը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբին զեկուցագիր է ներկայացնում՝ նրան փոխգնդապետի աստիճան շնորհելու մասին¹: «Արցախի մելիքներից շատերն իրենց զորաջոկատներով մասնակցել են 1804 - 1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Այդ մարտերում աչքի են Վարանդայի տիրակալ Մելիք - Ջումշուդ Մելիք - Շահնազարյանը, Գյուլիստանի տիրակալ Մելիք - Աբովի որդի Ռուստամ - բեկ Մելիք - Բեգլարյանի և Գյուլնաթաղի Մելիք - Րովշան Մելիք - Ալլահվերդյանի հեծելախմբերը: ... Արցախի մելիքների զորաջոկատները շոշափելի ներդրում են ունեցել ռուսական բանակի հաղթանակներում՝ դրանով նպաստելով իրենց հայրենիքի միավորմանը Ռուսաստանին»², - հաստատում է Ա. Մաղալյանը:

Այսպիսով, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը հստակ արձանագրում են ռուսների հանդեպ Իբրահիմ խանի ակնհայտ երկդիմի քաղաքականությունը, որն էլ նրան ասպարեզից հեռացնելու հիմնական պատճառը հանդիսացավ: Դրան հակառակ, ԿՀՀՎ-ում զետեղված արխիվային փաստաթղթերը անառարկելիորեն փաստում են ռուս - պարսկական 1804-1813թթ. պատերազմում ռուսական բանակներին Ղարաբաղի հայության ցուցաբերած ծանրակշիռ օգնությունը³: Կասկածից վեր է նաև, որ պատերազմական գործողություններին Ղարաբաղի հայության մասնակցությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր սեփական հայրենիքը մահմեդական իշխանությունից ազատագրելու դարավոր ցանկությամբ:

Իբրահիմ խանին ասպարեզից հեռացնելուց հետո, Ղարաբաղի կառավարումը հանձնվում է նրա որդիներից Մեհտի Ղուլի աղային, որն արդեն ուներ գեներալ-մայորի աստիճան և կայսր Ալեքսանդրի 1806 թվականի սեպտեմբերի հրովարտակով հաստատվում է որպես Ղարաբաղի կառավարիչ. «Սույնով հանձնարարում եմ ձեզ կառավարել Ղարաբաղի ժողովրդին արդարամտությամբ և հեզությամբ...», - ասվում էր ռուս տիրակալի հրովարտակով⁴:

¹ Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Երևան, 1978, էջ 155:

² Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները..., էջ 51:

³ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, ԳԱ հրատ., 1974, էջ 129-130:

⁴ АКАК, т. III, документ 613, Высочайшая грамота ген.-м. Мехти-Кули-аге, от сентября 1806 года, с. 336.

Անշուշտ, Արցախն իր աշխարհագրական հարմար դիրքի շնորհիվ ռուսների համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ: Այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ պատերազմների ժամանակ այստեղից են ձեռնարկվել արշավանքները դեպի Նախիջևան, ինչպես օրինակ, դա եղել է 1808 թ., երբ գեներալ Պ. Նեբուխինի ջոկատը հենց Արցախից արշավեց Նախիջևանի վրա: Պարտության մատնելով Երևանին օգնության շտապող պարսկական զորքերին՝ գեներալ Պ. Նեբուխինը հնարավորություն տվեց ֆելդմարշալ Ի. Գուդովիչին երկրորդ անգամ պաշարել Երևանի բերդը: Այդ մասին կարդում ենք Երևանի բերդի պարետին ուղղված Ի. Գուդովիչի նամակում. «Երբ Պարսկաստանի թագաժառանգ Աբաս Միրզան հանդիպեց իմ կողմից Ղարաբաղից ուղիղ դեպի Նախիջևան ուղարկած ջոկատին, տանուլ տվեց ճակատամարտը և ստիպված եղավ Նախիջևանի մոտ ոչ միայն անցնել Արաքսի այն կողմը, այլև իր ողջ ջոկատով հեռանալ դեպի Խոյ...»¹:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցնում է ակնհայտ մեկ այլ փաստագրման ևս. բազմաթիվ, եթե ոչ տասնյակ փաստաթղթեր կան ռուսական արքունիքի և հրամանատարության հանդեպ Ղարաբաղում բնակություն հաստատած թաթարների (ասել է թե թուրքախոս մահմեդականների - է. Հ.) կողմից նյութած դավերի ու դավաճանական քայլերի մասին: Այդ վավերագրերը լիովին բավարար են ասվածը հաստատելու համար: Այս վկայությունը Ի. Գուդովիչին ուղղված գնդապետ Ա. Ասևի 1809թ. մարտի 5-ի զեկուցագրից է. «Պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել, որ... փոստային կայաններում նշանակված հեծյալ երեք թաթարները փախել են... 5 օր շարունակ ռուս սպաներին թողնելով միայնակ: ...փետրվարի վերջերին Տերտերի կայանից թղթապանակներով հանդերձ դուրս եկած թաթարներին իբր անհայտ չարագործները թալանել են. խլել են նրանցից ձիերին և երեք ծրար, սակայն հաջորդ օրն իսկ այդ թղթապանակները գտնվել են ճանապարհից...»²: Դրան հակառակ, նույն հանձնաժողովի վավերագրերում բազում և հարյուրավոր փաստագրումներ կան հայերի, առավել ևս Արցախի հայերի ռուսական իշխանությունների հանդեպ ցուցաբերած աջակցության և հավատարմության մասին: 1808 թ. սեպտեմբերի 19-ին գնդապետ Ա. Ասևին ուղղված ֆելդմարշալ Ի. Գուդովիչի հանձ-

¹ Նույն տեղում, տ. III, Тифлис, 1869, документ 458. Прокламация гр. Гудовича, от 12-го ноября 1808 года, N 162, с. 249.

² Նույն տեղում, документ 640. Рапорт полк. Асьева гр. Гудовичу, от 5-го марта 1809 года, N 43 - Шуша, с. 347-348.

նարարականում կարդում ենք. «Շուշիի պատվավոր հայ մելիքներ Աղա Ռիզաբեկին և Լալա բեկին, որոնք մի քանի անգամ երաշխավորվել են ձեր կողմից և խանի կողմից զրկվել են իրենց ունեցվածքից ռուսական զորքերին **ցուցաբերած հավատարմության համար** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), իմ այս նամակի հետ ուղարկում եմ ոսկե մեդալները կարմիր ժապավենի հետ միասին, ինչպես նաև որպես խրախուսանք՝ թույլատրում եմ նրանց տալ 100 ռուբլի Ղարաբաղի հարկից՝ իրենց դրությունը վերականգնելու համար: Բացի դրանից՝ հավաստիացրեք նրանց իմ անունից, որ ես խնդրել եմ Նորին մեծությանը՝ մինչև իրենց մահը թոշակ նշանակել, ինչպես նաև վերադարձնել ունեցվածքը, որպեսզի ներկայիս հանգամանքներում նրանք շարունակեն մեզ հավատարիմ ծառայել և հայտնեն իրական և ճշմարտացի տեղեկություններ¹»:

Այստեղ ևս ցանկանում ենք կարևոր ընդգծում կատարել, քանի որ տեղեկության միայն փաստագրումը բավարար չէ: Ինչպես երևում է հանձնարարականից, ռուսական քաղաքականության երկու նպատակադրում այստեղ ակնհայտ է. մեկն այն է, որ թեև Պետրոս Առաջինի ժամանակներից անցել էր գրեթե մեկ հարյուրամյակ, սակայն մահմեդական ղեկավարության և բնակչության հանդեպ անվստահությունը դեռևս գերակայող էր ռուսական քաղաքականության մեջ: Մյուս կողմից՝ փաստ է տարածաշրջանում հայ բնակչությանը ռուսական քաղաքականության միակ աջակից համարելու իրողությունը. «Սիսիանի մելիք Մկրտիչին, որը նույնպես զրկվել է ունեցվածքից և իր բնակության վայրից, ինչպես նաև Պողոսին և Քեսի - քյոխվային, որոնց դու նույնպես լավագույնս երաշխավորում ես որպես մեզ աջակից և նվիրված, սակայն միևնույն ժամանակ՝ խանի կողմից ճնշվածներ, հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը և հավաստիացումը, որ կխնդրեմ Նորին մեծության առջև՝ նրանց պարգևատրելու համար», - ասվում էր Ի. Գուրովիչի նամակում²:

Անշուշտ, Արցախի հայությունն իր հետագա կյանքը կապել է ռուսական բանակի հաջողությունների հետ, ինչը թերևս և՛ բացատրելի էր, և՛ արդարացված: Տեղի հայ բնակչությունը ռուսներին ցուցաբերած օժանդակության մեջ առաջին հերթին տեսնում էր սեփական հայրենիքում ապրելու և զարգանալու իր բնականոն ցանկության իրականացումը: Այդ մասին խոստովանում են նույնիսկ ռուս հրամանատարները. «Հացա-

¹ Նույն տեղում, документ 638. Предписание гр. Гудовича полк. Асеву, от 19-го сентября 1808 года, N 139, с. 347.

² Նույն տեղում:

հատիկի հավաքումը Ղարաբաղում գրեթե ավարտվել է. բնակիչները, որոնք փախել էին այլ վայրեր, տեսնելով մեր զորքերի հաջող գործողությունները շահի զորքերի նկատմամբ, կրկին վերադարձել են իրենց բնակավայրերը և լիովին հանգիստ են»,⁻ ասվում էր գեներալ Պ. Նեսվետսկի 1806 թ. հուլիսի 18-ի զեկուցագրում¹:

Իհարկե, ասվածից չպետք է եզրակացնել, թե Արցախի հայ բնակչությունը մշտապես վայելել է ռուսական իշխանությունների անվերապահ համակրանքը: Համենայն դեպս, գեներալ Ա. Տորմասովի 1810 թ. ապրիլի 8-ի զեկուցագրում հետևյալ հաստատումը կար. «Ինչպես հայտնի է, Մելիք Ջումշուղը ժամանակին Ղարաբաղից տեղափոխվել էր Վրաստան և արժանացել էր հանգուցյալ տիրակալ Պավել I-ի շնորհագրին: ...այժմ Մելիք Ջումշուղը հանգուցյալ գեներալ Յիցիանովի կամքի համաձայն, ժամանակավոր բնակություն է հաստատել Ելիզավետպոլում, մինչև Ղարաբաղի մարզը վերջնականապես կազատվի թշնամական հարձակումներից և այնտեղի բնակչությունը կհանդարտվի»²: Սակայն կարգադրիչ խորհուրդը գտել է, որ Մելիք Ջումշուղից պետք է ետ վերցնել այդ արտոնությունները և նա մյուսների նման պետք է կատարի իր հարկային պարտավորությունները:

Ինչպես երևում է զեկուցագրից, գեներալ Ա. Տորմասովն այնքան էլ հակված չի եղել պաշտպանելու հայազգի մելիքին. «Բազմակողմանիորեն քննելով այդ հանգամանքները, գտնում եմ, որ երբ Մելիք Ջումշուղը ստիպված եղավ թողնել Ղարաբաղը և բնակություն հաստատել Վրաստանում, որպեսզի իրեն հպատակ ժողովրդի հետ միասին պաշտպանի Վրաստանը թշնամական հարձակումներից... կասկածից վեր է, որ Բարձրագույնի կողմից նրան տրված շնորհագիրը պետք է ուժ ունենա, սակայն, երբ ռուսական զորքերի շնորհիվ ապահովվեց Վրաստանի անվտանգությունը և Մելիք Ջումշուղն իր հպատակների հետ այժմ գտնվում է հանգստության մեջ և արդեն հինգ տարի է, որ ապրում է Ելիզավետպոլում և ոչ մի պարտավորություն չի կատարում, ուստի իմ կարծիքով, Մելիք Ջումշուղի հպատակները պետք է կատարեն պետական պարտավորությունները և եթե ոչ տեղի բնակիչներին հավասար, ապա գոնե նվազա-

¹ Նույն տեղում, документ 602, Рапорт ген-м Несветаева ген-л. Глазенапу, от 18-го июля 1806 года, N 1739, с. 331.

² Նույն տեղում, т. IV, Тифлис, 1870, документ 704. Предписание ген. Тормасова ген-м. Ахвердову, от 8-го апреля 1810 года, N 596, с. 492.

գույն չափով...»¹: Փաստորեն, ռուսական կառավարությունը ժամանակին իրեն ծառայություն մատուցած հայ մելիքին փորձում էր զրկել շնորհված իրավունքներից: Համենայն դեպս, զեկուցագիրն ավարտվում է այդպիսի շեշտադրմամբ. «Ելնելով այն հանգամանքից, որ դեռևս 1805 թվականի սեպտեմբերին Մելիք Ջումշուդին իրավունք էր տրվել վերադառնալ Ղարաբաղ... ես պահանջում եմ Նորին Գերազանցությունից ջանք գործադրել՝ համոզելու Մելիք Ջումշուդին, իր հպատակների հետ միասին կատարել պետական պարտավորությունները գանձարանի հանդեպ, հասկացնելով նաև, որ Ղարաբաղի մարզը վերադառնալով համառուսական հպատակության, պետք է վճարի պահանջվող հարկը...»²:

Հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում ուշագրավ տեղեկությունների հանդիպեցինք Վրաստանի հայազգի կառավարիչ Ֆ. Հախվերդովի³ նոթերում, որը թվագրված է 1811 թվականով. «Թիֆլիսը բավականին մարդաշատ է. բացի մի քանի ազնվականական ընտանիքներից, քաղաքը բնակեցված է հայերով, որոնք քաղաքի հնագույն քաղաքացիներն են: Նրանցից շատերին վրաց թագավորների կողմից տրվել են ազնվականական կոչումներ, որոնք հաստատվել են նաև ռուսաց տիրակալի կողմից. հայ բնակիչների մյուս և զգալի մասը բաղկացած են պետական, վանական և կալվածատիրական գյուղացիներից, որոնք այստեղ են տեղափոխվել թշնամիներից փրկվելու համար: Նրանց ներկայիս ժառանգները դարձել են առևտրականներ և արհեստավորներ...»⁴:

Ուստի, երբ ադրբեջանական «պատմաբանները» թմբկահարում են Արցախի ժողովրդագրական պատկերի հարցը, չեն հասկանում, կամ էլ չեն ուզում հասկանալ, որ այդ ամենը հայ բնակչությանը չի վերաբերում: Մի կողմից, մահմեդական խաների հայերի հանդեպ դարերով տարվող բիրտ քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ մահմեդական բնակչության շարժի խրախուսումը, բնականաբար, պետք է իրենց բացա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 492-493:

³ Ծնթ. Ֆեոդոր Եսայի Հախվերդով (1773-1820), հրետանու և հետևակի գեներալ-մայոր, 9-րդ հրետանային բրիգադի և 19-րդ հետևակային դիվիզիայի հրամանատար, մասնակցել է ռուս-պարսկական 1804-1813 և ռուս-թուրքական 1806-1812թթ. պատերազմներին: 1807թ. նշանակվել է Վրաստանի կառավարիչ: Նրա մասին մանրամասը տես՝ Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи. Ереван, 2007, с.48-49.

⁴ АКАК, т. IV, документ 61. Выписка из замечаний бывшего правителя Грузии Ахвердова, 1811 года, с.56.

սական կնիքը թողնեին Արցախի ժողովրդագրական պատկերի վրա: Իսկ եթե ավելացնենք նաև այն հանգամանքը, որ ռուսական իշխանություններն էլ իրենց հերթին երբեմն բարյացակամ վերաբերմունք էին դրսևորում խաների հանդեպ, ապա պարզ կդառնա, որ Արցախի հայկական բնակչությունն այդ հարցում մեղքի բաժին ընդհանրապես չուներ: Խնդիրն այն է, որ քանի դեռ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները գրավված չէին, ռուսական իշխանությունները թաթար բնակչության համար բնակության վայր էին առաջարկում Ղարաբաղը, ինչը, բնականաբար, պետք է ազդեր ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Համենայն դեպս, նմանատիպ փաստերի մենք հանդիպեցինք հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում. ներկայացվող քաղվածքը 1809 թ. փետրվարի 19-ին ֆելդմարշալ Ի. Գուդովիչին ուղղված կոմս Ս. Սալտիկովի նամակից է. «Նախիջևանի կուրացած խանը (խոսքը Քալբ Ալի խանի մասին է - Է. Հ.) անցյալ տարի Ռուսաստանին նվիրվածության կասկածանքով զրկվեց իր խանությունից և ողջ ընտանիքի հետ միասին հեռացավ Պարսկաստան: Նրա որդիներից Շիհ Ալի բեկին հաջողվեց փրկվել և իր մարդկանցով փախչել Ղարաբաղ՝ Ռուսական Կայսրության հովանավորությունը ստանալու համար... Նա գնդապետ Ասևի ներկայությամբ, ով գլխավորում է Ղարաբաղում տեղակայված մեր զորքերը, հավատարմության երդում տվեց Նորին մեծության Կայսրին և ես հրահանգել եմ Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանին՝ որպեսզի նրան բնակության հարմար վայր տրամադրի և անհրաժեշտ օգնություն ցույց տա»¹:

Անշուշտ, հարկ չկա տարակուսել ռուսական իշխանությունների ձեռնարկած նմանատիպ քայլերի հարցում, քանի որ նրանց համար ամենից կարևորը խաներից հպատակության երդում ստանալն էր: Սա ռուսական քաղաքականության տիպիկ դրսևորում էր, ուստի մեր կարծիքով, փաստին առանձնակի կարևորություն չպետք է տալ: Այս տեսակետից, ներկա ատենախոսության պարագայում, խնդիրը կարող է վերաբերել միմիայն ժողովրդագրական էական տեղաշարժերին ու գործընթացներին: Իսկ որ այդպիսի դեպքեր արձանագրվել են, փաստ է: Ուստի որքան էլ ադրբեջանական պատմաբանները «հաստատեն», թե իբր Արցախում չեն եղել հայկական գյուղեր ու ավաններ, որ դրանք ընդամենը ադրբեջանական բնակավայրեր են, հիմնավորապես

¹ Նույն տեղում, տ. III, документ 476. Отношение гр. Гудовича гр. Салтыкову, от 19-го февраля 1809 года, N 23, с. 267.

անհիմն են, քանի որ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում հայկական «հետքի» մասին վկայակոչումները բազմաթիվ են:

Մեջբերենք 1810 թվականով թվագրված վավերագրից մի հատված միայն. «Ղարաբաղից գնդապետ Ասևից տեղեկություն է ստացվել, որ Արաքսից այն կողմ երևացել է թշնամու 200 հոգանոց մի հեծելազոր... նրանք որոշել են թալանել **հայկական Ճարտար գյուղը**, ինչը տեղի բնակիչների շնորհիվ կանխվեց. երրորդ խումբը (պարսիկների՝ իհարկե՝ է. Հ.) հարձակվեց առևտրական քարավանի վրա, որը դուրս էր եկել Շուշիից դեպի Նուխի, **սպանվել է 3 հայ** (ընդգծումները մերն են՝ է. Հ.), վիրավորվել է մեկը, իսկ երեքին գերի են վերցրել: Թալանել էին ողջ ապրանքների կեսը, տարել 7 ձի...»¹: Կարծում ենք, որ աղբյուրում հստակ է հայկական գյուղի և Արցախում հայ առևտրականների, նրանց կողմից կազմված քարավանների գոյության փաստը: Ի հաստատումն ասվածի մեջբերում ենք ռուսական հեղինակավոր մեկ այլ աղբյուրից. «1886 թ. մարդահամարի տվյալներով Շուշիում հաշվում է 30.945 շունչ: Այս քանակությունը ազգային հատկանիշով հետևյալ պատկերն ունի. ռուսներ՝ 315, հայեր՝ 18.690, թաթարներ՝ 11.940... Խասապետ գյուղի բոլոր 2.279 բնակիչները հայեր են...»²: Հաջորդ մեջբերումը նույն աղբյուրից. «Հադրութ գյուղը (Արցախի նշանավոր գյուղերից է՝ է.Հ.) տեղագրական տեսանկյունից կենտրոնական դիրք է գրավում շրջակա գյուղերի մեջ. արևմուտքից՝ Թաղասիրն է, Վորթնաշատ և Սարեն-Շենը կամ Շաղախը, հարավից՝ Վանքը և Տաքը, հարավ-արևելքից՝ Նորաշենը, արևելքից՝ Քոշ-բեկը, Մելիք-Ջանլուն և Ղարա-Ղոլուն, իսկ հյուսիս-արևմուտքից՝ Կարմրակուճը. Բոլոր այս գյուղերի բնակիչները հայեր են, բացի Ղարա-Ղոլուց, որտեղ մահմեդականներ են ապրում»³: Ինչպես նկատեցինք, հայկական բնակչության գերազանցությունը Արցախի հարավային հատվածում ակնհայտ է, իսկ այն, որ ռուս հետազոտողը նույնիսկ չի օգտագործել թաթարական բառը, կարծում ենք ներկայիս ադրբեջանցի պատմաբանների համար խորհելու լավ առիթ է:

Ճիշտ է, հանգամանքներից ելնելով (ինչի մասին մենք արդեն խոսել ենք նախորդ գլխում), հայկական տարրը հարկադրված թողել է հայրենի եզրերը, շատ դեպքերում էլ

¹ Նույն տեղում, տ. IV, документ 1441. Отношение ген. Тормасова к гр. Румянцеву, от 11-го июня 1810 года, N 91, с. 941.

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XI, отд. I, Тифлис, 1891, с. 2, 105.

³ Նույն տեղում, вып. VI, отд. II, Тифлис, 1888, с. 154.

«աշխատասեր և ընդունակ» այդ բնակչության հանդեպ առանձին հետաքրքրություն են ցուցաբերել ռուսական իշխանությունները, սակայն Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում զետեղված փաստաթղթերը հաստատում են, որ, այդուհանդերձ, ռուսական կառավարությանն ամենից մտահոգողը տարածաշրջանի խաղաղ հպատակեցումն էր՝ անկախ ժողովրդագրական հանգամանքներից. «Գեներալ Պ. Նեբոլսինի զեկուցագիրը գեներալ Ա. Տորմասովին: 3-ը մայիսի 1809 թ.: Ելիզավետպոլ: Գնդապետ Ասևը ապրիլի 30-ին ինձ փոխանցել է Նազար Ալի խանի նամակը, որում հայտնում է, թե նա ցանկություն ունի ընդունել ռուսական հովանավորություն և համառուսական կայսրի հպատակությունը, ուստի խնդրում է թույլատրել իր անվտանգ անցումը Արաքս գետից Ղարաբաղի տիրույթ: Անցումը նրան թույլատրվել է և ինչպես հաղորդում է գնդապետ Ասևը, դա տեղի է ունեցել Զավադի մատույցներում»¹:

Հաղորդագրությունն, իհարկե, առանձնահատուկ չես համարի, նկատի ունենալով ռուսական կառավարությանն ուղղված հարյուրավոր այդպիսի վավերագրերի առկայությունը հավաքածուում: Սակայն ամբողջ հարցն այստեղ այն է, որ մահմեդական այդ տիրակալները հպատակություն էին խնդրում ռուսական կառավարությունից ոչ միայն իրենց ընտանիքների, այլ իրենց ենթակա ողջ բնակչության համար: Իսկ դա արդեն ժողովրդագրական առումով լուրջ վտանգ էր պարունակում, եթե չասենք ավելին. այդպիսի մի քանի տիրակալների անցումը Ղարաբաղ, բնականաբար, պետք է իր կողմը թեքեր ժողովրդագրության նժարը. «Ես այս ամենի մասին զեկուցելով, չեմ կարող ուշադրությունից դուրս թողնել և այն, որ այդ Նազար Ալի խանը և Արաջ Ուլա խանը, որոնք ներկայումս գտնվում են Շահ - զադեի մոտ, արդեն թույլտվություն են խնդրել, որպեսզի **իրենց ժողովրդի հետ միասին ժամանեն Ղարաբաղ** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Իմ ներկայացմամբ 1808 թ. դեկտեմբերի 20-ին ֆելդմարշալ Գուդովիչը ընդունեց նրանց հպատակությունը Համառուսական կայսրությանը, նրանց ընդունեց հարգանքով և հրամայեց տարածք տրամադրել Ղարաբաղում իր ժողովրդի հետ միասին և նրանց Արաքսի անվտանգ գետնանցման համար տրամադրեց 100 եգեր*»²:

¹ АКАК, документ 815. Рапорт ген-м. Небольсина ген. Тормасову, от 3-го мая 1809 года, N 127. - Елисаветполь, с. 547-548.

*Ծնթ. Ռուսական բանակում նրանք հայտնի են եղել որպես հետապնդող ջոկատներ. հաճախ նրանց անվանում էին նաև որսորդներ - Է. Հ.

² АКАК, документ 815, с. 548.

Կարծում ենք, որ ներքոբերյալ այս փաստաթուղթը բացահայտում է ինչպես Ղարաբաղում ռուսական քաղաքականության հետևանքները, այնպես էլ Ղարաբաղում ժողովրդագրական պատկերի փոփոխման պատճառները: Ի դեպ, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի չորրորդ հատորում զետեղված է ռուսական կառավարությանն ուղղված Նազար Ալի խանի նամակը. «Դուք հավատացեք ինձ, որ ես երբեք ղզբաշների կողմը չեմ լինելու... ես այժմ միայն մտածում եմ իմ ընտանիքով ներկայանալ Տիրակալին և իմ հպատակների հետ միասին ցանկանում եմ դառնալ Նորին մեծության հպատակը, ինչը ես հաստատում եմ այս նամակով...»¹:

Անշուշտ, իրողություն է այն փաստը, որ ռուսական իշխանությունները սկզբում ստիպված էին հաշվի նստել Ղարաբաղի մահմեդական տիրակալների հետ և առանձին դեպքերում նույնիսկ հանդուրժել նրանց կամայականությունները, սակայն ռուսական տիրապետության հաստատմամբ իրավիճակը փոխվում է. «Այսրկովկասում հաստատված նոր սահմանները,- գրում է Վ. Թունյանը,- քաղաքական, պաշտպանական, ռազմավարական և մարտավարական զգալի դերակատարում ունեին: Հաջողվեց ընդլայնել սահմանները Վրաստանի շուրջ, իսկ մահմեդական տիրույթները պատսպարել Ղարաբաղի հայկական բնակչության հաշվին»²: Ուստի, խանության միացումից հետո ռուս իշխանավորները կտրուկ քայլերի են դիմում՝ հասկացնելով, որ այլևս չեն հանդուրժելու մահմեդական խաների անգործությունը, որոնց միակ նպատակը տեղական բնակչությանը ամենատարբեր առիթներով ճնշելն ու հարստահարելն է: Ավելին, մահմեդական տիրակալներին սիրաշահելու պատկերի վրա Ղարաբաղի կառավարիչ Մեհտի Ղուլի խանին ուղղված ռուս բարձրաստիճան իշխանավորի ներքոբերյալ նամակը բավականին ուշագրավ է. «Գեներալ Ա. Տորմասովի նամակը Մեհտի Ղուլի խանին: 15 սեպտեմբերի 1810 թ. ... այս ամռան ընթացքում դուք այնքան թույլ գտնվեցիք Նորին մեծությանը ծառայելու խնդրում, որ ես ստիպված եմ հիշեցնել ձեր պարտականությունների մասին և ասել ճշմարտությունը: ...դուք առայժմ ոչնչով չեք համապատասխանում Նորին մեծության սպասումներին, քանի որ ես արդեն տեղեկացված եմ, որ չնայած մեր բազում զգուշացումներին, դուք Մեղրի եք ուղարկել 40 աղքատներից և անպետք ձիերից կազմված հեծյալներ: Հարցնում եմ ձեզ. ո՞վ կարող է տանել ձեր այդ

¹ Նույն տեղում:

² Туян В., նշվ. աշխ., էջ 57:

անհոգությունը: Ձեզ վստահված ժողովուրդը ձեզանից հոգատարությունն է պահանջում: Եվ այն, ինչ տեղի է ունենում այժմ, երբեք չի եղել Ղարաբաղի քաջարի ժողովրդի կյանքում... ավագակներն ազատ մուտք են գործում Ղարաբաղի խորքերը և անպատիժ կերպով վերադառնում են իրենց թալանի հետ միասին, սպանում են անօգնական Ղարաբաղցիներին և գերի են տանում. նրանք պարզապես դարձել են ձեր անգործության զոհը»¹:

Նամակն իր բովանդակությամբ, անշուշտ, աննախադեպ էր. այդպիսի նամակներ ժամանակին Պ. Յիցիանովը գրում էր Մեհտի Ղուլիի հորը՝ Իբրահիմ խանին. «Հարգված անձնավորություններից շատ անգամ եմ խորը զայրույթով տեղեկացել (խոսքը հավանաբար, հայ մելիքների մասին է - Է. Հ.), որ դուք բազմիցս անգամ ասել եք, թե Նորին մեծությունը ձեզանից հարկ է վերցնում և այդ պատճառով ռուսական զորքերը չեն պաշտպանում Ղարաբաղը: Ասացեք խնդրեմ, ի՞նչ եք արել դուք և ինչի՞ համար եք կրում այդ դեպքում խանի կոչումը: Արդյո՞ք միայն հարկ հավաքելու համար և ուրիշ ոչնչի՞...»², - ասվում էր Ա. Տորմասովի նամակում: Այն, որ Իբրահիմին փոխարինած Մեհտի Ղուլի խանը խորամանկության և զանազան մեքենայությունների առումով, իրականում ոչնչով չի տարբերվել իր հորից, ակնհայտ իրողություն էր. «Մեհտի Ղուլի խանը Թիֆլիսում հավատարմության երդում տվեց Ռուսաստանին և վերադարձավ Շուշի՝ գրեթե իսկույն այդ երդումը դրժելու համար: Նա իր հոր հարազատ ժառանգն էր՝ նույնպիսի անգութ, նույնպիսի խորամանկ և ուխտազանց: Ռուսների վերաբերմամբ նրա անբարյացակամ, նույնիսկ թշնամական տրամադրությունն ակներև էր ամենքի համար», - գրում է Լեոն³: Նույնն է հաստատում հնագրական հանձնաժողովի երրորդ հատորում զետեղված այս վավերագիրը. Մեհտի Ղուլի խանին ուղղված կոմս Ի. Գուդովիչի նամակից տեղեկանում ենք, որ ֆելդմարշալին լուրեր էին հասել, որ ռուսական հարկերից խուսափելու նպատակով Ելիզավետպոլից թաթարները Մեհտի Ղուլի խանի գաղտնի հանձնարարականով, ընտանիքներով գալիս և բնակեցվում են Ղարաբաղում, բնականաբար, վայելելով վերջինիս հովանավորությունը. «անմիջապես ետ ուղարկեք այդ ընտանիքներին իրենց բնակության

¹ АКАК, т. IV, документ 845. Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 15-го сентября 1810 года, N 921, с. 564-565.

² Նույն տեղում:

³ Լեո, հայոց պատմություն..., էջ 366:

նախկին վայրերը և այլևս նրանց չընդունեք...», - ազդարարում էր Ի. Գուդովիչի հանձնարարականը¹:

Եվ այդուհանդերձ, ռուսական իշխանություններն առժամանակ ստիպված էին հանդուրժել Մեհտի Ղուլի խանի կամայականությունները, սակայն մեր ընդգծումն այլ խնդրի հետ է կապված և այն կրկին վկայում է հայ բնակչության հանդեպ Ղարաբաղի մահմեդական տիրակալների անգործության մասին, ինչի արդյունքում, Ղարաբաղը գնալով հայաթափվում էր: Այս հանգամանքը ադրբեջանցի պատմաբաններն ուղղակի զանց են առնում. իսկ ասվածը հաստատող վավերագրերը Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի գրեթե յուրաքանչյուր հատորում է. մեջբերում ենք 1811 թ. ապրիլի 29-ին Մեհտի Ղուլի խանին ուղղված գեներալ Ա. Տորմասովի մեկ այլ նամակից. «Տեղեկությունները, որ հասնում են ինձ Բարձրագույնի կողմից ձեզ վստահված խանությունից, միայն տհաճություն են պատճառում: Ես կրկին տեղեկություն եմ ստացել, որ պարսկական ավազակների խումբը թալանել և ավերել է Ղարաբաղի երեք գյուղեր՝ Բայանդուրը, Խազնավարը, Խանազանը և իրենց հետ տարել են այդ գյուղերի բոլոր բնակիչներին»²:

Ճիշտ է, նամակում ռուս գեներալը խիստ տոնով Ղարաբաղի կառավարչից պահանջում է «հուսալի միջոցներ ձեռնարկել» ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու համար, սակայն ինչպես նկատեցինք, թալանված և ավերված գյուղերը բացառապես հայկական են: Իսկ ամենից ողբերգականն իհարկե, հայկական գյուղերի բնակչության գերեվարումն էր և բռնի ուժով իրենց տներից ու օջախներից վտարումը: Այդ ամենը, բնականաբար, տեղի հայության մասով անպայման բացասական հետևանքների էր ունենալու՝ փոխելով Արցախի ժողովրդագրական պատկերը: Ավելին՝ մենք այդպես էլ հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում մահմեդական գյուղերի թալանի և ավերումների մասին վկայող մեկ փաստաթղթի անգամ չհանդիպեցինք. ընդհակառակը, բազմիցս փաստագրվում է, որ ռուսական կառավարությունից դժգոհ մահմեդական ընտանիքները սեփական կամքով թողել և անցել են Պարսկաստան: Այդ

¹ АКАК, т. III, документ 639. Письмо гр. Гудовича к Мехти-Кули-хану, от 13-го февраля 1809 года, N 93, с. 347.

² Նույն տեղում, т. IV, документ 859. Письмо ген. Тормасова к Мехти-Кули-хану, от 31-го мая 1811 года, N 565, с. 572.

իրողությունը, բնականաբար, Ղարաբաղի մահմեդական կառավարչին չի հետաքրքրել, եթե կուզեք, այդ ամենն, անշուշտ, տեղավորվում էր վերջինիս կողմից տարվող հակահայ քաղաքականության մեջ:

Անշուշտ, ռուսական հրամանատարությունը քաջ գիտակցում էր, որ քանի դեռ ընթանում է ռուս - պարսկական պատերազմը, պարսկական խանություններն ամեն լոպե կարող էին չդիմանալ պարսից շահի գայթակղություններին և անցնել վերջինիս կողմը: Ուստի, ռուսներին մնում էր մշտական հսկողության տակ պահել նրանց և ամեն անգամ հիշեցնել ռուսական «անպարտ ու հզոր» բանակի մասին. 1809 թ. հունիսի 30-ին Կովկասում ռուսական զորքերի հրամանատար, գեներալ Ա. Տորմասովի Շաքիի Զաֆար Ղուլի խանին ուղղված նամակում այդ մասին ուղղակիորեն էր ասվում. «... գեներալ Նեբոլսինի հրամանատարության տակ գործող ռուսական հզոր բանակային կորպուսը պաշտպանում է Շաքիի խանությունը, որը բարձրագույնի կողմից տրվել է ձեզ, նույն կերպ էլ Շիրվանի և Ղարաբաղի խանությունները պատրաստ են չթողնել թշնամուն անցնելու Արաքսը և մտնել մեր սահմանները... նրանք կարող են դիմակայել ցանկացած թշնամու և ջախջախել... ուստի ես պահանջում եմ ձեզանից 1000 հեծյալ մեր գործողություններին մասնակցելու համար»¹: Այդպիսով, ռուսական հրամանատարությանը հաջողվեց ոչ միայն չեզոքացնել պարսից շահի հետ մահմեդական տիրակալների միավորման վտանգը, ինչը ծանր հետևանքներ կունենար Ռուսաստանի համար, այլև՝ թեկուզև սպառնալիքով, նորահպատակ խանությունները ներգրավվել շահի դեմ պայքարի մեջ:

Այդ ընթացքում ռուս - պարսկական առաջին պատերազմը մոտենում էր ավարտին: 1810 թ. մայիսի 26-ին գեներալ Ա. Տորմասովը հաղորդում էր կոմս Ն. Ռումյանցևին, որ ինքը Պարսկաստանի կողմից արդեն ստացել է կայմական Միրզա Բեգյուրզի Թավրիզից դուրս գալու մասին լուրը, որը Բաբա խանի կողմից լիազորված է զինադադարի պայմանները քննարկելու համար. «Ունենալով բարձրագույնի կողմից լիազորություններ, ես շտապեցի Թիֆլիսից ժամանել Ասկերանի բերդ, ուր հասա ապրիլի 19-ին: Ամսի 20-ին այնտեղ հասավ նաև Միրզա Բեգյուրզը..., որին ես ընդունեցի բոլոր պատիվ-

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1062. Письмо ген. Тормасова к гр. Аракчееву, от 11-го июля 1809 года, N 64, с. 689.

ներով հանդերձ...»¹: Ուշագրավ է, որ բանակցությունների ընթացքում Թալիշի խանությունը ևս դարձել է բանակցությունների առարկա. «Դժվարությունն այդ հարցում այն է,- ասվում էր Ա. Տորմասովի զեկուցման մեջ,- որ պարսկական կողմը պահանջում է վերջնական տեքստի մեջ չներառել Թալիշի խանությունը և որ այն շարունակվի համարվել պարսկական կառավարությանը ենթակա տարածք»²:

Ակնհայտ էր, որ սկսված բանակցություններում քննության առանձին առարկա պետք է դառնար Ղարաբաղի հարցը: Հետևենք, թե ինչ է գրում այդ առումով գեներալ Ա. Տորմասովը կոմս Ն. Ռումյանցևին. «Մեզ համար առավել կարևոր էր Միրզա Բեգյուրգի հարցադրումները այն մասին, որ Ղարաբաղի խանության բոլոր հայտնի օկրուգները՝ Մեղրին և Գորիսը, որոնք հարում են Արաքսին, որպես տիրույթներ, պետք է զիջվեն Պարսկաստանին այն պատճառով, որ Աբդուլա Ֆեթի խանը, մինչև Ղարաբաղի ռուսական տիրապետության տակ անցնելը, Իբրահիմի կողմից ուղարկվել էր Պարսկաստան և այնտեղ հակառակ հոր կամքի, տիրում էր այս օկրուգներին և պատերազմի ժամանակ իր ավազակային հարձակումներով այս օկրուգներից հարկ էր հավաքում՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ մեր զորքերը գտնվում էին Ղարաբաղի կենտրոնում... Երբ մենք հրաժարվեցինք քննարկել այդ հարցերը, Միրզա Բեգյուրգը ակնհայտորեն սկսեց դանդաղեցնել բանակցությունների ընթացքը, որից պարզ է դառնում, որ նա ուզում է ժամանակ շահել, ուստի անհարկի պահանջներ էր ներկայացնում: Գործը հաջողությամբ ավարտելուն ուղղված իմ ջանքերն ու ընդունակությունները հաջողություն չունեցան և ինձ միայն մնում էր Միրզա Բեգյուրգին առաջարկել փոխանակվել լիազորագրերով՝ առանց զինադադարի մասին որոշման, որին նա հաճույքով համաձայնեց և հաջորդ օրն իսկ վերադարձավ Պարսկաստան»³:

Անակնկալ այս շրջադարձի պատճառն, իհարկե, գեներալ Ա. Տորմասովը զեկուցագրում հետևյալ կերպ է բացատրում. «Զինադադարի կայացման հարցում պարսկական կառավարության այս անսպասելի փոփոխության և սառը վերաբերմունքի պատճառը... ինչպես հետագայում ես տեղեկացա, կապված է Թեհրանում անգլիացիների գործողությունների հետ... ոսկին, որ փոխվում է պարսկական կառավարության առջև,

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1092. Письмо ген. Тормасова к гр. Румянцеву, от 26-го мая 1810 года, N 74, с. 709.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 710:

պարսիկներին իրենց կողմն է քաշել՝ որպեսզի զինադադարը կանխվի... Թեհրանին համոզել են, թե իբր Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև հարաբերությունները բարենպաստ ընթացք են ստացել և որ Ռուսաստանը շուտով Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ կկնքի հաստատուն խաղաղություն և դաշնակցային պայմանագիր Ֆրանսիայի դեմ...»¹: Առավել ուշագրավ է գեներալ Ա. Տորմասովի զեկուցագրի այն մասը, որն անմիջականորեն վերաբերում է Ղարաբաղին և հարակից հայկական տարածքներին. «Հարֆորդ Ջոնեսը պարսիկ նախարարի հետ հանդիպման ժամանակ վերջինիս հավաստիացրել է, թե իբր Պարսկաստանն այժմ անգլիացիներից ստացել է բավարար քանակությամբ զենք և հրետանի, ուստի զինադադարի կարիքը չկա և կարող է հեշտությամբ ետ գրավել կորցրած տարածքները և որ Պարսկաստանը դեռ ի վիճակի է դիմակայելու ռուսական բանակներին»²: Ավելին՝ կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարի զեկուցագրի համաձայն, Ջոնեսը սպառնացել էր հեռանալ Պարսկաստանից, եթե զինադադարը կայանար:

Դառնալով ռուս - պարսկական բանակցություններին, փաստենք, որ պարսկական արքունիքն, ի վերջո, հասկացավ, որ Այսրկովկասում խանությունների ետ բերման գործընթացն այս փուլում գոնե, արդեն ավարտված է: Ռուսական բանակների հաղթանակները ստիպեցին պարսից արքունիքին հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ, թեպետ այնպիսի խոշոր խանություններ, ինչպիսին Երևանն ու Նախիջևանն էին, դեռևս շարունակեցին մնալ շահական տիրապետության տակ: Մեր կարծիքով, հաշտության բանակցությունների գնալը պայմանավորված էր ոչ միայն Ֆրանսիայի դեմ ծավալված գործողություններով, այլև այն հանգամանքով, որ Ռուսաստանն այդ պատերազմում արդեն հասել էր իր նպատակին. հաջողվեց Պարսկաստանից «պոկել» եթե ոչ Երևանին հավասար, ապա Երևանի խանությանը գրեթե չզիջող այնպիսի խանություններ, ինչպիսին էին Ղարաբաղը, Շաքին, Շիրվանը, Բաքուն³: «Գյուլիստանի պայմանագիրը մեր ժողովրդի համար պատմական անանցանելի իրողություն է,- գրում է Վ. Բալայանը: Այն մի ավելորդ անգամ նորից վկայում է, որ Ղարաբաղն առանձին ազգային պետական միավորի կարգավիճակով է անցել Ռուսաստանի տիրապետու-

¹ Նույն տեղում, էջ 711:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ազատյան Հ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002, էջ 26-31:

թյան տակ»¹: Այս իմաստով, Ղարաբաղի խանության գրավումը Ռուսաստանի համար հանգրվանային նշանակություն ունեցավ. թվարկած խանությունների մեջ Պարսկաստանն առավել կարևորության էր տալիս Ղարաբաղի խանությանը, նրան համարելով պարսկական տիրապետության կենտրոնական տարածք՝ Կովկասում իր դիրքերն ապահովելու համար, նույնիսկ Երևանից առավել. «Շուշին ստրատեգիական առումով կարևոր դիրք էր գրավում, - գրում է հարցին խորագիտակ պատմաբան Վ. Դիլոյանը: - Ռուսական իշխանությունները սկզբից ևեթ առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրեցին այդ հանգամանքի վրա: Վրաստանի նկատմամբ ոտնձգություններ կատարելիս հակառակորդը կարող էր շրջափակման մեջ ընկնելու և թիկունքից հարված ստանալու վտանգին ենթարկվել, եթե չգրավեր Շուշին: Մյուս կողմից, այնքանով, որքանով Կուր գետի անցումից Շուշիի ամրոցը հեռու չէր գտնվում, կարող էր խանգարել հակառակորդին ապահով գետնանց կատարելու»²:

Ուստի, պատահական չէր, որ հենց Ղարաբաղից սկսվեց ռուս - պարսկական երկրորդ պատերազմը և որ Շուշիի ու ողջ երկրամասի գրավումն այդքան կարևորվեց պարսից արքունիքի կողմից. «Պարսիկները մեծ ուժերով փորձում են ներխուժել հատկապես Ղարաբաղ, որպեսզի հետագայում Ելիզավետպոլի ուղղությամբ հարձակում գործեն Շամշադինի և Շամխորի վրա»³, - ասվում էր 1810 թ. հունիսի 19-ին գեներալ Պ. Նեբոլսինին ուղղված Ա. Տորմասովի նամակում: Ռուս գեներալի 1810 թ. օգոստոսի 2-ի մեկ այլ զեկուցագրից էլ պարզ է դառնում, որ Ղարաբաղում այդ ժամանակ ապրում են 2.500 հայկական ընտանիքներ, հայերի մի զգալի զանգված էլ ապրում էր հարևան Շիրվանում (1500 ընտանիք) և Շաքիում (15 հազար ընտանիքների մեկ երրորդը)⁴: Գեներալ Ա. Տորմասովի զեկուցագրում առանձնակի նշվում էր արդյունաբերության բնագավառի նվաճումները և որպես օրինակ է բերվում Ղարաբաղի բնակիչ Թառումովի ծավալած գործունեությունը, որին տրվել է 113.162 ռուբլի 50 կոպեկ վարկ⁵:

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002, էջ 204:

² Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 40-41:

³ АКАК, т. IV, документ 1097. Письмо ген. Тормасова ген-м. Небольсину, от 19-го июня 1810 года, N 597, с. 717.

⁴ Նույն տեղում, документ 37. Отношение ген. Тормасова к д.т.с. Гурьеву, от 2-го августа 1810 года, N 94, с. 38.

⁵ Նույն տեղում, էջ 42:

Հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է նաև այն համոզման, որ Պարսկաստանի դեմ առաջին պատերազմը ի ցույց դրեց ռուսական հրամանատարությանը, թե որքան կարևոր է տեղացի ժողովուրդների վերաբերմունքը պատերազմական իրավիճակներում: Այլ խոսքով՝ Ռուսաստանի համար դաշնակիցների հարցում պարզություն և որոշակիություն մտցվեց. «Տեղական բնակչությունը աջակցությունը ռուսական զորքերին՝ պարսիկների դեմ պայքարում կարևոր գործոն էր»¹, - հաստատում է Ծ. Աղայանը: Այդ տեսակետից, բացառությամբ ռուս առանձին հրամանատարների որոշակի զգուշավորությանը, նրանց մեծ մասն առավել քան համոզված էր հայերի հավատարմության մեջ: Եվ ինչպես ցույց տվեցին պատերազմական գործողությունները, բոլոր իրավիճակներում և հատկապես ծանր պահերին նրանք բացառապես վստահել են հայերին. «Ղարաբաղից ժամանեց Հայ Բաբան՝ 6 մարդու հետ միասին և հայտնեց, որ գեն. Նեբոլսինի ջոկատը գտնվում է Ախ-սու գետի մոտ՝ Ղարաբաղում», - ասվում էր կայսր Ալեքսանդրին ուղղված ֆելդմարշալ Ի. Գուդովիչի զեկուցագրում²:

Իսկ ահա տեղի թաթարական - «ադրբեջանական» տարրը մշտապես խարդավանքներ է հյուսել ռուսների թիկունքում, նույնիսկ այն պարագայում, երբ ռուսական հրամանատարությունն այդքան առատ է եղել նրանց առանձնաշնորհների խնդրում. «Ղարաբաղի խանության ժառանգորդ, գնդապետ Զաֆար Ղուլի աղայի դավաճանությունից և փախուստից հետո, նրա մայրը՝ Հեյ Նիսաբեգյումը, որը խորամանկ և նախաձեռնող կին է, - կարդում ենք կոմս Ռոմյանցևին ուղղված մարկիզ Պաուլուչչիի 1812 թ. ապրիլի 19-ի զեկուցագրում, - մեր կողմից անմիջապես վերցվել է հսկողության տակ: Սակայն, երբ ականհայտ դարձան նրա մտադրությունները, որպեսզի ազատվի հսկողությունից և փախչի Պարսկաստան, որում պետք է օգնեի իր դավաճան որդին, որպեսզի հետագայում Ղարաբաղը կրկին վերադարձնի պարսկական տիրապետությունը...»³:

¹ Աղայան Ծ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Երևան, 1981, էջ 211:

² АКАК, т. III, документ 467. Всеподданейшее донесение гр. Гудовича, от 11-го декабря 1808 года, N 13.- Амамлы, с. 260.

³ Նույն տեղում, т. V, Тифлис, 1873, документ 201. Отношение маркиза Паулуччи к гр. Румянцеву, от 19-го апреля 1812 года, N 119, с 133.

Այդ ընթացքում ռուսական հրամանատարությանն արդեն հաջողվել էր ռազմական նկատելի ուժեր տեղակայել Ղարաբաղում: Գեներալ - լեյտենանտ, իշխան Դ. Օրբելյանուն ուղղված 1813 թ. հունիսի 7-ի զեկուցագրում կառավարչապետի պաշտոնում Ա. Տորմասովին փոխարինած գեներալ Ն. Ռոտիշչևը տեղեկացնում էր. «Ղարաբաղում զորքերի առկայությունը համարում եմ անհրաժեշտ և կարևոր. վրացական գրենադերական գունդը և Կրասնովի 3 -րդ և Պոպովի 16-րդ կազակական գունդը գտնվում են Աղօղլանում և Արաքսի կողմից պաշտպանում են Ղարաբաղը պարսիկների հարձակումներից... Եգերական գնդի երկու գումարտակ այժմ տեղակայված է Խոջալու գետի մոտակայքում և շահավետ դիրք ունի: Երրորդ գումարտակի երկու դասակները տեղավորված են Շուշիի բերդում, երկու դասակ էլ անհրաժեշտ դիրքեր է գրավել Գորիսում, Խնձորեսկում և Տաթևում՝ Նախիջևանի կողմից պարսիկների հարձակումները կանխելու նպատակով...Այդպիսով, զորքերի նման տեղաբաշխումը բավականին արդյունավետ է և առանց անհրաժեշտության այն տեղաշարժել չի կարելի: Եվ եթե այդպիսի անհրաժեշտություն առաջանա, խնդրում եմ ինձ հաղորդել տեղաշարժման պատճառների մասին»¹:

Այսպիսին էր Ռուսաստանին միացումից հետո Արցախում ծավալված իրադարձությունների լուսաբանությունը Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում: Ինչպես նկատեցինք, վավերագրերում փաստվում է մահմեդական խաների ծրագրած խարդավանքները ռուսական իշխանությունների հանդեպ, որից մեծապես տուժում էր նաև տեղի հայությունը: Ուստի ռուսական իշխանությունների մոտ աստիճանաբար հասունանում է Ղարաբաղում խանական կառավարման վերացման անհրաժեշտությունը:

2.2 Խանական կառավարման վերացումը:

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ավարտից և Գյուլիստանի 1813 թ. հոկտեմբերին հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո ակնհայտ էր, որ խանական կառավարումն այլևս չէր կարող բավարարել ռուսական կառավարությանը: Ռուս պաշտոնյաներն արդեն «հոգնել» էին խանի հանդեպ մշտապես վերահսկողությունից: Ուստի մահմեդական տիրակալների հերթական դավադրության բացահայտումից հետո

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 533. Предписание ген. Ртищева ген-л. Орбеляни, от 7-го июня 1813 года, N 368, с. 453-454.

ինքնակալին առաջարկվում է վերացնել խանական կառավարումը Ղարաբաղում: Գործընթացի սկիզբը դնում է Շաքիի խանությունը. «Շաքիի խանի դավաճանությունը մեզ նվիրեց նրա հարուստ տիրույթները, գլխավոր քաղաքը գրավվեց մեր զորքերի կողմից, խանը փախել է Պարսկաստան: Այնտեղ մտցվել է ռուսական կառավարում», - նշվում է կայսրին ուղղված Կովկասի նոր կառավարչապետ Ա. Երմոլովի 1817 թվականի զեկուցագրում¹: Հաջորդը Ղարաբաղի խանության հերթն էր՝ կարդում ենք զեկուցագրի շարունակությունը. «Նույն կերպ էլ մեզ դավաճանեց Ղարաբաղի խանը, սակայն սպանվեց (խոսքը Իբրահիմի մասին է - Է. Հ.), նրանից հետո մնացին նրա որդիները, որոնք մեզ հավատարմության երդում տվեցին: Ֆելդմարշալ և կոմս Գուդովիչը պետք է նրա որդիներից մեկին խանի իրավունք տար, սակայն նա զավակ չունեւր և վատառողջ էր: Մյուս ժառանգորդը, նրա հարազատներից գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղան էր, որը 1812 թ. մեզ դավաճանեց և փախավ Պարսկաստան, ավելին՝ մեր դեմ հանեց պարսկական հեծելազորը, հարձակվեց և կործանեց մեր սակավաթիվ գումարտակը: Իմ նախորդ գեներալ Ռտիշչևը նրան ետ կանչեց Պարսկաստանից, կայսեր 1814 թ. հրովարտակով ներեց նրա հանցագործությունը, թողնվեց հին կոչմանը և նրան տրվեց ժառանգորդի կարգավիճակ... այս խանությունը, որը կարևոր է մեզ համար և հարուստ է, պետք է կառավարվի ռուսական օրենքներով... ուստի տեղեկացնելով Ձեզ այս մասին, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեզ գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղային չհաստատել որպես Ղարաբաղի խանության ժառանգորդ և թեպետ իմ նախորդ գեներալ Ռտիշչևը կայսրի անունից ճանաչել է նրա կոչումը, սակայն ես համոզիչ պատճառներ կգտնեմ թույլ չտալու համար նրա կառավարումը», - ասվում էր Ա. Երմոլովի զեկուցագրում²:

Ալեքսանդր I-ին ուղղված մեկ այլ զեկուցագրում (1817 թ. մարտի 4-ին) կառավարչապետ Ա. Երմոլովը ներկայացնելով Ղարաբաղի կարևորությունը ռուսական կայսրության համար, գրում է. «Ղարաբաղի խանությունը, - ասվում էր զեկուցագրում, - հարուստ ու բերրի հողեր ունի և 1806 թվականից սկսած մինչև 1813 թվականը դարձել է պարսիկների կողմից անընդհատ հարձակումների թատերաբեմ և բավականին ավերածություններ է կրել: 1805 թ. սկսած, երբ այս մարզը դարձավ ռուսական կայ-

¹ Նույն տեղում, տ. VI, չ. I, Тифлис, 1874, документ 1264. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от февраля 1817 года, с. 835.

² Նույն տեղում:

սրության անբաժան մաս, իր մեջ ընդգրկում էր ավելի քան 10 հազար ընտանիքներ, սակայն 1812 թ. մարդահամարի ժամանակ Ղարաբաղում հաշվում էր ընդամենը 3.080 ընտանիք, որոնց մեծ մասը տարագրվել և գրկվել էին իրենց ունեցվածքից, մեծ մասը թշնամու կողմից գերեվարվել է կամ ինքնակամ հեռացել է՝ փրկելու համար իրենց ընտանիքները...»¹:

Ուրեմն ակնհայտ է, որ հեռացող տարրը եղել է միմիայն հայությունը, ով մշտապես գտնվել է հարստահարվողի դերում և ամենօրյա հարձակումների թիրախ էր դարձել մահմեդական իշխանությունների համար: Ա. Երմոլովի զեկուցագրի շարունակությունը ասվածի հաստատումն է. «Իմ նախորդներ կոմս Տորմասովը, մարկիզ Պաուլուչին և գեներալ Ռոիշչևն իրենց բազում նամակներում հորդորել են Ղարաբաղի ներկայիս տիրակալ գեներալ-մայոր Մեհտի Ղուլի խանին, որպեսզի նա հոգ տանի տեղի ժողովրդի կարիքների մասին... Սակայն դրանք բոլորն էլ այդպես էլ մնացել վերջինիս կողմից արված խոստումների մեջ և ինձ հասած տեղեկություններից և ոչ մեկում չեմ տեսնում, որ նրանք ուզում էին երաշխավորել նրան կայսեր առաջ: Իմ կողմից արված հրամանի համաձայն կատարվեց մարդահամար, որից պարզ է դառնում, որ այժմ Ղարաբաղում ապրում է 7.872 ընտանիք, սակայն դեռևս 3 հազար ընտանիք մնում է դրսում: ... Ժողովուրդը բավականին աղքատ վիճակում է, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների բավարարման կարիք կա: Վերադարձողները կառավարությունից պահանջում են չորս տարվա արտոնություններ հարկերի հարցում: Կառավարության շահերից ելնելով, կարծում եմ, այս հանգամանքը բացառել չի կարելի, քանի որ տեղի բնակչությունը իրենց հավատարիմ է և հաճույքով է կատարում իր պարտականությունը...», - ասվում էր կայսրին ուղղված Ա. Երմոլովի զեկուցագրում²:

Կարծում ենք գեներալ Պ. Կոտյարովսկու 1812 թ. մայիսի 5-ի զեկուցագիրը ևս այդ առումով համոզիչ և բնութագրական է. «Ղարաբաղն անցած տարիներին և այս տարի պարսիկների ներխուժման ժամանակ կորցրեց մինչև 5 հազար ընտանիք, այսինքն՝ իր ժողովրդի կեսը: Այստեղ հաշվառվածներից շատերը թշնամու կողմից ավերվել են, կորցրել են իրենց անասուններին և գույքը, ուստի ոչ միայն ի վիճակի չեն հարկ վճարելու, այլև իրենք են ապրելու միջոց խնդրում: Այս իրադրության մեջ համար-

¹ Նույն տեղում, документ 1265. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 4-го марта 1817 года, с. 836.

² Նույն տեղում:

ծակվում են ձեզանից խնդրել երաշխիք՝ հինգ տարով նրանց արտոնություններ տրամադրել, կամ՝ թեկուզ երեք տարի, քանի որ նրանք չեն կարող հարկ վճարել, ուստի պետք է հեռանան Ղարաբաղից, թողնելով այն որպես ամայի տափաստան...»¹:

Ձեկուցագրերից դժվար չէ կռահել, որ հեռացածների մեծ մասը հայկական ընտանիքներն էին, քանի որ տեղի հայությունը, ինչպես հաստատում են նաև ռուսական հրամանատարության նախորդ զեկուցագրերը, մշտապես ենթարկվել է կրկնակի հարստահարման՝ ինչպես պարսիկների, այնպես էլ տեղական մահմեդական խաների կողմից: Ուստի, այստեղ պետք է փնտրել նաև Արցախի հայության թվաքանակի նվազման պատճառներն իր հայրենիքում, որն ամեն անգամ դրոշակ են դարձնում ադրբեջանցի պատմաբանները՝ առանց պատմական հանգամանքները «հաշվի առնելու»: Ճիշտ է, զեկուցագրում ռուս պաշտոնյան չի նշում հայության փաստը, սակայն պարզից էլ պարզ է, որ խոսքն ամենևին էլ թաթար բնակչությանը չի վերաբերում այն պարզ պատճառով, որ վերջիններս Ղարաբաղից հեռանալու պատճառ չեն ունեցել և լիովին վայելել են իրենց ազգակից կառավարիչների վստահությունն ու աջակցությունը:

Այդուհանդերձ, կրկին անհրաժեշտություն է առաջանում վերադառնալ Արցախի մասին ընդարձակ հոդվածով հանդես եկած Զամիլ Հասանլիի հրապարակմանը. «Դատելով վիճակագրական տվյալներից, - գրում է նա, - Ղարաբաղի մարզում 1823թ. Ղարաբաղի մարզում ապրում էր 20.095 ընտանիք, որոնցից 15.729-ը մահմեդական էին և միայն 4366-ը հայկական: Ղարաբաղում իրական վիճակի մասին նկարագրված է XIX դարի ռուսական պաշտոնական հրատարակություններում»²: Այն, որ ադրբեջանցի «պրոֆեսորը» հրատարակությունը չի նշում, թողնենք իր խղճին: Սակայն, թե ինչպես են Կովկասի կառավարչապետի վկայակոչած Ղարաբաղի հայ-թաթարական 10.872 (գումարել ենք նաև դրսում գտնվողներին - Է. Հ.) ընտանիքները հինգ տարի անց կրկնապատկվել և միայն թաթարականը կազմել է 15.729-ը, միայն իրեն է հայտնի: Սակայն եթե նույնիսկ հաշվենք, որ այդ տասը հազար ընտանիքներից կեսը թաթարական են եղել, մյուս կեսը՝ հայկական, ապա կստացվի, որ հինգ տարվա մեջ թաթարական ընտանիքները թիվը ոչ թե կրկնապատկվել, այլ եռապատկվել է, իսկ

¹ Նույն տեղում, տ. V, փաստաթուղթ 690. Рапорт ген.-м. Котляревского ген. Ртищеву, от 5-го июня 1812 года, N 303, - Лагерь при р. Аг-голань.с. 577.

² Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды..., с.143. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy>.

հայկականը մնացել է նույնը: Ավելին՝ արխիվային վավերագրերով ապացուցված է, որ միայն Շաքիի և Շիրվանի խանություններում հայկական ընտանիքների թիվը դեռ 1811 թ. կազմել է 6500 (Շաքիում 5000, Շիրվանում 1500)¹, ուրեմն այդ ի՞նչ հաշվարկ են կատարել ադրբեջանցի պատմաբանները, որ բուն հայկական Արցախում հայ ընտանիքների թիվը եղել է 4366, իսկ, ասենք, միայն մահմեդական Շաքիում 5000-էր: Եվ մեր վերջին դիտարկումը. ի տարբերություն ադրբեջանցի պատմաբանի, որն այդպես էլ չի նշել ռուսական պաշտոնական հրատարակության անունն ու համապատասխան էջը, մեր կողմից նշված աղբյուրն այդ տեսակի մեջ իրեն հավասարը չունի:

Իսկ եթե ասվածին հավելենք նաև այն փաստը, որ կայսր Ալեքսանդրն անմիջապես արձագանքում է Ա. Երմոլովի այս զեկուցագրին և ֆինանսների նախարարին ուղղված 1817 թ. հուլիսի 4-ի իր ուղերձում հանձնարարում է. «Ներել Ղարաբաղի բնակչության 34. 872 չմուծած չերվոնեցը և այդ մասին հայտարարել ողջ Ղարաբաղում, որպեսզի բնակիչները լիովին զգան կառավարության ուշադրությունը: Մյուս կողմից, որպեսզի խանը նրանցից այլևս հարկեր չպահանջի իր սեփական օգուտների համար... այսուհետ բոլոր պարտականությունները դրվում է գեներալ - լեյտենանտ Ա. Երմոլովի վրա, որպես տեղի կառավարչապետ: Ալեքսանդր»²: Եվ վերջապես, ռուսաց թագավորին ուղղված Ա. Երմոլովի 1820 թ. ապրիլի 12-ի զեկուցագրում մենք հանդիպեցինք մեր փնտրած նախադասությանը. «Ղարաբաղի տիրակալների հարստությունը գոյացել է այն ունեցվածքից, որը նրանք ուժով վերցրել են **երկրի տեղաբնիկ բնակչությունից** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և որոնց ենթարկել են զենքի ուժով...»³:

Ինչպես ասում են, ավելին ասել հնարավոր չէ: Այդուհանդերձ, զեկուցագրի շարունակության մեջ կարդում ենք. «Ոչ վաղ անցյալում Ղարաբաղը կառավարվել է Հայ մելիքների կողմից, որոնց միջև ծագած անհամաձայնության պատճառով (այստեղ արդեն հնարավոր չէ նաև չհամաձայնել ռուս գեներալի մտքի հետ - Է. Հ.) երկիրը հանձնեցին այլազգիների տիրապետությանը և ներկայիս խանը մահմեդական այդ տիրապետության միայն երրորդ կրողն է, ուստի դժվար չէ նկատել, որ վերադարձվող ունեցվածքը միմիայն **իսկական սեփականատիրոջը հանձնել է նշանակում** (ընդ-

¹ St'u Присоединение Восточной Армении к России: Сборник документов, (Сост. Ц. П. Агаян, С. А. Тер-Авакимова и др.) т. I, (1801- 1813), Ереван, 1972, док., 468, с. 562.

² АКАК, т. VI, ч. I, документ 1266. Высочайшее повеление министру финансов, от 4-го июля 1817 года, - С. Петербург. с.836-837.

³ Նույն տեղում, документ 1273. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 12-го апреля 1820 года, с. 840.

գծումը մերն է - է. Հ.)»¹: Այլ խոսքով, ներկայացված հատվածից հետևում է՝ եզրակացություն առաջին. թե՛ հասցեատերը և թե՛ զեկուցագրի հեղինակը ռուսական սովորական պաշտոնյա չեն, որ հարևան «գործընկերները» մեզ հանդիմանեն կողմնակալության մեջ: Վավերագրում ներկայացված տողերի հեղինակը Կովկասի կառավարչապետն է՝ իր ողջ պատասխանատվությամբ հանդերձ: Եզրակացություն երկրորդ. զեկուցագիրն ուղղված է անձամբ ռուսաց թագավորին, ուստի մեր գործընկերները մեզ չեն կարող մեղադրել ներկայացված «ինչ-որ» զեկուցագրի մեջ: Երրորդ՝ պատմական բնույթի չստուգված տեղեկություններ հաղորդելն այդ ժամանակ ոչ միայն անհնարին էր, այլև գրեթե բացառված էր, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ գրեթե 100 տարի էր, ինչ գոյություն ուներ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիան և ձևավորվել էր կովկասագիտական պատկառելի գրականություն: Ուստի, եզրակացությունը մեկն է՝ Արցախի հայկականության հարցում ռուսական աղբյուրներն, անկասկած, միասնական կարծիք ունեն:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում մենք հանդիպեցինք ուշագրավ մեկ այլ տեղեկության ևս, որն, անշուշտ, արժանի է հիշատակության: Խոսքը այսպես կոչված շահսեվենցի բնակչության 2000-ի հասնող զանգվածի մասին է, որոնք ցանկություն էին հայտնել բնակության համար անցնել Ղարաբաղ: Դրանում բավականին շահագրգռված է եղել Մեհտի Ղուլի խանը. ուզում էր իր համար նոր հենարան ստեղծել Ղարաբաղում, ուստի համաձայնել էր Պարսկաստանից նրանց տեղափոխմանը: Ռուսական կառավարությունը սկզբում կարծես թե դեմ չի եղել խանի այս ձեռնարկմանը և դատելով կառավարչապետ Ա. Երմոլովի և գեներալ Ա. Վելյամինովի զեկուցագրերից, նրանց ցանկացել են տեղավորել Տերտերի և Քյուրակչայի միջև: Մեհտի Ղուլի խանը, ընդհակառակը, ցանկանում էր նրանց տեղավորել Արաքսի առափնյա շրջաններում, ինչն անշուշտ, պատահական չէր ընտրվել. այն յուրօրինակ ռազմական ճամբարի դեր պետք է կատարեր և հարկ եղած դեպքում կարելի կլիներ նրանց օգտագործել հակառուսական ծրագրերում:

Ուշագրավ է, որ ձեռնարկումն իրականացնելուց առաջ երկու գեներալներն էլ կարծիքի համար դիմել էին Ղարաբաղի կառավարիչ հայազգի գեներալ Վ. Մադա-

¹ Նույն տեղում:

թովին. «Անհրաժեշտ համարելով, որ այս մարդիկ եկել են Ղարաբաղ... սակայն, ինչպես դուք եք նկատում, որ անհնարին է նրանց տեղավորումը հայկական գյուղերի մոտակայքում, որն իսկապես կհամարվի բնիկ բնակիչների վրա ճնշում, այդ դեպքում պետք է խնդրեմ Ձեզ՝ նրանց համար փնտրել այլ հարմար տարածք, սակայն ոչ մի դեպքում սահմանի մոտ, քանի որ պարսիկների հետ ունեցած նրանց հարաբերությունները կհանգեցնեն անընդհատ հարձակումների, իսկ գողությունները և ասպատակությունները կդառնան անվերջ»,⁻ նշվում էր գեներալ լեյտենանտ Ա. Վելյամինովի նամակում¹:

Եվ ինչպես կանխատեսում էին Ա. Վելյամինովը և Վ. Մադաթովը, շահսեվենցիներն, իրոք, շուտով ցույց տվեցին իրենց իրական նպատակներն ու դեմքը: Եվ որքան էլ Մեհտի Ղուլի խանը փորձում էր հովանավորել նրանց, այդուհանդերձ, 1821 թ. սեպտեմբերի 22-ին Ղարաբաղի խանին ուղղված Ա. Վելյամինովի նամակը հաստատում էր, որ «Ստանալով պորուչիկ Սաֆար Ալի բեկի նամակը շահսեվենցիների կողմից կատարվող թալանի ու տեղացիներին պատճառած զանազան վնասների մասին, պարտք եմ համարում Ձեզ տեղեկացնել, որ ինձ համար բավականին ծանր է լսել այդ բողոքների մասին... որոնց քննությունը ոչ միշտ է արդարացի լուծում ստանում և մեծ ժամանակ է պահանջում: Փաստորեն այդ դեպքերի կապակցությամբ իմ հորդորներն ու ստացված տեղեկությունները շահսեվենցիների հանդեպ բավարար վերաբերմունքի չի բերում, ուստի ես հրամայել եմ ձմռանը նրանց վերաբնակեցնել Զարդոբից Կուրի հոսանքով հարավ, համոզված լինելով, որ այս հեռավորությունից նրանք կդադարեն անհանգստացնել Ղարաբաղի բնակչությանը: Եվ եթե այսքանից հետո շարունակվեն շահսեվենցիների անկարգությունները, ապա ես կհրամայեմ գնդապետ Ռեուտին (Շուշիի բերդի կայազորի հայտնի հրամանատարն է - Է. Հ.) պատժել նրանց՝ իրենց գործած մեղքի չափով»²: Կարծում ենք հարցի քննությանը վերջակետ են դնում իշխան Վ. Մադաթովին ուղղված գեներալ Ա. Վելյամինովի նամակի այս տողերը. «Տիրակալն ինձ հանձնարարել է կրկնել իր կարծիքը Ղարաբաղի քոչվոր ցեղերի մասին. «չթույ-

¹ Նույն տեղում, документ 1278. Предписание ген-л. Вельяминова кн. Мадатову, от 21-го марта 1821 года, N 809, с. 842.

² Նույն տեղում, документ 1285. Письмо ген-л. Вельяминова к Мехти-Кули-хану, от 22-го сентября 1821 года, N 2857, с. 845.

լատրել Ղարաբաղից հեռացած քոչվորներին հետ վերադառնալ Ղարաբաղ և խնդրում եմ, որ դուք աններելի բարյացակամություն չցուցաբերեք նրանց նկատմամբ»¹:

Ինչպես նկատում ենք, պատմագիտական տեսակետից հետաքրքրական լինելուց զատ, այս վավերագրերը մեզ երկու կարևոր մտահանգման են բերում. առաջին՝ նամակներից մեկում անվերապահորեն նշվում է հայերի որպես Արցախի բնիկ ժողովուրդ հանդիսանալու փաստը և քոչվոր ցեղերին այնտեղ տեղակայելու աննպատակահարմարությունը: Երկրորդ՝ Ղարաբաղում որևէ ձեռնարկում կամ գործողություն կատարելու համար ռուսական իշխանություններն արդեն հարկ էին համարում հարցնել Վ. Մադաթովի կարծիքը, ինչը պաշտոնականից զատ, մեր կարծիքով, պայմանավորված է նաև վերջինիս հայազգի լինելու հանգամանքով:

Որպես հավելում ասվածին՝ նկատենք, հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում մեծ թիվ են կազմում Վ. Մադաթովի և մելիք Շահնազարյանի ժառանգների միջև ծագած գույքային տարաձայնությունների մասին փաստաթղթերը: Խնդիրն, իհարկե, տարիների պատմություն ուներ և բնականաբար, հարցի լուծումը գլխավորապես կախված էր լինելու կառավարչապետ Ա. Երմոլովի դիրքորոշումից: Իսկ ինչպես հայտնի է, վերջինս ջերմ հարաբերություններ ուներ Վ. Մադաթովի հետ, ուստի հենց Ա. Երմոլովի միջամտությունն էլ վճռորոշ եղավ խնդիրը հոգուտ Վ. Մադաթովի լուծելու համար: Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում առկա է մի փաստաթուղթ, որը վերնագրված է «Ղարաբաղի բնակիչ Շահնազարովի 1821 թ. օգոստոսին կայսրին ուղղված նամակ - բողոքի մասին», ուր ներկայացված է կառավարչապետ Ա. Երմոլովի բացատրությունն այդ առթիվ. «Դիմումատուի հայրը իսկապես մեծ կալվածք է ունեցել Ղարաբաղում, երբ այս մարզը կառավարվում էր Հայկական մի քանի ավատատեր մելիքների կողմից: Սակայն նրանց հետ թշնամություն ունենալով, մելիք Շահնազարովը նպաստեց, որ մահմեդականներն իրենց ենթարկեն մարզը, որպեսզի դրանով լուծի իր հայրենակիցների դեմ վրեժը, մահմեդականներից մեկին կնության տալով նաև իր դստերը՝ չնայած կրոնական տարբերությանը: Հետագայում, երբ Ղարաբաղի խաները հաստատեցին իրենց իշխանությունը, - ասվում էր այնուհետև Ա. Երմոլովի բացատրությունում, - խնդրատուի հայրն արդեն մահացել էր, **հարուստ շատ բնակիչների ունեցվածքը, այդ թվում և այս խնդրատուի հարազատներինը, խա-**

¹ Նույն տեղում, документ 1318. Предписание ген-л. Веляминова кн. Мадатову, от 30-го ноября 1823 года, N 3859, с. 862.

ների անսահմանափակ իշխանության արդյունքում խլվեցին և սեփականացվեցին (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): 1799 թ. խնդրատուի հարազատները հեռացան Ռուսաստան և երջանկահիշատակ Կայսրի կողմից բազմաթիվ շնորհների արժանացան: Ղարաբաղ վերադառնալուց հետո նրանցից ոմանք օգտվեցին այն գույքից, որոնք իրենց չէր պատկանում, քանի որ դրա իրավունքը չունեին...»¹:

Կառավարչապետ Ա. Երմոլովն այնուհետև ներկայացնում է մելիք Շահնազարյանի ունեցվածքի օտարման հետ կապված մանրամասները, որոնք մեզ, որպես հետազոտողի, քիչ են հետաքրքրում: Մեզ հետաքրքրող նյութը, ինչպես արդեն նկատեցինք, զեկուցագրի այն տողերն են, որտեղ Կովկասի կառավարչապետը կրկին հաստատում է Արցախի հայկականությունը, նրա բնակիչների մեծ մասի հարուստ լինելու հանգամանքը, ինչը, մեր կարծիքով, առավել ուշագրավ է, քան այդ ունեցվածքի առուծախի հետ կապված մանրամասները: Եվ այդուհանդերձ, մեկ մանրամաս արժե հիշատակել. գեներալ Ա. Երմոլովը հաստատում է տեղի մահմեդական խաների կողմից հայ մելիքների ու հարուստ բնակիչների ունեցվածքի յուրացման փաստը, ինչի պատճառով նրանք ոչ թե հեռացել, այլ փախչելով՝ իրենց ընտանիքներին փրկել են վերահաս կործանումից: Կարծում ենք, որ այս փաստերը ևս պետք է որ հետաքրքրեն մեր հարևան երկրի պատմաբաններին, որոնք ամենուր հաստատում են խանական կառավարման օգտակարության փաստը Արցախի բնակչության համար:

Հարցի քննարկումն ավարտենք կայսր Ալեքսանդր I-ի հրովարտակի մեջբերմամբ, ուր և վերջակետ է դրվում այս պատմությանը. «Բարձրագույնի հրամանը գեներալ Երմոլովին: 23 ապրիլի 1821 թ.: Ցարսկոյե Սելո: - Հիմնավոր համարելով Ձեր կողմից բերված փաստարկները,- ասվում էր կայսեր հրովարտակում,- որով դուք արդարացի և օգտակար եք համարում, որ գեներալ - մայոր, իշխան Մադաթովն օգտվի իր կալվածքից, որը նրան է տրվել Ղարաբաղի խանի կողմից մեկ այլ ժառանգներին պատկանողի փոխարեն (անունը չի հիշատակվում, սակայն խոսքն, անկասկած, Շահնազարյանների մասին է - Է. Հ.): Ես իրավունք եմ տալիս Ձեզ՝ թույլատրել իշխան Մադաթովին ընդունելու այն որպես հավերժ և ժառանգական տիրույթ: Կասկած անգամ չունեմ, որ նոր սեփականատերն իր բարեգործական ձեռնարկումներով և տեղացիների հետ

¹ Նույն տեղում, документ 1282. Объяснение ген. Ермолова на просьбу, поданную на Высочайшее имя Карабагским жителем Армянином Шахназаровым, от 11-го августа 1821 года. с. 843.

լավագույնս վարվելու ձևերով ցույց կտա բարեկարգ կառավարման առավելությունները Ասիականի հանդեպ և դրանով ավելի կգրավի բնակիչների սրտերը դեպի մեր պետությունը, որը միշտ պատրաստ է նպաստելու իր ենթակաների բարօրությանը: Ալեքսանդր»¹: «Կայսրի սպասելիքներն արդարացան,- գրում է նշանավոր ռուս ռազմական պատմաբան Ն. Դուբրովինը: - Իշխան Մադաթովը հասցրեց ոչ միայն Ղարաբաղի բնակիչներին կապել իրեն և ռուսական կառավարության հետ, որոնք պարսիկների ներխուժման ժամանակ... հավատարիմ մնացին Ռուսաստանին: Ավելին, նրանք թողեցին իրենց տները և իրենց ողջ ունեցվածքը, պատսպարվեցին Շուշիի բերդում և կայազորի հետ միասին դիմադրեցին թշնամուն»²:

Շարունակելով ղարաբաղյան թեմայի քննությունը Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում, ընդգծենք, որ Ռուսաստանի հետ միացման ակնհայտ արդյունքներից էր այն, որ թեպետ ոչ վերջնականապես, ապա գոնե որոշ ժամանակով դադարում են պարսիկների անպատիժ ներխուժումները Ղարաբաղ, երբ թալանվում էր տեղի հայությանը պատկանող գույքն ու անասունները: Այսպես, գեներալ Ա. Վելյամինովը Մեհտի Ղուլի խանին ուղղված նամակում (1821 թ., 23-ը սեպտեմբերի) պարտադրում էր ուղեկալներ կարգել Պարսկաստանին հարող տարածքների վրա, որպեսզի «պարսիկները չհամարձակվեն երևալ մեր տարածքներում թալանի համար... ձեզ թույլատրում եմ այդ հարձակումները ետ մղել զենքի ուժով»³:

Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո նկատելիորեն աշխուժանում է նաև Արցախի հայերի մասնակցությունը երկրամասի տնտեսական գործընթացներին: Գնալով ռուսական կառավարությունն ավելի է համոզվում, որ Արցախում ընդունելի և հավատարիմ դաշնակիցը տեղի հայությունն է: Բնականաբար, Արցախում հայա-նպաստ ամենափոքր միջոցառումն անգամ հարուցում էր տեղի մահմեդական կառավարիչների դժգոհությունը. գեներալ Ա. Վելյամինովին ուղղված Մեհտի Ղուլի խանի այս նամակը ասված հաստատումն է. «Հիմնվելով Բարձրագույնի հրովարտակի վրա, որը հաստատված է Ղարաբաղի խանության մասին պայմանագրում և Բարձրագույնի

¹ Նույն տեղում, документ 1279. Высочайшее повеление ген. Ермолову, от 23-го апреля 1821 года. - Царское село, с. 842.

² Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI, СПб, 1888, с. 715.

³ АКАК, документ 1286. Письмо ген.л Вельяминова к Мехти-Кули-хану, от 23-го сентября 1821 года, N 2885, с. 845.

կողմից ինձ տրված իրավունքներով, հայտնում եմ ձեզ, որ արքեպիսկոպոս Ներսեսը Թիֆլիսից ժամանել է իմ խանություն և ինձ է ներկայացրել Երմուլովի կողմից հաստատագրված նամակը, ուրում ցանկություն է հայտնել ցուցակագրել Արցախի ողջ հայությանը, ինչի համար ես խիստ զարմացած եմ, քանի որ, եթե կառավարությունը ցանկանում է իմանալ Ղարաբաղի ենթակաների իրական թիվը, ապա ո՞րն է անհրաժեշտությունը առանձնացնել հայերին թաթարներից, չէ՞ որ նրանք բոլորն էլ մեկ տերության բնակիչներ են: Իսկ ճիշտ չի՞ լինի արդյոք, հանձնարարենք ռուս մի պաշտոնյայի, որ կատարի Ղարաբաղի հայերի և թաթարական ընտանիքների ցուցակագրումը»¹:

Ինչպես նկատում ենք, Ղարաբաղի կառավարչին դուր չէր եկել հայերի հանդեպ ցուցաբերված այս ընդառաջ քայլը, թեպետ արքեպիսկոպոս Ներսեսի նպատակը միայն հայկական ընտանիքների իրական թվաքանակի պարզումն է եղել: Մյուս կողմից, ակնհայտ էր, որ Մեհտի Ղուլի խանը կանխազգում էր գործընթացի հետևանքները, ուստի աշխատել է որոշակի զգուշավորություն դրսևորել. «Եթե ցուցակագրման նպատակը հարկերի հավաքումն է, ապա Ղարաբաղը այն վիճակում չէ, որ այդ գործերը տնօրինեն հոգևորականները. կան բարձրաստիճան այլ հոգևորականներ և նրանցից կարելի տեղեկանալ, թե ինչ եկամուտ ունեն հայերը: Ղարաբաղի հնագույն ավանդույթի համաձայն՝ յուրաքանչյուրը, ով գալիս է այլ վայրերից և սկսում է հաշվառել Ղարաբաղի հայերին, դա անհարիր է մեր կարգին ու օրենքին»²: Այդուհանդերձ, նկատենք, որ Մեհտի Ղուլի խանը իր կամքից անկախ, ուշագրավ արտահայտություն է արել՝ «Ղարաբաղի հնագույն ավանդույթի համաձայն», որն անկասկած, վերաբերում է հայերին. ինչպես ասում են՝ դու՛ ասացիր. (ի դեպ, հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղադրված է նաև նամակի պարսկերեն տարբերակը - Է. Հ.): Այլ խոսքով՝ Ղարաբաղի մահմեդական խանը ևս հաստատում է, որ տեղի հայությունը հնագույն օրենքներ ու կարգ է ունեցել, ասել է թե՛ հաստատում է հնագույն ժամանակներից հայության այստեղ ապրելու իրողությունը:

Այն, որ Ղարաբաղի մահմեդական կառավարիչը, դիմելով Ա. Վելյամինովին, արդեն իսկ սխալվել էր, քանի որ ռուս գեներալը բավականին սերտ կապեր ուներ

¹ Նույն տեղում, документ 1288. Письмо Мехти-Кули-хана к ген-л. Вельяминову, с. 846.

² Նույն տեղում:

Ներսեսի հետ. «Առաջին հայացքից,- գրում էր Ա. Վելյամինովը Ներսես արքեպիսկոպոսին,- ակնհայտ է Ղարաբաղի տիրակալի վախը, որում արտահայտել է նաև իր մահմեդական շրջապատի մտահոգությունը, որոնց համար ընդունելի չէ որևէ կարգ ու կանոն»¹: Այդուհանդերձ, արքեպիսկոպոս Ներսեսից ստանալով իր համար կարևոր հարցերի պարզաբանումները, գեներալ Ա. Վելյամինովն, այնուհետև պատասխանում է Մեհտի Ղուլի խանին՝ տեղեկացնելով ցուցակագրման իրական նպատակների մասին. «Արքեպիսկոպոս Ներսեսի վերաբերյալ ինձ ուղղված ձեր նամակի բովանդակությունը բավականին զարմացրեց ինձ: Նրանից պարզ է դառնում, որ մարդը, որը բարյացակամ չէ ամեն տեսակ կարգին ու կառուցվածքին, փորձում է այս գործին այլ բնույթ տալ, ավելի ճիշտ, լիովին սխալ մեկնաբանություն: Ուստի իմ պարտքն եմ համարում ձեզ տեղեկացնել իրական նպատակների մասին, որի համար հարկավոր է այս ցուցակագրումը: Հնուց ի վեր ռուսական օրենքներով հաստատված է եկեղեցիների, վանքերի, հոգևոր հաստատությունների ցուցակագրումը...»²: Նամակի վերջում ռուս գեներալն ավելացնում է. «Այսպիսով, մեր կառավարությունը խնդրել է բարեշնորհ Ներսեսից, որպեսզի այս երկրամասում հոգևոր առումով տիրապետող Հայկական հավատքի համար կազմի նկարագրություն, քանի որ բացի Ղարաբաղից, բոլոր հայկական մարզերում այն արդեն կատարվել է»³: Ներկայացված վավերագիրը հաստատում է այն իրողությունը, որ նույնիսկ մահմեդական իշխանության ծանր տարիներին, Արցախի հայերը կարողացել են պահպանել հոգևոր անկախությունը, իսկ մելիքները «ակտիվորեն մասնակցել են իրենց գավառների հոգևոր գործերին»⁴:

Ինչպես նկատում ենք, նամակում ոչ միայն փոխվել էր Ղարաբաղի տիրակալներին դիմելու երանգն և տրամաբանությունը, այլև ուղիղ ձևով վերջինիս հասկացնել են տվել մարզի «իրական տերերի» մասին: Այս տեսակետից մեր կարծիքն անվերապահ է՝ ռուսական կառավարության այս շրջադարձը առաջին հերթին պայմանավորված էր տարածաշրջանում ռուսական հրատապ քաղաքական ծրագրերի իրականացմամբ: Բանն այն է, որ խորամանկ Մեհտի Ղուլին արդեն հստակ հասկացել էր

¹ Նույն տեղում, документ 1289. Письмо ген-л. Вельяминова к Мехти-Кули-хану от 8-го июня 1822 года, N 2355, с. 846.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 83:

հայերին հովանավորելու ռուսական կառավարության մտադրությունը, թեպետ գեներալ Ա. Վելյամինովը փորձել էր «հանգստացնել» խանին, գրելով, թե՝ «Որտեղի՞ց է ձեզ մոտ ծագել այն միտքը, թե իբր այս ցուցակագրումը կատարվում է այն բանի համար, որ հայերն առանձնանան թաթարներից և բազմապատկվի հայ հոգևորականությունը... և որ սրանով թուլանում է մեր համաձայնագրի ուժը»¹:

Այդ ընթացքում կայսր Ալեքսանդրին ուղարկած զեկուցագրում Ա. Երմոլովը հանգամանորեն ներկայացնում է խանության վերացման դրդապատճառները՝ առաջնահերթ նշելով նրա անմարդկային վերաբերմունքը Արցախի ժողովրդի հանդեպ. «Ղարաբաղի խանության բնակիչների դժգոհությունը, որոնց կառավարում էր Մեհտի Ղուլի խանը,- ասվում էր Ա. Երմոլովի զեկուցագրում,- իր պարտականությունները կատարում էր չափազանց վատ, իրեն ներշնչել էր որպես մեծ իշխանության տեր, սակայն վախենալով կառավարության հանդեպ ունեցած իր պատասխանատվությունից, որոշեց փախուստի դիմել Պարսկաստան, որի հետ, ինչպես պարզվել է, վաղուց արդեն գաղտնի հարաբերություններ ուներ և այնտեղ պատվարժան ընդունելության է արժանացել: Նրա գլխավոր մտավախությունն այն էր, որ խանության բնակիչների գումարները, որոնք Նորին մեծության կողմից ներվել էին, խանը շարունակել էր նրանցից հարկեր գանձել և մսխել էր՝ պետական գանձարան ուղարկելու փոխարեն»²:

Բնականաբար, Մեհտի Ղուլի խանն, իր հերթին հասկացել էր, որ իր օրերը հաշված են Ղարաբաղում, ուստի արագորեն նախապատրաստում է իր փախուստը դեպի Պարսկաստան: Ի դեպ, այդ մասին գեներալ Ա. Վելյամինովին տեղեկացրել է Վ. Մադաթովը՝ 1822 թ. նոյեմբերի 21-ի զեկուցագրում. «Շտապում եմ տեղեկացնել, որ Մեհտի Ղուլի խանն այսօր՝ վաղ առավոտյան իր 15-20 զինակիցների հետ միասին փախել է սահմանից այն կողմ: Բեկերից ոմանք նրա հետ են եղել, իսկ ծառաները հազիվ թե հետևեն նրան: Նա հեռացել է առանց գումարի և աննշան ունեցվածքով, որը մշտապես նրա հետ է, ուստի կարծում եմ, որ փախել այն մտավախությունից, որ պատասխանատվության կենթարկվի ժողովրդի հանդեպ գործադրած ճնշումների

¹ АКАК, т. VI, ч. I, документ 1289. Письмо ген-л. Вельяминова к Мехти-Кули-хану от 8-го июня 1822 года, N 2355, с. 846.

² Նույն տեղում, документ 1301. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 14-го марта 1822 года, с. 850.

համար, որոնք բազմությամբ գալիս են ինձ մոտ իրենց բողոքներով: Իսանի փախուստի մասին՝ որ նա այլևս Ղարաբաղում չի հայտնվելու, իմ կողմից հայտնվել է ժողովրդին, լուրը բավականին ուրախությամբ է ընդունվել նրանց կողմից»¹:

Վ. Մադաթովի այս զեկուցագրից ակնհայտ է դառնում, որ ժողովուրդը ասվածը կրկին պետք է վերագրել հայ բնակչությանը, քանի որ ռուսական աղբյուրներում և նույնիսկ այն տարիներին, երբ Ղարաբաղը դեռ ռուսական հպատակություն չէր ընդունել, զեկուցագրերից և ոչ մեկում չկա տեղեկություն, թե տեղի մահմեդական բնակչությունը ճնշումների է ենթարկվել իրենց հավատակից կառավարիչների կողմից, իսկ հակառակը՝ որքան ուզեք (հենց միայն Արցախի հայ մելիքների զանգվածային փախուստը Վրաստան՝ ասվածի աներկբա հաստատումն է - Է. Հ.): Ի դեպ, Ղարաբաղի տիրակալը փախել էր, տեղում թողնելով կանանոցը և հարազատ քույրերին: Ավելին, նույն Ա. Վելյամինովին իշխան Վ. Մադաթովի ուղարկած զեկուցագրում հայտնվում էր, որ Մեհտի Ղուլի խանը Պարսկաստան էր փախել Տերտերի ճանապարհով, Շահ Բուլաղի ուղեկալի կողքով և «սահմանին մոտ հանդիպելով քուլանիների 18 քոչվոր ընտանիքների, հարկադրանքով նրանց ևս իր հետ տարել է Պարսկաստան: Փախստական բեկերի ունեցվածքն արդեն բռնագրավված է»², - ասվում էր Վ. Մադաթովի զեկուցագրում: Ուստի այն, որ Մեհտի Ղուլի խանը մշտապես հովանավորել է քուլանիներին, նորություն չէր. ի հաստատումն ասվածի, մեջբերում ենք գեներալ Ի. Վելյամինովին ուղղված Ղարաբաղի խանի նամակից. «Ես միշտ ցանկացել եմ Ղարաբաղից հեռացածներին... հուսադրել և վերադարձնել Նորին մեծության հովանավորության տակ... Ուստի տեղեկացնում եմ Ձեզ... որ քուլանիների քոչվոր ժողովուրդը (ցեղ էլ չի ասում - Է. Հ.), որոնք գտնվում են Երևանում, իրենց պատվելի ավագների՝ Սամաթբեկի, Մարդին-բեկի, Բերութ-բեկի և Դարաք-բեկի հետ միասին արդեն մտել են Ղարաբաղի հողը...»³:

¹ Նույն տեղում, документ 1293. Донесение кн. Мадатова ген-л. Вельяминову от 21-го ноября 1822 года. N 916, с. 848.

² Նույն տեղում, документ 1297. Рапорт ген. Мадатова ген-л. Вельяминову от 28-го ноября 1822 года. N 966. - Шуша, с. 850.

³ Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов (Сост. Ц.П. Агаян, В. А. Дилоян и др.), т. II, (1814- 1830), Ереван, 1978, с. 95.

Ի դեպ, զեկուցագրում ուշագրավ մեկ մանրամաս էլ կա. Պարզվում է՝ Մեհտի Ղուլի խանը իր հետ Պարսկաստան էր տարել նաև ռուսաց կայսեր կողմից իրեն տրված արտոնությունների շնորհագրերը, թողնելով միայն կայսրի շտանդարտը: «Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանը՝ տեղեկանալով պարսիկների դեպի մեր սահմանները ներխուժելու նախապատրաստությունների և այս երկրամասում մեր դժվարին կացության մասին,- գրում է Ն. Դուբրովինը,- սկսեց մեր հանդեպ ակնհայտ անբարյացակամ վերաբերմունք դրսևորել. հետապնդում էր այն բեկերին, որոնք հավատարիմ էին ռուսական կառավարությանը: Նա նույնիսկ հարկ չէր համարում դուրս գալ և դիմավորել ռուսական գլխավոր հրամանատարին իր սահմանների մոտ...»¹:

Ղարաբաղի խանի փախուստն այն վերջին կաթիլն էր, որին սպասում էր ռուսական կառավարությունը՝ խանական կառավարումը մարզում իսպառ վերացնելու համար: Համապատասխան հրամանագիրն իրեն ուշացնել չտվեց. 1822 թ. նոյեմբերի վերջին հրապարակվում է գեներալ Երմոլովի ուղերձը Ղարաբաղի ժողովրդին, որում ազդարարվում էր. «...Ղարաբաղի խանությունն այս ժամանակից սկսած անցնում է ռուսական կառավարության անմիջական ենթակայության տակ: Խանական իշխանությունը հավերժ վերացվում է և այս հողի անհրաժեշտ կառավարման համար իմ կողմից շուտով կուղարկվի հատուկ պաշտոնյա», - ասվում էր կառավարչապետ Ա. Երմոլովի ուղերձում²: Իհարկե, Կովկասի կառավարչապետը շտապում է հանգստացնել «ռուսական կառավարությանը հավատարիմ բեկերին և մյուս կարգերի բնակիչներին, որ նրանց սեփականատիրական իրավունքները կմնան անձեռնամխելի»³:

Ակնհայտ էր, որ ռուսական կառավարությունն արդեն չէր հանդուրժելու Ղարաբաղի մահմեդական կառավարչի այս ապօրինությունները, ուստի քաջ գիտակցելով իր գլխի գալիքը, շտապել էր օր առաջ ճողոպրել Պարսկաստան: Դրան հակառակ, ներկայիս ադրբեջանցի պատմաբանները փորձում են չքմեղացնել Մեհտի Ղուլի խանին և այդ ամենի մեղավորներ են համարում կառավարչապետ Ա. Երմոլովին և Վ. Մադաթովին. «1816 թ. Կովկասում գլխավոր հրամանատար նշանակված գեներալ Ա. Երմոլովը կառավարման առաջին իսկ օրից չէր վստահում ադրբեջանական ժողովրդին,

¹ Дубровин Н., նշվ. աշխ., էջ 76:

² АКАК, документ 1299. Прокламация ген. Ермолова жителям Карабагского ханства, от ноября 1822 года, с. 850.

³ Նույն տեղում:

նրանում տեսնելով որպես պոտենցիալ թշնամի: Այս պատճառով նա ուղիներ էր որոնում խանության ձևական վերացման համար, որոնք (ասել է թե՛ ադրբեջանցիները – է. Հ.) ամեն րոպե կարող էին դառնալ անկախության համար պայքարի կազմակերպիչ: Հյուսիսային Ադրբեջանում Երմոլովի ներկայացուցիչ հայ գեներալ Վ. Մադաթովն այդ գործում ակտիվորեն օգնում էր նրան և թեպետ դանդաղ, սակայն հետևողականորեն նրանք իրականացնում էին իրենց ծրագիրը»¹: Կրկին անհեթեթ բացատրություն: Եվ եթե ադրբեջանցի պատմաբաններին չի բավարարում Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերը, մեջբերում ենք «Կովկասյան օրացույցի» 1851 թ. հատորից մեկ բնութագրական հատված. «Քյուրակչայ գետի մոտ 1805 թ. մայիսի 14-ին իշխան Յիցիանովի, Ղարաբաղի Իբրահիմ և Շաքիի Սելիմ խաների միջև կնքվեց պայմանագիր... Բաքվի ամրոցի պատերի տակ իշխան Յիցիանովի սպանությունից հետո, երբ պարսիկները ներխուժեցին Արաքսից այս կողմ, Իբրահիմ խանը դավաճանեց իր երդմանը և սպանվեց Շուշիի իր ճամբարում՝ մայրը Լիսաննիչի կողմից: Նրա որդին՝ Մեհտի Ղուլին նշանակվեց խան, սակայն նա էլ 1822 թ. փախավ Պարսկաստան, և խանությունը վերջնականապես միացվեց կայսրությանը. այնտեղ մտցվեց ռուսական կառավարում»²:

Շուտով լուծվում է Իբրահիմ խանի վերջին ժառանգորդի՝ Զաֆար Ղուլի աղայի հարցը. դեռևս գնդապետի աստիճան ունեցող խանական տան այս վերջին ներկայացուցիչը Երմոլովի հրամանով հեռացվում է Ղարաբաղից և Թիֆլիս հասնելուն պես արքայվում է Ռուսաստան՝ Սիմբիրսկ: Ավելին՝ Կովկասի կառավարչապետը հատուկ կարգադրություն է անում մայրը Նազարովին, որպեսզի վերջինս «խիստ զգոնություն և վերահսկողություն ցուցաբերի նրա հանդեպ՝ կովկասյան գիծը անցնելու ողջ ճանապարհին: Հաշվի առնելով նրա նախորդ փախուստները, անթույլատրելի է դրա կրկնությունը»³: «Նոյեմբերին Ղարաբաղի խանությունը լուծարվեց, նրա կառավարիչը մեղադրվեց «դավադիր խռովության մեջ», - գրում է պրոֆ. Վ. Թունյանը: - Խանի հարազատները արտաքսվեցին Ռուսաստան: Մտցվեց ռազմա - պարետային կառա-

¹ Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды..., с.141. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy>.

² Кавказский календарь на 1851 г., Тифлис, 1850, третье отделение, с.120.

³ АКАК, т. VI, ч. I, документ 1302. Письмо ген. Ермолова к ген-л. Вельяминову, от 26-го декабря 1822 года. - Шуша, с. 851.

վարում... Ղարաբաղում խանական կառավարման վերացման նշանակության մասին Ա. Երմոլովը ներկայացրել է Մ. Վորոնցովին 1823 թ. մարտի 9-ին գրած նամակում «Ղարաբաղի խանը մեզ դավաճանեց և փախավ Պարսկաստան: Պատկերացնում ես, ես այնքան էլ դառնացած չեմ այդ բաժանումից: Վաղուց արդեն ինձ ձանձրացրել են այսպիսի պարոններն իրենց անփառունակ կառավարումով և կառավարության հանդեպ երախտամոռությամբ»¹: Կարծում ենք Կովկասի կառավարչապետը միանգամայն իրավացի է իր խորհրդածության մեջ:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ Ղարաբաղում հաստատված խանական կառավարումը, որը ռուսական արտաքին քաղաքական և ռազմական հաղթանակ լինելուց բացի, նշանակալից իրադարձություն էր Արցախի հայության համար: «Փաստորեն Երմոլովին հաջողվեց վերացնել գոյություն ունեցող առանձին խանությունները՝ 1819 թ. հուլիսին՝ Շաքիի, 1820 թ. օգոստոսին՝ Շիրվանի, 1822 թ. նոյեմբերին Ղարաբաղի խանությունը, նրանց ղեկավարներին մեղադրելով «դավաճանական արարքների» մեջ, - գրում է Վ. Թունյանը»²: Ռուսական տիրապետության վերջնական հաստատումից հետո Արցախում կատարվում են սոցիալ-տնտեսական բնույթի, որոշակի իմաստով կարելի է ասել բարեփոխումներ, որոնց նպատակը մի կողմից՝ խանական կառավարման հետևանքների վերացումն էր, մյուս կողմից՝ տեղի բնակչության համար տնտեսական զարգացման բարենպաստ պայմանների ստեղծումը: Ուստի խանական կառավարման վերացումից հետո, 1823 թ. մարտի 2-ին, Ա. Երմոլովին ուղղված պետական խորհրդական Պ. Մոգիլևսկու և գնդապետ Պ. Երմոլովի զեկուցագրում հաղորդվում էր, որ Ղարաբաղի գանձարանի գլխավոր հարկերից մեկը, որը կոչվում էր զերրաբ-խանե, (47.165 խանական ռուբլի կամ ռուսական արծաթով արտահայտած՝ 6 ռուբլի 30 կոպեկ), օգոստոսի 1-ից սկսած, երբ ավարտվում է հարկի գանձման ժամկետը, կայսեր բարեհաճությամբ հողվածը առհավետ վերացվում էր: Սա դեռ ամենը չէր. Կայսր Ալեքսանդր I-ի պահանջով տեղական հարկերից պետք է վերացվեր նաև այսպես կոչված միզանը կամ կշռահարկը և կորեն-միրենան (ներմուծվող ապրանքներից բռնագանձվող հարկեր են - է. Հ.): Շուտով այս ձեռնարկներին հետևում

¹ Туян В., նշվ. աշխ., էջ 115:

² Туян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье первой половины XIX в., Ереван, 2003, с.26.

են նաև օճառի և կաշվե ապրանքների համար գանձվող հարկերի վերացումը: Տեղեկացնենք, որ բոլոր այս հարկերի գանձումը նախկինում վերապահված էր բացառապես խանական ընտրանքին և նրա մերձավորներին, ուստի բոլոր վավերագրերում դրանք ներկայացված էին որպես Մեհտի Ղուլի խանի անձեռնամխելի իրավունք¹:

Փոփոխություններ կատարվեցին նաև մյուս հարկատեսակների մեջ. ինչպես նշվում էր նույն Պ. Մոգիլևսկու զեկուցագրում, այսպես կոչված ռախդարի և տոմսարկային (рахдарная и билетная) հարկային հոդվածները, որոնք գրեթե նույնն էին և գանձվում էին ներմուծված ապրանքներից, կրկին գտնվում էր խանական ընտանիքի անդամների ձեռքում և ոչնչով չէր խթանում առևտրի զարգացմանը: Նույն կերպ էլ վերացվում են կապան և դարգի-բազար (Капан, дарги-базар) կոչվող հարկերը, որոնք սահմանափակում էին գյուղացիների իրավունքը իրենց կողմից արտադրած ապրանքները իրացնելու խնդրում: «Մեկ ապրանքից գանձվող տարբեր տեսակի հարկերը խոչընդոտում են այստեղի ամեն տեսակի ձեռնարկատիրությանը, դժվարացնում են քաղաքին անհրաժեշտ ապրանքներով ապահովելու խնդիրը, քանի որ յուրաքանչյուր ոչխարից կամ եղջյուրավոր անասունից, որոնք տարվում էին քաղաք սպանդի համար, տիրոջից գանձվում էր 4 տեսակի հարկ, ուստի ապրանքատերերն այլևս անիմաստ էին համարում դրանով զբաղվելը, քաղաքի բնակչությանը թողնելով խիստ կարիքի մեջ և բարձր գների պայմաններում: Բոլոր այս հարկերը, - շարունակվում էր այնուհետև ռուս պաշտոնյայի զեկուցագրում, - ինչպես նաև շիրա-խանեն, որը դրված է գինու և օղու արտադրանքի վրա, հարկավոր է մտցնել պետական հարկերի ցանկի մեջ և նույնիսկ պետք է այս մարդկանց պարգևատրել, քանի որ իրենց աշխատանքի արդյունքում են դրանք արտադրվել»²:

Դատելով զեկուցագրից, դարերի ընթացքում Ղարաբաղում խանական կառավարման համակարգը փոխելու ռուսական կառավարության ձեռնարկումները, կամ՝ նույնիսկ պատրաստակամությունը, անշուշտ, պետք է առաջադիմական համարել և այստեղ երկու կարծիք լինել չի կարող: Դրանով է բացատրվում նաև այն իրողությունը,

¹ АКАК, документ 1305. Рапорт д.с.с. Могилевского и полк. Ермолова ген. Ермолову, от 2-го марта 1823 года, N 7. - Шуша, с. 852- 853.

² Նույն տեղում, էջ 853:

որ հայ բնակչությունը դրականորեն ընդունեց ռուսական կառավարման նոր համակարգը և ռուսական կողմնորոշումը Արցախի հայության մեջ ավելի խորացավ: Համենայն դեպս, պարսկական կամ խանական կառավարման ծանր հետևանքներից ու անդադար բողոքներից բացի, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի և ոչ մի վավերագրում հակառակ պնդումների մենք չհանդիպեցինք: Այս հետևությունը ևս կարելի է համարել որպես մեր ուսումնասիրության կարևոր արդյունք. ռուսական կառավարման համակարգն անհամեմատ առաջադիմական էր պարսկախանական կառավարման համակարգից, ինչն էլ դարձավ Ղարաբաղի հայության Ռուսաստանի հանդեպ դրսևորած քաղաքականության, թեկուզև՝ հավատարմության հիմքը, ինչն, առաջին հերթին, պայմանավորված էր ինչպես սեփական հայրենիքի ազատագրության, այնպես էլ ակնկալվող կենսապայմանների բարելավման հանգամանքներով: «Շատ պատերազմական գերիներ, առնված ռուսներից, պահվում են արքում՝ Թավրիզի բերդում,- գրում է իր ուղեգրություններում օտարերկրացի ճանապարհորդ Հենրի Մարտինը: - Քսանից երեսուն **հայ գյուղացիներ, Ղարաբաղի բնիկներ** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), գտնելով, որ պարսիկ հեծելազորի կողմից իրենց դաշտերում կատարված արշավանքների պատճառով իրենք ենթարկված էին սովամահ մի վիճակի, թողել հեռացել էին երկրից... Ճանապարհին նրանք հանդիպել են հեծելազորից թալանչիների մի խմբի, որոնք առանց մտիկ տալու նրանց, ձերբակալել են որպես գերի և ուղարկել են Թավրիզ, ուր նրանց կապված ու շղթայված, դրել են մի զնդանում: Յերեկ ժամանակ դուրս էին հանում նրանց և կենդանիների հոտի նման քշում էին քաղաքից դուրս՝ աշխատելու համար շենքերի վրա... եթե նրանք դիմադրություն անեին կամ չուզեին աշխատել, ծեծում էին անխիղճ կերպով»¹: Եվ այդուհանդերձ, կարծում ենք, միանգամայն արդարացի է նաև հայ մեծանուն գրող Ռաֆֆու հարցադրումը ռուսական իշխանություններին. «Ռուսները Ղարաբաղի մելիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նույն մելիքների վաղեմի թշնամի Իբրահիմ խանին թողեցին որպես այս երկրի գլխավոր կառավարիչ: Իբրահիմ խանը դավաճանեց ռուսներին և սպանվեցավ: Նրա տեղը նշանակեցին դավաճանի մեծ որդի Մեհտի խանին, ավելի ընդարձակ իրավունքներով: Դա ևս ավելի մեծ դավաճանություն գործեց. 1822 թվին Ղարաբաղից փախավ Պարս-

¹ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հատոր 2, ԺԹ դար, (1800-1820), Երևան, 1934, էջ 392-393:

կաստան և պարսից զորքերի հետ՝ հետ վերադարձավ, սկսեց պատերազմել ռուսների դեմ: Անհասկանալի է, թե նույն ժամանակվա ռուսաց պաշտոնականները ի՞նչ էին գտնում այդ նենգավոր խանների մեջ, որ նրանց գերադասում էին հայոց մելիքներից, որոնք ամենայն զոհաբերությամբ անձնատուր էին եղած Ռուսաստանին»¹:

Ուստի ընդունելով հանդերձ տարածաշրջանում Ռուսաստանի հետապնդած քաղաքականության իմաստն ու նպատակները, որոնք առանձին դեպքերում ակնհայտ գաղութային բնույթ էին կրում, այդուհանդերձ, համեմատության մեջ դնելով պարսկաթուրքական կառավարման հետևանքները հայ ժողովրդի ընդհանուր ճակատագրի (հենց միայն ժողովրդագրական և հայ քաղաքական էլիտայի ոչնչացման առումով), հայ ժողովրդին անելանելիության աստիճանի հասցնելու, ներկա ուսումնասիրության պարագայում՝ Արցախի հայ բնակչության գոյատևման տեսակետից, անշուշտ, մեր կարծիքը միանշանակ է: «Տասնամյակներ շարունակ ցարական արքունիքի վարած երկիմաստ քաղաքականությունն Արցախի մելիքներին և ժողովրդին հասցրել էր այնպիսի վիճակի,- իրավացի նկատում է Վ. Բալայանը,- երբ վերջիններս պատրաստ էին հրաժարվել ամեն ինչից, այդ թվում և պետականությունից, միայն թե փրկվեին Իբրահիմի ճիրաններից: Բարեբախտաբար, ժողովրդի համառության և նպատակասլացության շնորհիվ դեպքերն ի նպաստ հայության ընթացան»²:

Բնականաբար, Արցախում իրականացված գործընթացներում առանձնակի շահագրգռություն էր ցուցաբերելու ռուսական կառավարությունը: Պ. Մոզիլսկու զեկուցագրի վերջում այսպիսի տողեր կան. «Շատ հարկերի վերացումը անհրաժեշտ է և բխում է մեր կենսական շահերից և ընդունելի չեն ռուսական կառավարության համակարգի համար. պետք է սահմանել կանոններ, որոնք գոյություն ունեն ռուսական քաղաքներում, քանի որ ավելորդ շատ հարկերի վերացումը կնպաստի ինչպես Շուշիի, այնպես էլ մյուս բնակավայրերի տնտեսության զարգացմանը»³: Ի դեպ, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերից մեկում Շուշիի մասին այսպիսի ուշագրավ տեղեկության հանդիպեցինք. «Շուշիում են ստեղծում ամենալավ մետաքսահումքը՝

¹ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 178-179:

² Բալայան Վ., Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը..., էջ 99:

³ АКАК, т. VI, ч. I, документ 1305. Рапорт д.с.с. Могилевского и полк. Ермолова ген. Ермолову, от 2-го марта 1823 года, N 7. - Шуша, с. 853.

մինչև 4000 փութ, որն այնուհետև մշակության են ուղարկում պարսկական Ատրպատական քաղաքը: Այնտեղ է ուղարկվում նաև եզան կաշի, որոնք մշակվում են Շուշիի բերդի մանուֆակտուրաներում: Այստեղ կան մոտ 500-ի հասնող հաստոցներ, որոնց միջոցով էլ ստեղծվում են ամենատարբեր մետաքսաթելերը... նմանատիպ հաստոցներ կան նաև բերդի մատույցներում՝ ավելի քան 1000 հաստոցներ, որտեղ կարում են թղթե զանազան պարագաներ, որոնք ուղարկվում են Ռուսաստան և Պարսկաստան: Շուշիում է արտադրվում նաև մեծաքանակ ներկ, որի հումքը բերվում է Հնդկաստանի Լագորա քաղաքից, իսկ Պարսկաստանի Սպահան քաղաքից՝ մետաքսի և թղթի մշակման համար նյութեր և այլ ապրանքներ: Նախիջևանի վրայով Թուրքիայից Շուշի է բերվում նաև դեղորայք, նաշատիր, օլով, տարբեր երկաթյա ապրանքներ, բիսերներ, Հալեպի ամենատրակյալ չիթը և ձիու թամբի պատրաստման համար անհրաժեշտ իրերը...»¹:

Դատելով հնագրական հանձնաժողովի նույնաբովանդակ վավերագրերից, ռուսական կառավարությանը հատկապես հետաքրքրել է ղարաբաղյան ծիառեսակի պահպանումն ու զարգացումը: Նախկինում այս ոլորտը եղել է բացառապես խանի մենաշնորհը, ուստի նրա փախուստից հետո ռուս պաշտոնյաներն անմիջապես գործի են անցնում՝ տնօրինելու այս շահավետ ոլորտը. «Ղարաբաղի խանի Պարսկաստան փախուստից հետո մնացել են ոչ մեծ ձիաբուծարաններ, որոնք այժմ համարվում են պետության սեփականությունը, - ասվում էր ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ-համհարզ Դիբիչին ուղարկած Ա. Երմոլովի նամակում: - Գիտենալով ղարաբաղյան ձիերի գերազանց ցեղի մասին, որոնք մեծ համբավ ունեն Պարսկաստանում և նկատի ունենալով ձիաբուծարանների պահպանման համար չնչին ծախսերի պահանջումը, ես օգտակար եմ համարում Ղարաբաղում պետական ձիաբուծարան հիմնելը»²:

Կրկին վերադառնալով Պ. Մոգիլսկու զեկուցագրին, նշենք, որ նրանում պատմագիտական առումով ուշագրավ մեկ ընդգծում էլ կա. «Ավարտելով զեկուցագիրը, գրում են Մոգիլսկին և Երմոլովը, - մեր պարտքն ենք համարում տեղեկացնել, որ շատ հարկատեսակներ մինչ օրս հարևան մարզերում չի վերացվել, սակայն այստեղ,

¹ Նույն տեղում, տ. IV, документ 95. Рапорт директора Астраханской Портовой Таможни н.с. Иванова ген. Тормасову, от 25-го июня 1809 года, N 67 - Тифлис, с. 82.

² Նույն տեղում, տ. VI, ч. I, документ 1316. Отношение ген. Ермолова к начальнику Главного штаба Е.И.В. ген-адъют. Барону Дибичу, от 24-го июля 1823 года, N 146, с. 861.

տեղացիները, հակառակ մեր հավաստիացումների, չեն համաձայնվում կատարել գանձումներն այն գնով, որը գոյություն են ունեցել խանի ժամանակ»¹: Ճիշտ է, զեկուցագրում հատուկ չի նշվում, որ անարդարացի այդ համակարգի դեմ ընդվզողը տեղի հայ բնակչությունն է, սակայն ակնհայտ է, որ հարևան մարզերում, որոնք հիմնականում բնակեցված էին մահմեդականներով, արդեն համակերպվել էին այդ համակարգին, իսկ ահա հայ բնակչությունը երբեք չի համակերպվել խանական գործող կառավարման համակարգի հետ և փոքր առիթի դեպքում անգամ, արտահայտել է իր վերաբերմունքը այդ համակարգի հանդեպ. «1842 թվականն էր, որ Ղարաբաղի Բանաձոր հայ գյուղը «ապստամբական» դրություն էր ընդունում իր կալվածատեր գնդապետ Զաֆար Ղուլի աղայի դեմ, պահանջելով որ նա թեթևացնի հողատիրության պայմանները,- գրում է Լեոն: - Նրանց կողմից ներկայացավ Շուշու մելիքական տոհմից ծագած, Բանաձոր գյուղի քահանա Մինաս Միրզաբեկյանը, վրան փիլոն ծածկած: Զաֆար Ղուլի աղան կատաղում է «ռահաթի» այդ հանդգնության վրա, հրամայում է վերցնել քահանայից փիլոնը և գցել իր շան վրա, ապա հարկադրում է նրա հետ եկած գյուղացիներին, որ նրանք երկրպագեն փիլոն ծածկած շանը... Վերջիվերջո, այս ապստամբության գործը հանվեց դատարանի առաջ և հողային խռովության առաջնորդները, որոնց մեջ և Մինաս քահանան, ենթարկվեցին զանազան պատիժների»²:

Ուստի փաստերն անառարկելիորեն ցույց են տալիս, որ Ղարաբաղը և հարևան մահմեդական մարզերը երբեք չի կարելի նույնացնել, ինչը «մատի փաթաթան են դարձրել» մեր հարևան երկրի պատմաբանները, թե իբր՝ Ղարաբաղը ոչնչով չի տարբերվել հարևան «ադրբեջանական և պարսկական» խանություններից³: Որպես հավելում, ռուս հեղինակներն իրենց զեկուցագրին կցել են վերացման ենթական հարկային հոդվածները, որոնցից պարզ է դառնում, որ դրանց մեծամասնությունը պատկանել է խանական ընտանիքին, իսկ ավելի հստակ՝ Իբրահիմ խանի որդիներին և մերձավորներին՝ Մեհտի Ղուլի խանին և գնդապետ Խանլար աղային⁴:

¹ Նույն տեղում, документ 1305. Рапорт д.с.с. Могилевского и полк. Ермолова ген. Ермолову, от 2-го марта 1823 года, N 7. - Шуша, с. 853.

² Լեո, Հայոց պատմություն..., էջ 524:

³ Տե՛ս Ժամիլ Գասանլի, Карабах: Поиск исторической правды..., с.142. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabakh-poisk-istoricheskoy-pravdy>.

⁴ АКАК, документ 1316. Отношение ген. Ермолова к начальнику Главного штаба Е.И.В. ген-адъют. Барону Дибичу, от 24-го июля 1823 года, N 146, с. 853-854.

Մյուս հանգամանքը, ինչը կրկին հաստատում է Արցախի հայերի կողմից ռուսական կառավարման համակարգի ընդունումը, ամփոփված է կայսր Ալեքսանդրին ուղղված կառավարչապետ Ա. Երմոլովի զեկուցագրում. «Ղարաբաղի խանի Պարսկաստան փախուստից հետո իմ ժամանման պահին **տեղի բնակիչներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) ես գտա չափազանց հանդարտության մեջ և լավ տրամադրությամբ. իմ ներկայությամբ կատարվեց գլխավոր քաղաքի (խոսքը Շուշիի մասին է - Է. Հ.) բնակիչների Նորին մեծությանը հավատարմության երդման արարողություն և նույնը հրամայեցի ողջ մարզի համար»¹:

Ինչպես նկատում ենք, տեղի բնակիչները, եթե չասենք առանձնակի ոգևորությամբ, սակայն դրական ակնկալիքների սպասումով են ընդունել ռուսական կառավարումը: «Գյուլիստանի պայմանագրի քաղաքական հետևանքների մանրամասն քննությունը թույլ է տալիս հստակորեն ընդգծել,- գրում է պատմաբան Ն. Բաղդասարյանը,- որ այն արցախահայությանն առաջին հերթին տվեց խաղաղ գոյատևման և արարելու հնարավորություն»²: Ներկայացվող քաղվածքը Ա. Երմոլովի 1822 թ. դեկտեմբերի 29-ին պարսկական թագաժառանգ Աբաս Միրզային ուղղված նամակից է. «Ժամանելով Ղարաբաղ, իմ ենթականերից ամեն օր տիպի լուրեր եմ ստանում սահմանում տիրող իրավիճակի մասին... Ղարաբաղի նախկին խան Մեհտի փախուստից հետո խանության շատ բնակիչներ, որոնք նրա օրոք չէին ցանկանում վերադառնալ, այժմ ցանկություն են հայտնել **վերադառնալ իրենց հայրենիքը** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), որը նախատեսված է մեր բարձր երկու երկրների կողմից հաստատված համաձայնագրով, սակայն փախստական խանի եղբայր Աբդուլ Ֆեթի խանը արդեն սահմանին հետապնդում է մեր նախկին բնակիչներին»³: Անկասկած է, որ պարսից խաների հալածանքների հիմնական ու գլխավոր զոհը տեղի հայությունն էր: Ուրեմն՝ կառավարչապետ Ա. Երմոլովի նամակում հայրենիք ասվածը վերաբերում է բացառապես հայերին և հայ բնակչությանը: «1822 թ. Մեհտի Ղուլի խանի և նրա մերձավորների Պարսկաստան փախչելուց հետո,- գրում է հարցին խորագիտակ պատմաբան Վ. Բալայանը, - Ղարա-

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ 1306. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 5-го марта 1823 года, с. 855.

² Բաղդասարյան Ն., Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը Ղարաբաղում 1813-1867 թթ., Երևան, 2015, էջ 61:

³ АКАК, т. VI, ч. II, Тифлис, 1875, документ 505. Письмо ген. Ермолова к Аббас-Мирзе, от 29-го декабря 1822 года, с. 272.

բաղի խանութիւնը ...լուծարվեց և վերակազմվեց Ղարաբաղի նահանգի, որն անմիջապէս կառավարվում էր ռուսական կառավարության կողմից: Նահանգն իր հերթին բաժանվեց մահալների: Վարչական պաշտոններից հեռացվեցին խանական շրջանի նախկին պաշտոնյաները, իսկ մահալների կառավարիչներ նշանակվեցին ռուս աստիճանավորներ: Քաղաքական այս գործընթացներով սկսվեց Ղարաբաղի պատմության նոր շրջանը»¹:

Քաջ գիտակցելով նախկինում միմյանց հանդէպ անհանդուրժողականության հետևանքները, Արցախի հայ մելիքները խանական կառավարման վերացումից հետո հետզհետե ուղիներ էին փնտրում միավորելու իրենց ուժերն ու մտադրությունները հայրենիքի առաջընթացի համար: Պետք է նկատել, որ այդ խնդրում մեծ դերակատարություն է ունենում Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին. կայսր Ալեքսանդրին ուղղված գեներալ Ա. Երմոլովի զեկուցագրում կարդում ենք. «Հնագույն ժամանակներից սկսած Ղարաբաղի գյուղերի մի մասը պատկանել է Բեգլարովների գերդաստանին: Այս մելիքների ժառանգները, որոնք մեջ պայքար էր գնում իրենց տիրույթը բաժանելու համար, ինձ մոտ են եկել խնդրանքով՝ որպէսզի օգնեմ նրանց բաժանելու իրենց պատկանող անշարժ և շարժական գույքը, ինչը խանական կառավարման ժամանակ նրանք անիմաստ են համարել: Ցանկանալով վերջ տալ նրանց ազգակցական թշնամությանը և բաժանության վեճերին, ես դիմեցի միջնորդների օգնությանը, իմ կողմից առաջարկելով դրանում մասնակից դարձնել արքեպիսկոպոս Ներսէսին, որպէս գլխավոր հոգևորականի և հարգանքի արժան մարդու»², փաստում էր Ա. Երմոլովը:

Ամփոփենք. Արցախում խանական կառավարման վերացումը դրական նշանակություն ունեցավ տեղի հայության համար: Ռուսական տիրապետության վերջնական հաստատումից հետո Ղարաբաղում կատարվեցին նաև սոցիալ-տնտեսական բնույթի բարեփոխումներ, որոնց նպատակը մի կողմից՝ խանական կառավարման հետևանքների վերացումն էր, մյուս կողմից՝ երկրամասի բնակչության համար տնտեսական զարգացման բարենպաստ պայմանների ստեղծումը:

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից..., էջ 206:

² АКАК, ч. I, документ 1320. Всеподданнейший рапорт ген. Ермолова, от 7-го сентября 1824 года, N 231, с. 863.

2.3 Արցախը 1826 - 1828 թթ. ռուս - պարսկական պատերազմի տարիներին:

1826 թ. ամռանը սկսվեցին ռուս - պարսկական երկրորդ պատերազմի ռազմական գործողությունները. պարսկական զորքերը հովիսին պաշարում են Շուշիի բերդը: Ղարաբաղը կրկին դարձավ պատերազմական թատերաբեմ: Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի մի ամբողջ հատոր արտացոլում է ռուս - պարսկական հակամարտության ընթացքը, այդ թվում և Ղարաբաղում ընթացող ռազմական գործողությունները: Ընդ որում, վավերագրերի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է, որ ռուսական հրամանատարությանը կրկին մտահոգել է տեղի ժողովուրդների դիրքորոշումը: Գլխավոր հրամանատար Ա. Երմոլովին ուղղված գեներալ Վ. Մադաթովի 1826 թ. սեպտեմբերի 22-ի զեկուցագիրը դրա ապացույցն է. ճիշտ է հեղինակը հայազգի գեներալ է, սակայն, այն, ինչի մասին հայտնում էր Վ. Մադաթովը, իրականություն էր և ռուսների համար նույնիսկ սպասելի: Զեկուցագրի սկիզբը ռազմական բնույթի է. «Ղարաբաղի մարզում տիրող իրավիճակի մասին ես չհասցրեցի անհրաժեշտ տեղեկություններ հավաքել, սակայն տեղեկացնում եմ, որ Շամխորում և Ելիզավետպոլում պարսկական զորքերի կրկնակի ջախջախումից Աբաս Միրզան այն աստիճան սարսափի մեջ է, որ չի կարող անգամ մտածել Շուշիի հետագա պաշարման մասին, ուստի անհապաղ դադարեցրել է պաշարումը և իր մնացած զորքի հետ միասին օգնության է շտապում իր որդուն՝ Մամեդ Միրզային»¹: Մեր խնդիրն, իհարկե, Աբաս-Միրզայի փախուստի մասին տեղեկացնելը չէ. «Ցանկանալով գոնե փոքր-ինչ մեղմացնել իր խայտառակ փախուստը,- ասվում էր այնուհետև զեկուցագրում,- Աբաս Միրզան հրամայել է փախստական Մեհտի Ղուլի խանին 600 շահսեվենցիների հետ միասին անցնել սահմանը, ինչը խանգարելու համար ես շրջաբերականներ եմ ուղարկել մեր զորքերին, որում ներկայացրել եմ այդ խայտառակ դավաճանությունը...»²:

Զեկուցագիրը, որին հետագայում հավանություն տվեց Ալեքսեյ Երմոլովը, իր բնույթով բոլորովին այլ, մեր կարծիքով նույնիսկ որակապես նոր իրավիճակ էր արձանագրում Ղարաբաղում. «Վերջապես ցանկանում եմ անցնել մահալների բեկերի (գավառապետներ - է. Հ.) ընտրությանը և **մեզ համար ակնհայտ է, որ գլխավորապես**

¹ Նույն տեղում, документ 1326. Рапорт кн. Мадатова ген. Ермолову, от 22-го сентября 1826 года, N 116, с. 867.

² Նույն տեղում:

պետք է ընտրենք հայերից (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), քանի որ մահմեդական բեկերը գրեթե ամբողջովին դավաճանեցին մեզ և գնդապետ Ռեուտի կողմից բանտարկվել են, սակայն նրանց որդիները, որոնք ներկայացել էին Աբաս Միրզային և մասնակցել եգերական 42-րդ գնդի 3-րդ գումարտակի ոչնչացմանը... դեռևս ազատության մեջ են... Նրանք Աբաս - Միրզայի դիմավորումը «նշել» էին մեր գյուղերի և տների հրկիզումով, դրանով ցույց տալով իրենց հավատարմությունը Աբաս - Միրզային: Սակայն նույն կերպ էլ նրանք դիմավորեցին ինձ և հայտնեցին ռուսական կառավարության հանդեպ տաժաժ իրենց հավատարմության մասին...»¹: Ինչպես ասում են՝ այս ժողովրդի «դիվանագիտական» հմտությունները սահման չունեն: Սակայն Վ. Մադաթովը ևս ռուսական պաշտոնյա էր և պետք է աշխատեր կեղծ սիրալիրություն ցույց տալ նրանց, չնայած այն հանգամանքին, ինչպես հայտնում էր զեկուցագրում, «ցաք ու ցրիվ էին արել իմ մոր և հոր գերեզմանը: ... ցույց տալով, որ ինձ հայտնի են նրանց կատարած գազանությունները, ես սիրալիրությամբ ընդունեցի նրանց... միաժամանակ ես կազմել եմ անհնազանդների ցուցակը, որոնք մասնակցել են **ռուսների և հայերի արյունահեղությանը**... որպեսզի առհավետ վերջ տրվի այդ չարագործություններին և **մեր մարզը մաքրվի ներքին թշնամուց** (ընդգծումները մերն են - Է. Հ.) և տիրի հավերժ հանգստություն ու լուրջություն»²:

Զեկուցագրի վերջում Վ. Մադաթովն անդրադարձել է Ղարաբաղի հայերի կողմից ռուսական զորքերին ցուցաբերած նվիրվածությանը. «Ինչ վերաբերում է հայերին, որոնք պաշտպանում էին բերդը, պարտք եմ համարում հայտնել Ձեզ, որ նրանց ծառայությունն արժանի է ուշադրության, քանի որ նրանք բոլորն էլ աչքի են ընկել քաջությամբ, դիմացել են բազմաթիվ դժվարությունների և թշնամու գրոհները ետ էին մղում խիզախորեն և չնայած պարենի անբավարարությանը, երբեք չմտածեցին բերդը հանձնելու մասին, երբ սովը դարձել էր անտանելի»³:

Երկու օր անց կառավարչապետ Ա. Երմոլովին ներկայացրած մեկ այլ զեկուցագրում Վ. Մադաթովը կրկին անդրադառնում է Ղարաբաղի հայությանը. «Սպասվող աշնանացանի կապակցությամբ Ղարաբաղի հայերը, որոնք պաշտպանեցին Շուշիի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 868:

բերողը, ինձ մոտեցել են խնդրանքով, որ բացի նրանից, որ իրենց ունեցվածքը թալանվել է թշնամու կողմից և չունեն քաշող անասուններ, քանի որ, իր հերթին որպես մեզ հավատարիմ մարդիկ, գնդապետ Ռեուտը նրանցից վերցրել է բոլոր եղջյուրավոր անասունները՝ Շուշիի կայազորի համար և... անդորրագրեր է տվել դրանց դիմաց, ուստի խնդրում են գումար տրամադրել իրենց՝ նոր անասուններ գնելու համար, որպեսզի սկսեն աշնանացանի աշխատանքները և հաջորդ տարի սովի չմատնվեն»¹: Զեկուցագրի վերջում կրկին փաստելով, որ Ղարաբաղի հայերն իրենց ողջ ունեցվածքը զոհաբերել են ռուսական բանակին, Վ. Մադաթովն այնուհետև գրում է. «...խնդրում եմ Ձեր թույլտվությունը՝ բավարարելու նրանց արդարացի խնդրանքը»²:

Գլխավոր հրամանատարից սպասվող պատասխանը չուշացավ. Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարը նախ և առաջ, ընդգծված զայրույթով է գրում Ղարաբաղի թաթար բեկերի և նրանց ժառանգների մասին. «Շուշիում բանտարկված բեկերին հրամայեք պահել խստագույն ձևով, մինչև նրանց վարքագծի շուրջ իմ ընդունելիք որոշումը: Ռուստամ բեկին (որը ժամանակին շնորհների էր արժանացել նույն Ա. Երմոլովի կողմից - Է. Հ.), ով հատուկ դիրք ունի թաթար բեկերի շրջանում և նրա որդուն, ով, անշուշտ, իր հոր համաձայնությամբ առաջինը դավաճանեց մեզ և կարող է օրինակ ծառայել մյուսների համար, զրկեք ողջ ունեցվածքից և հայտարարեք նրան կախաղանի արժան: Քաղաքում եղած նրա տունը գրավեք և այնտեղ տեղավորեք զորքին: Նրա տան առգրավումը կատարեք վկաների ներկայությամբ, որպեսզի հետագայում մեզ չմեղադրեն թալանի մեջ...»³:

Վ. Մադաթովին ուղղված Ա. Երմոլովի հանձնարարականում հայերին վերաբերող ուշագրավ մանրամասն կա. «Բոլոր բեկերից (բնականաբար, մահմեդական - Է. Հ.),- գրում է Երմոլովը,- հետ վերցրեք հայկական գյուղերը և բնակիչներին հայտարարեք, որ նրանք այսուհետ գտնվում են պետական կառավարման ներքո՝ ի նշանավորումն նրանց հավատարմության և մեր կայսեր հանդեպ ցուցաբերած անսասան նվիրվա-

¹ Նույն տեղում, документ 1327. Рапорт кн. Мадатова ген. Ермолову, от 24-го сентября 1826 года, N 121, с. 868.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, документ 1328. Предписание ген. Ермолова ген-л. кн. Мадатову, от 29-го сентября 1826 года, N 400, с. 868.

ծության: Տեղեկացրեք նաև, որ շուտով կբարելավվի նրանց վիճակը և մեծ եռանդ կարթնացնի՝ մեր կառավարությանն ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալու համար»¹:

Դատելով Ա. Երմոլովի հանձնարարականից՝ դժվար չէ հանգել այն եզրակացության, որ 1826 - 1828 թթ. ռուս - պարսկական պատերազմը դարձավ այն հանգրվանը, երբ վերջնականապես սահմանազատվեց ռուսական կառավարության քաղաքականությունը Ղարաբաղի հարցում: Ռուսների համար ակնհայտ դարձավ այն իրողությունը, որ տեղի թաթար բնակչությանը վստահելն անիմաստ է: Մյուս կողմից, եթե նախկինում ռուսական հրամանատարների զեկուցագրերում փոքր - ինչ զգուշավորություն էր ցուցաբերվում հայ բնակչության հանդեպ, ապա Շուշիի բերդի պաշտպանությունից հետո այդ վերաբերմունքի մեջ որակական փոփոխություն կատարվեց: Ռուսները հասկացան, որ իրենց համար Ղարաբաղում հավատարիմ դաշնակից կարող են լինել միմիայն հայերը: Եվ այն, որ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում այդօրինակ բովանդակությամբ փաստաթղթերը տեղ են գտել և հաջորդում են միմյանց, ասվածի աներկբա ապացույցն է:

Գլխավոր հրամանատար Ա. Երմոլովը Վ. Մադաթովին հրահանգում էր անմիջապես կալանքի վերցնել և խստագույնս պատժել ազատության մեջ գտնվող բեկերի որդիներին. «Կազմել ցուցակներ և յուրաքանչյուրի ունեցած մեղքի չափով... բանտարկել Շուշիի բերդում: Ինձ տեղեկացրեք նաև, թե ո՞ր գյուղերն են նրանց պատկանել: Ընտրեք նոր դատավորներ, եթե բավարար չլինեն նրանց գործերը քննելու համար»²:

Վ. Մադաթովին ուղղված նամակ - հանձնարարականում հայերին վերաբերող ևս մեկ ընդգծում կար. «Իմ հաստատմանը ներկայացրեք մահալների նայիբներին (գավառապետներին - Է. Հ.) և հրամայեք, որ ...հայերին նոր անհանգստությունների տեղիք չտան՝ նկատի ունենալով հայերի նկատմամբ մահմեդականների նախկին չարագործությունները»³: Այլ խոսքով՝ գլխավոր հրամանատարն անուղղակիորեն փաստում է մահմեդական իշխանավորների կողմից հայերի հանդեպ ցուցաբերած անմարդկային վերաբերմունքը:

¹ Նույն տեղում, էջ 868-869:

² Նույն տեղում, էջ 869:

³ Նույն տեղում:

Անշուշտ, գեներալ Ա. Երմոլովի իշխանության ժամանակաշրջանը դրական կարելի է համարել Ղարաբաղի հայության համար. Դեռևս պատերազմի նախօրյակին՝ 1823 թ. մարտի 31-ին, Վ. Մադաթովին ուղղված հանձնարարականում կարևոր է համարվել մարզը նախկին բնակիչներով համալրելը. «Ես նախկինի պես այն կարծիքին եմ, որ Պարսկաստանից մեր կողմն անցնելու ցանկություն հայտնաձևներից, **բացի Ղարաբաղի նախկին բնակիչներից** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) ուրիշ ոչ ոգի չընդունել, այլ խոսքով՝ բացառապես նրանց, ովքեր նստակյաց կյանք են վարում, և ոչ մի դեպքում քոչվոր ժողովուրդներին, ինչպիսիք են շահսեվենցիները, չալաբիանները և նրանց նմանները»¹, - ասվում էր գլխավորի հանձնարարականում: Ինչպես նկատում ենք, առաջին դեպքում՝ խոսքը բացառապես հայության, իսկ երկրորդ դեպքում՝ թաթարական ծագումով բնակչության մասին է: Այլ խոսով՝ Ա. Երմոլովը քաջ գիտակցել է մարզը հայերով բնակեցնելու առավելությունները՝ առաջին հերթին ռուսական արքունիքի շահերի տեսանկյունից: Մյուս կողմից՝ հանձնարարականում կրկին անգամ փաստվում է Արցախի բնիկ ժողովրդի Պարսկաստան բռնագաղթելու իրողությունը:

1826 - 1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Արցախին վերաբերող Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում դարձյալ աչքի է զարնում նաև ռուսական բանակին տեղի հայության կողմից ցույց տրված լայն աջակցության փաստագրումը: Քաջ տիրապետելով տեղանքին՝ Արցախի հայերը ոչ միայն որպես ուղեկցորդներ են ծառայել ռուսական զորքերում, այլև բազմիցս նրանց դուրս են բերել պարսկական շրջապատումից: Բացի դրանից, լայն կապեր ունենալով հարևան մահմեդական մարզերում, հայերը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդել պարսկական զորքերի թվաքանակի և տեղաշարժերի մասին: «Առևտրական գործերով սահմանային Նախիջևան քաղաքում գտնվող և երեկ Շուշի վերադարձած հայազգի առևտրական Մինաս Պետրոսովը ինձ հասցրեց արժանահավատ տեղեկություն, որը լսել էր իր հավատակիցներից - գրում էր մայոր Չիլյակը գեներալ-մայոր Ա. Վելյամինովին 1826 թ. հունիսի 25-ին ուղղված զեկուցագրում, - ...¹¹ օր առաջ Քերբալայիների մոջահեդի ազգականը ժամանելով այնտեղ և մզկիթում հավաքելով մեծ քանակությամբ ժողովուրդ, Մահմեդ Բադիր խանի (Նախիջևանի խանն է - Է. Հ.) ներկայությամբ կարդացել

¹ Նույն տեղում, 4. II, документ 512. Предписание ген. Ермолова ген-м. Кн. Мадатову, от 31-го марта 1823 года, N 1, с. 275.

է մոջահեդի ուղերձը մահմեդական հավատի իր հետևորդներին՝ համոզելով զենքի դիմել ռուսների դեմ և ոչնչացնել նրանց՝ գրավված բոլոր մահմեդական տարածքներում և որ Ռուսաստանում այժմ համընդհանուր ընդվզում է բարձրացել և անհամաձայնություն կա կառավարության միջև և որ աստված ինքն է մեզ կոչում կռվի՝ Մուհամեդի հակառակորդների դեմ...»¹:

Ռուս սպայի հաղորդագրությունում Արցախին վերաբերող ևս մեկ ուշագրավ տեղեկություն կա. «Մզկիթում հավաքված թաթարները, այս հրավերը համարելով լիովին արժանահավատ, պարտավորվեցին երդվել Ղուրանի առջև՝ իրենց չխնայել քրիստոնյաների հարցում և առաջին վրեժխնդրությունը ցույց տալ հենց Ղարաբաղում»²: Ուշագրավ է նաև, որ զեկուցագրի հեղինակը միանգամայն արժանահավատ է համարում հայազգի առևտրականի հաղորդած տեղեկությունները. «Այս լուրերն արժանահավատ են, քանի որ, ինչպես հայտնի է, պարսիկ հոգևորականությունը հնուց ի վեր կարողացել է ժողովրդական դժգոհությունն ուղղել Ռուսաստանի կառավարության դեմ, ուստի ես պարտք եմ համարում այս ամենի մասին տեղեկացնել Ձեզ և միանալ ինձ հասած այս լուրերին»³, - գրում էր ռուս սպան:

ԿՀՀ-ի վավերագրերում տեղ գտած և գեներալ Ա. Վելյամինովին ուղղված մայոր Չիլյակի մեկ այլ զեկուցագրից էլ պարզ է դառնում, որ ռուսական հրամանատարությանն արժանահավատ և կարևոր տեղեկություններ հաղորդողները եղել են հենց տեղի հայերը. «Պատերազմական գործողությունների ժամանակ, - գրում է Զ. Գրիգորյանը, - հայերը մեծ ծառայություն են մատուցել ռուսներին՝ որպես կապավորներ և սուրհանդակներ: ...հաճախ էլ ռուսական զորամասերը նրանց ուղեկցությամբ թշնամու համար անհայտ ճանապարհներով դուրս էին գալիս պարսկական բանակի թիկունքը... լեռնային դժվարանց արահետներով ռուսներին դուրս էին բերում շրջապատումից»⁴: Հատկապես հերոսական էր շուշեցիների ավանդը բերդի 1826 թ. պաշտպանության ժամանակ⁵: Համաձայն ենք, որ այդ գործողությունները անչափ վտանգավոր էին տեղի

¹ Նույն տեղում, документ 629. Рапорт майора Чиляева ген-л. Вельяминову, от 25-го июня 1826 года, N 23. - Шыша, с. 347-348.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, документ 632. Рапорт майора Чиляева ген-л. Вельяминову, от 1-го июля 1826 года, N 27. - Шыша, с. 348.

⁴ Գրիգորյան Զ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960, էջ 229-230:

⁵ Բարխուդարյան Վ., Ոսկանյան Վ., Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978, էջ 213: Տե՛ս նաև Քյուրքչյան Ա., 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Երևան, 2000, էջ 33:

հայերի համար, քանի որ ամեն ռոպե կարող էին արժանանալ պարսկական հրամանատարության վրեժխնդրությանը: Եվ այդուհանդերձ, վտանգելով իրենց կյանքը, Արցախի հայերը շարունակել են արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդել ռուսական հրամանատարությանը. «Պարսիկների մտադրությունների մասին տեղեկանալու նպատակով իմ կողմից Թավրիզ ուղարկված շուշեցի հայ Խաչատուր Պետրոսովը,- գրում էր մայոր Չիլյանը,- այժմ վերադարձել և ինձ նամակ է բերել գեներալ-մայոր, իշխան Մենշիկովից: Իշխանի նամակը նրան գաղտնի կերպով հանձնել է Թավրիզում ռուսական առաքելության թարգման Նարիման Շահնազարովը: Վերջինս հորդորել է նամակը շտապ հասցնել Ղարաբաղ և զգույշ լինել ճանապարհին, որպեսզի այն չընկնի պարսիկների ձեռքը և ինձ բառացի հայտնեց հետևյալ տեղեկությունը. Պարսկաստանում, իրոք, մեծ պատրաստություններ են տարվում պատերազմի համար և որ զորքերն ամենուրեք տեղակայված են և պատրաստ են առաջին հարվածը հասցնել Ղարաբաղին»¹:

Մեզ համար, առավել ևս մեր առջև դրված խնդրի իրագործման տեսակետից, ուշագրավը ռուս սպայի զեկուցագրի հետևյալ հատվածն է. «Բոլոր դավաճաններին, որոնք ժամանակին հեռացել էին Ղարաբաղից դեպի Պարսկաստան, հանձնարարված է ջոկատներ կազմել մեր դեմ կռվելու համար: **Ղարաբաղի և ողջ մահմեդական մարզերի բեկերն անընդհատ կապի մեջ են պարսկական կառավարության հետ և բոլորը պատրաստ են մեր հանդեպ վրեժխնդրության** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Պարսիկներն արևելյան սովորույթի համաձայն՝ նրանց ուղարկել են կանացի գլխաշոր և հագուստ, մեղադրելով նրանց վախկոտության մեջ՝ դրանով փորձելով համոզել նրանց մասնակից լինել իրենց Ռուսաստանի ենթակայությունից հավատակիցների ազատագրմանը»²:

Ինչպես նկատում ենք, Արցախի հայերի կողմից հասցված այս տեղեկությունները, այն էլ պատերազմական իրավիճակում, ռուսական հրամանատարության համար կարևոր արժեք ունեին և լիովին արժանահավատ էին. «Ինձ հասցրած լուրերը ստանալուց հետո, որոնք ես լիովին արժանահավատ եմ համարում, քանի որ արդեն սահմանի երկայնությամբ պարսկական զորքեր են տեղակայված, որոնք մեզ համար

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

անբարենպաստ իրավիճակի ապացույցն են: Նույն կերպ էլ **ես չեմ կասկածում այստեղի թաթար բնակչության ուխտադրության մեջ** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և թեպետ նրանք առերես հանգստություն են պահպանում, սակայն ես բոլոր հիմքերն ունեմ զգուշավորություն ցուցաբերելու՝ ժամանակից շուտ ընդվզում չառաջացնելու համար: Շուշիում 60 զինվոր հերթով հսկում են բերդի շրջակայքը: Որպես զգուշավոր քայլ, ես խնդրել եմ 42 - թդ եգերական գնդի հրամանատար, գնդապետ Ռեուտին՝ այստեղ տեղավորել Չանախչիից բերված ևս մեկ գումարտակ», - փաստվում էր ռուս սպայի զեկուցագրում¹:

Մեզ մնում է հերթական անգամ ադրբեջանական ներկայիս պաշտոնական պատմագիտության «ներկայացուցիչներին» ստիպել արձանագրելու հայերի հանդեպ ունեցած վստահության այս փաստերը և ընդհակառակը՝ թաթար (ադրբեջանական) թե՛ բնակչության և թե՛ մահմեդական բեկերի հանդեպ ունեցած անվստահությունը: Ընդամին այդ վերաբերմունքը մենք չենք բացատրում բացառապես ռուսների հանդեպ ունեցած հավատարմության հանգամանքով, այլ սեփական հայրենիքը, ընդգծում ենք՝ սեփական հայրենիքը մահմեդական տիրակալներից ազատագրելու բնական և նվիրական ձգտումով: Իսկ թե ինչ նամակ էր հասցրել Պարսկաստանում ռուսական դեսպանից շուշեցի Խաչատուր Պետրոսյանը, տեղեկանում ենք փաստաթղթին անմիջապես հաջորդած և գեներալ Ա. Վելյամինովին ուղղված հետևյալ գրությունից (մեջբերում ենք Ղարաբաղին վերաբերող մասը). «**Ղարաբաղից Աբաս Միրզային առաջարկ է արվել՝** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) շրջապատել և գրավել Շուշին՝ մինչև պարսկական զորքերի հիմնական ուժերի ժամանումը: Այս առաջարկը ներկայացնողների անունները ես չկարողացա ճշտել. կասկածում եմ գավառապետ Սեֆեր Ալի բեկին պարսիկների հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ և թե ինչպես էր նա շշուկով խոսում Ֆեթի Ալի խանի հետ սահմանի վրա, որի ականատեսն անձամբ եմ եղել: Նման առաջարկներ եղել են նաև Շաքիից, Բաքվից և Թալիշից... Ընդհանրապես, բոլոր այս առաջարկները գալիս են մահմեդական տիրակալներից»²:

Նամակում մանրամասն նկարագրված էր նաև պարսկական զորքերի տեղաբաշխումը ողջ սահմանի երկայնությամբ. որտեղ և որքան զորք է կուտակված, որտե-

¹ Նույն տեղում, էջ 349:

² Նույն տեղում, документ 633. Донесение кн. Меншикова ген-л. Вельяминову, от 2-го июля 1826 года, с. 349.

դից պետք է սպասել գլխավոր հարվածները և այդ ամենը՝ զորաքանակի մասին հստակ և ստույգ տեղեկատվությամբ¹: Դառնալով նամակին, մեր ուշադրությունը գրավեցին հատկապես վերջին տողերը. «Շահն ընդդիմանում է այս պատերազմին, սակայն մոլլաները մի կողմից նրան հուսադրում են անվերապահ հաջողության մեջ, մյուս կողմից, այդ ամենը նրա գանձարանից զգալի գումարներ դուրս հանելու և իրենց օգտին ծառայեցնելու լավագույն առիթն է...»²:

Դրան հակառակ, ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների զեկուցագրերում անթաքույց շեշտվում են մահմեդականների հակառուսական տրամադրությունները ռուսների և Ռուսաստանի հանդեպ: Մեջբերում ենք ռուսաց թագավորին ուղղված գլխավոր հրամանատար Ա. Երմոլովի զեկուցագրից, որը թվագրված է 4 սեպտեմբերի 1826 թ., այսինքն՝ մեկ օր անց Շամխորի նշանավոր ճակատամարտից. «Աբաս Միրզայի կողմից Ելիզավետպոլ է ուղարկվել նախկին խանի (Ջավադ խանի - Է. Հ.), որդին որպեսզի բնակչության շրջանում ընդվզում առաջացնի: Պարսկական զորքերն այստեղ վերականգնել են նախկին խանի իշխանությունը, **սակայն բոլոր Հայերը, որոնք ապրում են մարզում, մեր կողմն են, իսկ ահա Ղարաբաղի թաթարներն առաջինը դավաճանեցին մեզ** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Փախստական խանը գտնվում էր պարսկական զորքի առջևում և այստեղ կարողացել է ընդվզում կազմակերպել: Ուստի, երբ Աբաս - Միրզան ժամանեց այստեղ, իր զորքին բավականին մեծ ուժեր միացրեց, որին մեծապես նպաստեց նաև պարսիկների հետ վերջիններիս հավատի միասնությունը»³, - ասվում էր Ա. Երմոլովի զեկուցագրում:

Փաստորեն, դատելով գլխավոր հրամանատարի զեկուցագրից՝ մահմեդական նախկին բոլոր խանությունների թաթար բնակիչները դավաճանել են ռուսներին և միայն հայերն են, որ հավատարիմ են եղել իրենց: Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատարը թագավորին մանրամասն զեկուցում էր նաև ռազմական գործողությունների մասին. այս քաղվածքը 1826 թ. դեկտեմբերի 7-ի զեկուցագրից է. «Գեներալ իշխան Մադաթովը հրամայեց եգերական 42-րդ գնդին տեղավորվել Արաքսին մոտ Խուդավերինի կամրջից վերև: Նրա հետ էր նաև Ղարաբաղի միլիցիան՝ կազմված հայկական

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 350:

³ Նույն տեղում, документ 675. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 4-го сентября 1826 года, с. 372.

հետևակից.»¹: Մեզ մնում է արձանագրել, որ լավ կլիներ, որ վավերագրի արժեք ունեցող այս փաստաթղթերն ընթերցեին ռուս ներկայիս քաղաքական գործիչներն ու բարձրաստիճան ռազմագետները և գուցե դրանից հետո դադարեին երկակի վերաբերմունք դրսևորել Ղարաբաղա - ադրբեջանական ներկա հակամարտությունում: Սա՝ իմիջիայլոց, սակայն ադրբեջանցի մեր գործընկերներին մեկ խորհուրդ, այդուհանդերձ, կցանկանայինք տալ՝ երբ իրենց «հողվածներում կամ մենագրություններում» այդպես առատորեն հղումներ են կատարում Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերից, այս նյութերի կողքով լռությամբ ու անտարբերությամբ չանցնեն:

Նման մեկնաբանության իրավունքը մեզ վերապահում ենք, քանի որ ադրբեջանցի հայտնի «պրոֆեսորը» (Ջամիլ Հասնալիի մասին է խոսքը՝ Է. Հ.) Արցախին նվիրված իր հրապարակման մեջ այսպիսի «հայտնագործություն» է կատարել. «Վերջին ժամանակներում որոշ հայ և ռուս պատմաբաններ, ինչպես նաև որոշ քաղաքագետներ հաստատում են, որ Ղարաբաղը Ռուսաստանին միացել է որպես հայկական մարզ: Սակայն ուշադրությամբ ուսումնասիրելով այդ ժամանակի միջազգային իրավաբանական փաստաթղթերը, հետաքրքիր հարցեր են առաջանում, ասենք ոչ միայն Ղարաբաղի, այլև ինքնին Հայաստանի՝ Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու ձևը»²: Փաստորեն Բաքվի խանության միացման հարցը «միջազգայնորեն լուծել են», հիմա էլ անցել են մեր պատմության հարցերին: Եվ ամենից զավեշտային այն է, որ ադրբեջանցի «պրոֆեսորը» հիմնվում է այն փաստի վրա, թե իբր Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերում հիշատակություն անգամ չկա հայկական հողերի մասին³:

Նույնաբովանդակ փաստաթղթերը Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում բազմաթիվ են. մեջբերում ենք գլխավոր հրամանատար Ա. Երմոլովի

¹ Նույն տեղում, документ 702 Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 5-го января 1827 года. с.387.

² Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды..., с. 141-142. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabakh-poisk-istoricheskoy-pravdy>.

³ Նույնիսկ, եթե այս անտեղյակությունն ընդունենք իրականի տեղ, ապա ինչպե՞ս պիտի բացատրի ադրբեջանցի հեղինակն այն իրողությունը, երբ 1828թ. մարտին ռուսաց կայսեր հրովարտակով ստեղծվում է Հայկական մարզը, իսկ հետագայում նաև Երևանի նահանգը, որի մեջ ի դեպ, մտնում էր նաև Նախիջևանը, որը բառի իրական իմաստով 1921 թ. «նվիրաբերվեց» Ադրբեջանին: Իսկ միջազգայնորեն ընդունված բոլոր չափանիշներով իրապես ապօրինի պայմանագրերի մասին (խոսքը Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. ռուս-թուրքական բանակցությունների արդյունքում ստորագրած համաձայնագրերի մասին է - Է. Հ.), որտեղ դարերով հայկական Նախիջևանը հաստատագրվեց Ադրբեջանի կազմում, բնականաբար, ադրբեջանցի «պրոֆեսորը» լռում է և, իհարկե, պիտի լի:

1827 թ. հունվարի 12-ի զեկուցագրից. «Ռուսական ջոկատը արագ թափով շարժվեց Դարավյուրտի կիրճով դեպի Սամբուրու գետը, որի մոտ տեղակայված էին Շահսեվենցիները, Աջալիները և մյուս ժողովուրդները (բոլորն էլ մահմեդական՝ է. Հ.): Ռուսական զորքերի անակնկալ հարձակումը նրանց մոտ մեծ իրարանցում առաջացրեց: **Ղարաբաղի և Շիրվանի հեծելազորը, որը համալրված էր Ղարաբաղի հայերով, հաջող հարձակում գործեց...** (ընդգծումը մերն է - է. Հ.) Մոտ 500 շահսեվենցիներ և Ղարաբաղի քոչվորներ ներկայացան մեղայականով և ուղարկվեցին Ղարաբաղ»¹: Հաջորդ զեկուցագիրը. «Հունվարի 1-ի գիշերը մտնելով Միշկինի օկրուգ՝ Մադաթովը տեղեկացավ քոչվորների ժամանման մասին և նույն պահին այնտեղ ուղարկեց Ղարաբաղի և Շիրվանի հեծելազորին և Հայկական հետևակին»²:

Ներկայացված քաղվածքները որքան էլ առերևույթ նկարագրում են պատերազմական իրավիճակներ, այդուհանդերձ, պատմագիտական տեսանկյունից կարևոր տեղեկություններ են պարունակում: Նախ՝ քաղվածքներից ակնհայտ է Արցախի հայության ակտիվ մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին, այդ թվում նաև թաթար - մահմեդական տարրերի դեմ: Երկրորդ՝ ինչպես հաստատում են զեկուցագրերը, Արցախի հայությունը պատերազմական այդ գործողություններին մասնակցել է թե՛ որպես հետևակ և թե՛ որպես հեծելազոր: Երրորդ՝ Արցախում բնակություն հաստատած, ռուսական զորքերի առաջխաղացումից անմիջապես հետո Ղարաբաղը լքած, սակայն այնտեղի բնակչի անվան տակ հանդես եկող ժողովուրդները զեկուցագրերում ներկայացված են որպես քոչվորներ: «Հայերը (Ղարաբաղի՝ է. Հ.) մի մարդու պես ոտքի են կանգնում և ռուսական զորքերի հետ միացած կռվում ընդհանուր թշնամու դեմ»³, - հաստատում է Վ.Պարսամյանը:

Շարունակելով թեման, նկատենք, որ թե՛ Ղարաբաղի խանը և թե՛ տեղի թաթար բնակչությունը երբեք Ղարաբաղը իրենց հայրենիքը չեն համարել. նրանք ցանկացած ժամանակ լքել են Ղարաբաղը և հեռացել են Պարսկաստան, թեպետ, ինչպես արդեն նշել ենք, դրա համար առանձնակի պատճառ չեն ունեցել: 1827 թ. հունիսի 27-ին կովկասյան կորպուսի շտաբի պետ Ի. Դիբիչին ուղղված Ի. Պասկևիչի զեկուցագրում

¹ АКАК, т. VI, ч. II, документ 703. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 12-го января 1827 года, с. 387.

² Նույն տեղում, էջ 388:

³ Պարսամյան Վ., Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախտը, Երևան, 1978, էջ 66:

այդ մասին ուղղակի է ասվում. «Ես խնդրում եմ ուշադրությամբ վերաբերվել մարզի ներկայիս դրությանը (նկատի ունի Արցախը - Է. Հ.) ...Մինչ մեր զորքերի այստեղ ժամանելը՝ տասը օր առաջ, արդեն սկսվել էր տեղի բնակիչների գաղթը: Մի մասը փախել է, մյուսներին Սարդարը և նրա եղբայրը տարել են դեպի Արարատի կողմը՝ Բայազետ: Նրանց մի մասը հավաքվել է Հասան խանի դրոշի տակ և մեզ անհանգստացնում են իրենց ավազակություններով... Այս ցեղերի մեծ մասին Մեհտի Ղուլի խանը ստիպել է իր հետ միասին գնալ Ղարաբաղ... Կապը Ղարաբաղի հետ շուտով կհաստատվի, քանի որ ես գնում եմ Նախիջևան»¹:

Հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած այս զեկուցագրերն ակնառու փաստում են, որ էական տարբերություն կա այդ բնութագրումների միջև. այլ բան է, երբ հայերն այդ վավերագրերում ներկայացվում են որպես տեղաբնիկներ և այլ է՝ երբ թաթար բնակչությունը նույն վավերագրերում ներկայացվում է որպես քոչվոր ցեղ. էական այդ տարբերությունը չեն «նկատում» հարևան երկրի «պատմաբանները»: Ի վերջո, եթե նույնիսկ այդ ցեղերն ապրել են ներկայիս Արցախի Հանրապետության տարածքում, ապա դա չի նշանակում, թե նրանք հանդիսացել են տեղաբնիկներ: Նրանք մշտապես տեղից - տեղ են քոչել, ինչպես թելադրել է քոչվորի իրենց կենսակերպը. «Գավառի մահմեդական բնակչությունը կազմված է քոչվորներից և հայտնի են ընդհանուր անվամբ՝ «թարաքամա (թարգմանաբար՝ եկվորներ, մեկ այլ պարզաբանմամբ՝ չարագործ թաթարներ- Է.Հ.),- ասվում է ռուսական աղբյուրագիտական ժողովածուում: - Քոչվոր թաթարները բացառապես զբաղված են ոչխարաբուծությամբ և նստակյաց կյանք չեն վարում... այդպիսով իրենց դարն անցկացնում են վրաններում...»²: Իսկ Արցախի հայը, եթե նույնիսկ որոշ ժամանակով հեռացել է իր հայրենիքից, ապա դա բացառապես եղել է կամ՝ խանական ճնշումների պատճառով, կամ՝ ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկվելու վտանգի պարագայում: Իսկ ինչպես պարզ է դառնում Ա. Երմոլովի զեկուցագրից՝ այդ ցեղերին հաղթելուց հետո անգամ նրանք կրկին վերադարձրել են Ղարաբաղ: Ուստի չի կարելի պնդել, թե ռուսական կառավարու-

¹ АКАК, т. VII, Тифлис, 1878. документ 402. Рапорт ген. Паскевича гр. Дибичу, от 12-го июня 1827 года, N 62. - Эчмиадзин, с. 454.

² Сборник материалов по изучению..., с. 28.

թյունն այդքան «փափագել է» նրանց ներկայությունը Արցախում. ուղղակի աշխատել են վերջիններիս ետ պահել պարսկական զինուժին միանալուց:

Որպես ասվածի հաստատում, մեջբերում ենք գեներալ Ա. Երմոլովի նույն զեկուցագրից մի հատված. «Աթա խանը, որը ղեկավարում է Միշկինի օկրուգը, եղբոր՝ Շուքուր խանի հետ միասին ներկայացել են Մադաթովին և խնդրել են հովանավորություն,- հաղորդում է Ա. Երմոլովը: - Ընդունելով նրանց, գեներալ Մադաթովը ձգտել է նրանց բացատրել հպատակությունից սպասվող օգուտները: Դրանից հետո, նրանք մեր զորքի դրոշների ներքո ընդունել են հպատակություն՝ Նորին Կայսերական մեծությանը»¹: Հիմա ուշագրավ շարունակությունը. «Այստեղի Ժողովուրդն անկիրթ է, էությանը ավազակ, ձգտում են անիշխանության և նրանց համար, իհարկե, ցանկալի չեն մշտական հարկային պարտավորությունները: Սակայն այն փաստը, որ նրանք ցանկանում են մեր հովանավորությունը, կարող է օգտակար ազդեցություն գործել մյուսների վրա, որոնք ներկա պատերազմի պարագայում մեզ համար բարենպաստ հետևանքներ կունենան»², - խոստովանում է գլխավոր հրամանատարը:

Հայազգի գեներալ Վ. Մադաթովի ռազմական այս գործողությունը մանրամասն ներկայացված է նաև ռուս նշանավոր պատմաբան Վ. Պոտտոյի գրքում՝ «Ձմեռը Ղարաբաղում» վերնագրի տակ, որը և դարձավ նրա վերջին ռազմական գործողությունը Կովկասում և Ղարաբաղում³: Արշավանքից հետո Վ. Մադաթովին հասավ Կովկասյան կորպուսի նոր հրամանատար նշանակված Իվան Պասկևիչի հրամանը՝ դադարեցնել արշավանքը և ներկայանալ Թիֆլիս, նոր նշանակման համար: Իրականում, ֆելդմարշալ Ի. Պասկևիչը չէր կարող համակերպվել բանակում Վ. Մադաթովի անվերապահ բարձր հեղինակության փաստի հետ, ուստի նրան և Ա. Երմոլովի մերձավոր մյուս նշանավոր գեներալ Ա. Վելյամինովին նա ուղղակի հեռացրեց կովկասյան ռազմաճակատից: Իսկ իրականում գեներալ Վ. Մադաթովի այս ռազմական ձեռնարկումը մեծ օգուտներ բերեց Ռուսաստանին. «Արաքսից այն կողմ ռազմական գործողությունը, - գրում էր Ա. Երմոլովը կայսր Ալեքսանդրին ուղղված զեկուցագրում,- որն

¹ АКАК, т. VI, ч. II, документ 703. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 12-го января 1827 года, с.388.

² Նույն տեղում:

³ St'u Потто В., Кавказская война. В очерках, эпизодах, легендах и биографиях, Персидская война 1826-1828 г., т. III, Вып. I, изд. 2-ое, СПб, 1888, с.245-272. St'u նաև՝ Оганесян А.,Россия и Армяне, уроки истории и реалии, Ереван, 2015, с. 91-102.

այդքան հաջողությամբ իրագործվեց, բազմաթիվ առումներով հաջող գործողություն էր: Շահսեվենցների ավազակ ժողովուրդը, որոնք պարծենում են պարսիկների մոտ իրենց գերազանց հեծելագործով, պատժվեցին և նրանցից բռնագրավված է հարուստ ավար... Ղարաբաղի խանությունը... այսուհետ կծառայի մեզ»¹:

Զեկուցագրի վերջում, Ա. Երմոլովն, իհարկե, գովեստի խոսքեր է ուղղում գեներալ Վ. Մադաթովի հասցեին. «...պարտք եմ համարում Նորին մեծություն կայսեր առջև գովեստի խոսքեր ասել գեներալին. Մադաթովի հեռատես և կշռադատված պահվածքի մասին, հավանության արժանացնելով նրա ճարակությունը, որի շնորհիվ մեզ հաջողվեց Շիրվանի և Ղարաբաղի բնակչությանը համոզել՝ ծառայել գերազանց ջանասիրությամբ»²:

Այսպիսով, Ղարաբաղյան ճակատում մղված հաղթական ճակատամարտերի արդյունքում Արցախն ազատագրվեց պարսկական բանակներից և ռազմական գործողությունները հայկական այդ երկրամասում ավարտվեցին: Ինչպես նկատեցինք, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում հստակ փաստագրված է Արցախի հայության ակնառու ներդրումը 1826-1828 թթ. ռուս - պարսկական պատերազմի հաղթական ավարտի մեջ, նրա ակտիվ մասնակցությունը ռազմական գործողություններին: Քաջ տիրապետելով տեղանքին, նրանք ոչ միայն ուղեկցորդներ են ծառայել ռուսական բանակներում, այլև բազմիցս անգամ ռուսական զորքերին դուրս են բերել պարսկական շրջապատումից: Բացի դրանից, լայն կապեր ունենալով հարևան մարզերում, նրանք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդել պարսկական զորքերի թվաքանակի և տեղաշարժերի մասին:

¹ АКАК, документ 704. Всеподданный рапорт ген. Ермолова, от 20-го января 1827 года, с.389.

² Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ: ԿՈՎԿԱՍԻ ՀՆԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ (ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ) ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ (1828 - 1864 թթ.):

3.1 Ռուսական կառավարության ձեռնարկումներն Արցախում:

Ռուս - պարսկական պատերազմի ավարտից հետո Արևելյան Հայաստանը և նրա մաս կազմող Արցախը դարձան ռուսական կայսրության անբաժանելի մասեր: Պարսկական տիրապետությունը փոխարինվեց ռուսականով. պատմական իրադարձությունները հայկական մարզերում նոր ընթացք և բովանդակություն ստացան: Մահմեդական կառավարման հետևանքները իրենց զգացնել էին տալիս Ղարաբաղի սոցիալ-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Անկասկած, այդ ժամանակաշրջանում Արցախում տիրող իրավիճակի մասին յուրաքանչյուր հաղորդում աղբյուրագիտական նշանակություն է ձեռք բերում, մանավանդ որ Ղարաբաղին վերաբերող վավերագրերը ներկայումս շարունակվում է շահարկման նյութ մնալ հարևան երկրի պատմաբանների համար: Ավելին, թվում էր, թե ռուս - պարսկական պատերազմներին նախորդած ու հաջորդած ժամանակաշրջանից հետո Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում պետք է հատ ու կենտ լինեին Ղարաբաղին վերաբերող փաստաթղթերը, սակայն մեր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ բոլորովին էլ այդպես չէ. Արցախի քաղաքական և տնտեսական պատմությունը շարունակում էր տիրապետող լինել Կովկասի ընդհանուր պատմությանը նվիրված կենտրոնական այս հրատարակությունում:

Հնագրական հանձնաժողովը իր վերջին հատորներում ղարաբաղյան թեման շարունակել է արձարծել՝ ելնելով բացառապես այդ տարածաշրջանում խմորվող իրադարձությունների կարևորության աստիճանով: Այլ խոսքով՝ իր կեցությամբ և կարևորությամբ հանդերձ, Արցախը շարունակում էր մնալ ռուսական ռազմա - քաղաքական հետաքրքրությունների տեսադաշտում:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում մեզ հաջողվեց հայթայթել Արցախի տեղական կառավարման համակարգի մասին կարևոր մանրամասներ հաղորդող ևս մեկ փաստաթուղթ: Հրապարակված փաստաթուղթը բավականին երկարաշունչ վերնագիր ունի. «Նոթեր բեկերի, աղալարների, գավառապետների և մահալների ավագների և մյուսների, կառավարիչների բնակիչների հանդեպ ունեցած ազդե-

ցության և վերջիններիս պարտականությունների մասին»: Որքանով կարելի է արդեն դատել փաստաթղթի բովանդակությունից, նրանում ներկայացված նյութերն անշուշտ, պատմագիտական նշանակություն ունեն: Ուշագրավ է, որ նոթերը սկսվում են հենց Ղարաբաղի մարզի ներկայացմամբ. «Այս մարզի ժողովուրդը բաժանվում է երկու գլխավոր և կառավարչական դասերի... քաղաքացիական և հոգևոր: Առաջինը կարելի է բաժանել երեք դասի. բարձր, միջին և ցածր:

Բարձր դասին են պատկանում բեկերը, աղալարները, մելիքները, մին-բաշիները. միջին դասին՝ մաաֆները և հարյուրապետները և, վերջապես, վերջին դասին՝ գյուղացիները, ինչպես պետական, այնպես էլ կալվածատիրական, հավասարապես նաև ռանչպարները¹: Առաջին հայացքից, կարծես թե, նորություն ասող մտքեր չեն, սակայն դա միայն առաջին հայացքից. նոթերն ամբողջացնում և բնութագրում են Արցախի կառավարման համակարգը. «**Բեկերը**: Այս կոչումը տրվում էր տիրակալների կողմից իրենց լավագույն ծառայությունների համար կամ թե տրվում էր խաների կողմից, սակայն զայրույթի պահին կարող էին նրանց ուղարկել իր նախկին կարգավիճակին, ինչպես և տրվել էր»²: Այստեղ էլ կարծես նյութն իր մեջ նորություն չի պարունակում, սակայն բնութագրության մեջ, մեր կարծիքով, արդեն պատմագիտական շեշտադրում կա. «Նրանց իրական իրավունքները բնութագրել դժվար է, քանի որ նրանք մյուսների հետ միասին կարող էին պատժվել, նույնիսկ դաժան կերպով: Ունեին կալվածքներ, մինչդեռ ցածր դասի մարդիկ ևս զրկված չէին այդ իրավունքից: Հարկեր էին հավաքում, սակայն նրանք պարտավոր էին զանազան նվերներ բերել խանին, ուստի հասկանալի է, որ նրանց արտոնություններն առաջին հերթին կախված էին խանի կամքից ու թողտվությունից: Հենվելով հենց այդ թողտվության վրա,- ասվում էր այնուհետև փաստաթղթում,- շատ բեկեր իրենց էին վերագրում խանի ինքնիշխանությունը և իրենց ենթակա գյուղացիների հետ վարվում էին բացահայտ կամայականորեն»³: «Խանական կառավարման օրոք հողերին և մարդկանց վերաբերող հարցերի տնօրինումը Ղարաբաղում բացառապես պատկանում էր խանին,- ասվում էր ռուսական աղբյուրներից մեկում: - Խանին այդ հարցերում ծառայություն մատուցած բեկերը լավագույնս վար-

¹ Նույն տեղում, տ. VIII, документ 354. Записка о правах беков, агаларов, наибов, старшин магальных и проч. и о влиянии владельцев на поселян и обязанностях сих последних к помещикам. с. 469.

² Նույն տեղում, էջ 469-470:

³ Նույն տեղում, էջ 470:

ծատրվում էին ինչպես բնակիչների, այնպես էլ բնակատեղիների իմաստով: Առաջինի դեպքում՝ բեկերն իրենց վերապահում էին խանի իրավունք և բնակիչների նկատմամբ իրականացնում էին դատ ու դատաստան, հարկերը հավաքում էին սեփա-կան օգուտի համար և իրենց հայեցողությամբ, երկրորդ դեպքում՝ նրանք այդ հողերն օգտագործում էին սեփական անասնահոտերի կարիքների համար... Երկու դեպքում էլ,- եզրակացնում է ռուսական աղբյուրը,- այդ հողերը համարվում էին բեկերի սեփականությունը»¹: Եվ դա այն դեպքում, երբ ռուսական նույն աղբյուրի հավաստմամբ՝ բեկերը, աղալարները և մելիքները կազմում էին Ղարաբաղի բնակչության ընդհանուր թվի 4% միայն²: Հետագայում սակայն, այս բարձր դասը՝ բեկերն ու աղալարները հետզհետե դուրս մղվեցին վարչական գործունեությունից՝ «որպես ցարական կառավարության նոր ժամանակներին անհամապատասխան տարր»³: Այդ ամենն, իհարկե, առաջացրեց աղալարների և նրանց ժառանգների դժգոհությունը ցարական իշխանությունների հանդեպ և վերջիններս «զիջեցին, բայց այդ զիջումը «փոխհատուցվեց» հարկերը բարձրացնելով»⁴:

Կարծում ենք, ռուսական աղբյուրներում բեկերին տրված այս բնութագրությունները լիովին հաստատում է Ղարաբաղի մահմեդական բեկերի մասին հնագրական հանձնաժողովի բազմաթիվ վավերագրերում առկա տեղեկությունները⁵: Կառավարման համակարգի հաջորդ աստիճանում կանգնած էին աղաները. «**Աղա:** Այս կոչումը նշանակում է տեր և վերապահվում էր բացառապես խանական ընտանիքի անդամներին: Ռուսաստանին միացումից հետո նրանք իրենց իրավունքներով հավասարված են բեկերին, սակայն նախկինում գտնվելով խանի հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ և, երբեմն, օգտվում էին մեծ արտոնություններից, սակայն նույն կերպ էլ ենթարկվում էին հալածանքների նույն խանի կողմից»⁶:

Փաստաթղթում ներկայացված դասերից մեզ առավել հետաքրքրում էր մելիքների մասին բնութագրումները. «**Մելիքներ:** Այս անվան թարգմանությունը նշանակում է

¹ Экономический быт государственных крестьян..., с.6.

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ Աբրահամյան Հ., Արցախը 18-19-րդ դարերում, Երևան, 2015, էջ 230-231:

⁴ Տե՛ս Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Երևան, 1978, էջ 244:

⁵ Արցախի կառավարման համակարգի քննությունը տե՛ս Նաև Ն. Բաղդասարյանի նշվ. աշխատությունում, էջ 182-188:

⁶ АКАК, т. VIII, документ 354, с. 470.

կառավարիչ: Դրանք երեք աստիճան ունեն. **բարձրերը ծագում են Հայերից և ունեին սեփական մեղիքությունները** (ընդգծումը մերն է - է. Հ.), դրանք են՝ Վարանդայի, Դիզակի, Խաչենի, Թալիշի և Ջրաբերդի մեղիքները: Նրանց տիտղոսի հավաստիացումը գալիս է պարսկական շահից՝ մատուցած հատուկ ծառայությունների համար և ունեին խանական իշխանությանը հավասար իրավունքներ: ...Հետագայում, սակայն, քաղաքական հեղաշրջման հետևանքով, - կարդում ենք այնուհետև վավերագրում, - մեղիքներն ընկան խանական կառավարման տակ և կորցրեցին իրենց նախկին անկախ կարգավիճակը, ընդ որում, նույնիսկ այդ ժամանակ նրանք հավասար իրավունքներ ունեին բեկերի և աղաների հետ»¹: Ինչպես նկատում ենք, հայկական մեղիքական տների մասին ռուսական աղբյուրի այս բացատրությունը կրկին անգամ հաստատում է, թե ի՞նչ պատճառով և քաղաքական ի՞նչ իրադարձությունների պատճառով, Արցախում դարեր ի վեր բնակություն հաստատած հայկական մեղիքական տները ստիպված եղել զիջել իրենց արտոնյալ դիրքը մահմեդական-խանական կառավարման համակարգին. «1826 - 1828 թթ. ռուս - պարսկական պատերազմից հետո, - գրում է Ա. Մաղալյանը, - ...եզրափակվեց մեղիքների իշխանության երկարատև ժամանակաշրջանը, իսկ մեղիքական տների ներկայացուցիչները, մտան ռուսական ծառայության մեջ»²:

Իհարկե, ռուսական կառավարության այս քայլը բացասական հետևանք ունեցավ Արցախի ընդհանուր իրավիճակի վրա, քանի որ հայկական մեղիքական տների առկայությունը, կարևոր չէ՝ նախկին հզորությունից քիչ բան էր մնացել, սակայն փաստն ինքնին ինչ - որ տեղ ոգևորիչ նշանակություն ուներ տեղի ժողովրդի համար, ուստի իրավացի է Բ. Ուլուբաբյանը, երբ գրում է, թե՝ «Փակվեց Արցախի ազատության և անկախության համար մղված դժվար պայքարի շրջանը: Այս բնաշխարհի հայությունը մեկընդմիջտ փրկվեց պարսիկ ու թուրք բռնակալների տիրապետությունից: Սակայն ցարերի խոստացած անկախությունն այդպես էլ մնաց երազ: Ավելին, կատարվեց առավել վատթարը՝ վերացվեց մեղիքական կարգը՝ հայոց ազգային պետականության այդ վերջին բեկորը, որ նախընթացին ոչ պարսից շահերն էին կարողացել, ոչ էլ նրա դրածո Շուշիի խանը: Եվ որ դարձյալ շատ ցավալի էր, մեղիքական տիրույթներին,

¹ Նույն տեղում:

² Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 101:

ցարական իշխանությունների հովանավորությամբ, տեր էին դառնում խանի մերձավորներն ու ցեղակից զանազան ստահակներ»¹:

Ռուսական աղբյուրում ներկայացված են նաև մահմեդական հավատի մեկիքները. այնտեղ կարդում ենք. «Մեկիքների մյուս աստիճանը ծագում է մահմեդականներից, որոնք այս կոչումը ստացել են որպես շնորհ և այն բանի համար, որ նրանք առժամանակ լինելով հայեր, ընդունել են մահմեդականություն: Նրանց իրավունքները հավասարված են բեկերի հետ»²: Համաձայնենք, որ իրականության հետ մեկտեղ, փաստն, իրոք, ցավալի է: Այն, որ հայ մեկիքներից ոմանք դիմել են այդ քայլին, նորություն չէր, սակայն դրանց թիվը երբեք զգալի չի եղել, ուստի ներկայացնել նրանց որպես հայ մեկիքներ առանձին աստիճանով, կարծում ենք, ռուսական աղբյուրի կողմից չափազանցված է և տեղին չէ: Այդուհանդերձ, դա ռուսական աղբյուրի բնութագրումն է:

Ավարտելով Արցախի բարձր մյուս դասերի ներկայացումը և ուշագրավ համեմատական գծեր անցկացնելով ռուս ազնվականության հետ, ռուսական աղբյուրի եզրակացության մեջ, այդուհանդերձ, խանդի երանգ կա. «Ռուսական կառավարության մեջ հիշատակված բոլոր այս դասերը հավասարեցված են մեր ազնվականությանը տված շնորհագրերին: ...Մեր կառավարությունը ծառայության հրավիրելով և աչքի ընկնելու հնարավորություն տալով նրանց,- ասվում էր վավերագրում,- պարգևատրում է կոչումներով, շքանշաններով ու դրամական թոշակներով... Նրանց ենթակայության տակ գտնվող գյուղացիներն ազատված են նրանց իշխանությունից և լիակատար ազատություն ունեն իրենց տերերի դեմ բողոքելու համար... Հարկերը գանձվում են ինչպես դրամական, այնպես էլ հողից ստացված բարիքների տեսքով»³: Անշուշտ, հասկանալի է, որ նոթերի հեղինակների նպատակն այստեղ նախկին խանական - պարսկական և ներկայիս ռուսական տիրապետությունների միջև համեմատականներ անցկացնելն է և ինչպես նկատեցինք, նրանք ակնհայտ ակնածանքով են խոսում վերջինիս դրական տեղաշարժերի մասին: «Անդրկովկասում ռուսական կայսրության իրական քաղաքականությունը, ասենք, հայ ժողովրդի պատմական տարածքների վերակառուցման տեսակետից, այդ թվում և Ղարաբաղում,- գրում է Ստ. Դադայանը,- ուղղված էր ռուսա-

¹ Ուլուքաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 178:

² АКАК, т. VIII, документ 354, с. 470.

³ Նույն տեղում:

կան ռազմա-քաղաքական ներկայության ամրապնդմանը»¹: Կարծում ենք, դիտարկումը համոզիչ է:

Կառավարման համակարգի հաջորդ աստիճանին կանգնած միջին դասի բնութագրությունը վավերագրում այսպիսին է. սկզբում ներկայացված են **մաաֆները** (այդպես էին կոչում սահմանը պահող ռազմական ջոկատների հրամանատարներին - Է. Հ.). «Մաաֆներն իրականում հասարակ մարդիկ են, սակայն նախկին տիրակալների կողմից ազատված էին հարկերից և գյուղացիական պարտավորություններից: Նրանց պարտականությունն էր կատարել խաների հանձնարարությունները. Այսինքն՝ համապատասխանում են մեր ժանդարմերիային կամ տասնապետներին. զորքերի ձևավորման ժամանակ նրանք առաջինը պետք է ներկայանային ծառայության»²:

Կառավարման համակարգի երկրորդ աստիճանում հարյուրապետներն էին (յուզբաշիները - Է. Հ.). «Իրենց անունը ստացել են հարյուր զինվոր ունեցող զորքի կառավարման պատճառով, քաղաքացիական կյանքում այդ թիվը ևս հարյուր է և ոչ ավելի: Այս դասի մարդկանց թիվը ներկայումս բավական նվազել է: Նրանցից ոմանք կատարում են գյուղի ավագի պարտականությունը: Յուզբաշիներն ունեն մաաֆներին հավասար իրավունքներ»³:

Ուշագրավը, սակայն ցածր դասի ներկայացումն է վավերագրում, քանի որ բնութագրմանը զուգընթաց, կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Արցախի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի մասին: Առաջինը ներկայացված է գյուղացիությունը. «Պետական և կալվածատիրական գյուղացիները...տարեկան գանձարան են մուծում յուրաքանչյուր ընտանիքի հաշվարկով երկու ռուբլի: Ավելին, նրանք պետական գյուղացիների նման կատարում են բոլոր պարտավորությունները: Պետական գյուղացիները հարկերը մուծում են մի մասը դրամային տեսքով. մուծում են նաև հացահատիկով՝ մի մասն արդեն հաստատված կարգով, մյուս մասը՝ բերքահավաքից հետո, երբեմն՝ նաև բնամթերքի տեսքով»⁴:

Արցախի գյուղացիական դասի մեջ առանձին օղակ էին կազմում ռանչպարները՝ հողագործ գյուղացիները: Վերջիններս ունեին նույն կարգավիճակը, ինչ սովորական

¹ Дадаян С., նշվ. աշխ., էջ 120:

² АКАК, т. VIII, документ 354, с. 470.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 471:

գյուղացիները, սակայն մշտական աշխատանք են կատարում նույն անձի մոտ, որը որոշվում էր խանի կողմից: Նրանք ևս պետական գանձարան էին մուծում տարեկան երկու ռուբլի, սակայն այլ պարտավորություններ չէին կատարում: Կային նաև պետական ռանչպարներ, որոնք կատարում էին միայն պետական օգուտների համար աշխատանքներ և ազատված էին դրամական, հացահատիկի և մյուս պարտավորություններից:

Յածր դասի ներկայացուցիչ էին համարվում նաև գյուղի ավագները. այս պաշտոնում մեծամասամբ ընտրվում էին հասարակ գյուղացիներից, իսկ երբեմն էլ բարձր դասերից՝ գյուղացիների ցանկությամբ և այնուհետև հաստատվում էին գավառապետի կողմից: Սակայն, ինչպես ցույց էր տալիս կյանքը, «մեծամասամբ գյուղական ավագները նշանակվում էին տեղի գավառապետի կողմից, անկախ գյուղացիների կամքից»¹:

Եվ վերջապես, վավերագրում առանձին դասով ներկայացված էին գավառակապետները (նայիրները - Է. Հ.): Նրանց միջոցով էին գավառապետներն իրականացնում իրենց հանձնարարականները. այլ խոսքով՝ տեղական իշխանությունն էին մարզում: Ավելին, գավառակապետները շատ հաճախ իրենց բեկերի, աղաների, մելիքների, սուլթանների և մին - բաշինների իրավունք էին վերապահում: Գյուղացիներն առավել քան բողոքում էին այս դասից, քանի որ ղեկավարության հանձնարարության տակ սեփական շահի համար զանազան կամայականությունների էին դիմում: Նրանց առաջնահերթ պարտականությունը գյուղերում ներքին կարգ ու կանոնի պահպանումն էր, թեպետ երբեք չէին խորշում մարմանական պատիժներ իրականացնել գյուղացիների հանդեպ²: Ուստի ռուսական կառավարությունը աստիճանաբար գավառապետներին հեռացրեց կառավարման համակարգից և նրանց գործառույթները տրվեցին տեղամասային ատենակալներին և ընտրում էին ռուս աստիճանավորներից³:

Այսպես էր ներկայացված Արցախի կառավարման համակարգը և ներքին կյանքին վերաբերող մանրամասները Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրում և ինչպես նկատեցինք, դրանցում ուշագրավ բացահայտումները քիչ չէին: Եվ այդուհանդերձ, ինչպես իրավացի նկատում է հարցին քաջատեղյակ պատմաբան Ն. Բաղդասարյանը «...Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո Ղարաբաղում ավա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ St'u Туян В., Восточная Армения в составе России (1828-1853), Ереван, 1989, с. 46.

տատիրական սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանը շարունակում էր զբաղեցնել խանական ընտանիքը, ...ինքնակալության թողտվության պայմաններում բեկերը շարունակում էին մնալ որպես տիրապետող դաս, որն անխնա շահագործման էր ենթարկում գյուղացիությանը»¹:

Ռուս-պարսկական պատերազմների արդյունքում Ռուսաստանին միացված նորանվաճ տարածքներում, այդ թվում նաև Արցախում իրականացվեցին տնտեսական բնույթի միջոցառումներ, որոնց նպատակը, ինչպես արդեն նշեցինք, ռուսական օրենքների և կարգի հաստատումն էր մարզում: Այսպես, Կովկասի կառավարչապետ Գ. Ռոզենի 1836 թ. հունիսի 4-ի գրությունում, որն ուղղված էր ֆինանսների նախարար կոմս Կ. Կանկրինին, ասվում էր. «Ձեր գրությունը, որը վերաբերում է Ասիական որոշ դրամներով հարկը ընդունելուն... ես կրկին ներկայացնում եմ դրամական համակարգի մասին իմ պատկերացումները, որն ավելի ընդունելի կլինի Անդրկովկասի երկրամասի համար»²: Զեկուցագրում հաղորդվում էր, որ ռուսական դրամական համակարգի ներդրումը Կովկասում ծրագրվել է դեռևս 1818 թվականին, որի հեղինակը Վրաստանում լեռնային գործի պատասխանատու էլիսվելոն էր: Այդ առաջարկի հիմնական գաղափարն այն էր, որ Վրաստանում դեռևս գործածության մեջ գտնվող վրացական դրամները և դրամական շրջանառությունը վերահսկելու համար հարկ է, որ դրանք հատվեն Ս. Պետերբուրգում, ինչպես ասենք ռուսական արծաթյա դրամները, որոնք արդեն լայն գործածության մեջ էին Անդրկովկասում: Սակայն ինչպես նշվում էր Գ. Ռոզենի գրության մեջ՝ «Պարսիկ և թուրք առևտրականները այստեղից մեծ քանակությամբ ռուսական դրամները դուրս են տանում, դրանք հետագայում վերածուլում են սեփական դրամական միավորների, որոնք բավական անորակ են»³: Ուշագրավ է նաև գրությունում տեղ գտած հետևյալ ընդգծումը. «Նույնը պետք է ասել Ռուսաստանին ենթակա Ղարաբաղի, Շիրվանի, Շաքիի և մյուս նախկին խաների մասին, որոնք ժամանակին իրավունք ունեին դրամներ հատել, ուստի մեծ քանակներով ոչնչացնում էին մեր արծաթյա դրամները, դրանք վերածելով բավականին ցածր որակի տեղական դրամ-

¹ Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

² АКАК, т. VIII, документ 41. Отношение барона Розена к гр. Канкрину, от 4-го июня 1836 года, N 280, с. 65.

³ Նույն տեղում:

ների, այնուհետև տարածում էին խանութայիններով մեկ: Այս իրավիճակը չի կարող իր լուծումը չստանալ...»¹:

Նկատենք, որ բերված փաստերը տնտեսականից զատ, ունեն նաև պատմագիտական նշանակություն, քանի որ պատկերացում են տալիս Արցախում շրջանառության մեջ գտնվող դրամական միավորների մասին և ինչպես նկատում ենք, այնտեղ բավականին խճճված իրավիճակ է եղել և դժվար չէ կռահել, թե ինչպիսի խոչընդոտների են հանդիպել հայ գյուղացիները, որոնք, անշուշտ, հեռու էին պարսկական, թուրքական և ռուսական դրամական միավորների չափաքանակների զանազանումից: Ուստի, այս ամենը հաշվի առնելով, Ռուսաստանի պետական խորհրդի առաջարկով և կայսեր որոշմամբ Թիֆլիսում 1832 թվականի հունիսի 7-ին հիմնվում է Թիֆլիսի դրամատունը, որը պետք է վերջ տար այս վիճակին: Միաժամանակ, որոշվում է այնուհետ հաստատագրել այսպես կոչված Ասիական դրամների կուրսերը և դրանք պետական գանձարան ընդունել սահմանված կուրսով²:

Արցախում Ռուսաստանի կառավարության հաջորդ կարևոր ձեռնարկումը վերաբերում էր վարչական բարեփոխումներին, որոնց մասին պատմող փաստաթղթերը ևս բավականին շատ են Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում: Ընդ որում, ինչպես հաստատում է պրոֆ. Վ. Թունյանը, 1835 թ. աշնանն արդեն կազմվել էր Անդրկովկասի մահմեդական մարզերի կանոնադրության ընդհանուր նախագիծը: Այն բաղկացած էր երկու մասից և 23 ենթաբաժնից. հենց առաջին ենթաբաժնում ներկայացվում էր տարածքային բաժանման սկզբունքը, որը հանգում է հետևյալին՝ Անդրկովկասի «մահմեդական մարզեր» անվան տակ հասկացվում է նախկին խանութայինները՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի և այլն, սակայն «հստակ էր նաև, որ «մահմեդական մարզեր» ասելով նկատի չի առնվել նրանց պատմական և ազգագրական պատկանելիությունը, այլ կատարվել է բացառապես իրական վարչական բաժանման սկզբունքով»³: Կարծում ենք Վ. Թունյանի այս հաստատումը շատ կարևոր է այն իմաստով, որ ադրբեջանցի ներկայիս պատմաբանները մշտապես «թմբկահարում են մահմեդական մարզեր» անվանումը, թե իբր այն լիովին արտահայտել է իրերի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 66:

³ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX нач. XX вв. ч. II, (1826-1836), Ереван, 2006, с.143. Տե՛ս նաև Բաղդասարյան Ն., Ղարաբաղը ռուսական կայսրության անդրկովկասյան վարչաքաղաքականության համատեքստում 1813-1917 թթ., Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու, 2016, էջ 76-88:

իրական դրությունն այդ մարզերում: Ինչպես նկատում ենք, այն կատարվել է բացառապես վարչա - տարածքային սկզբունքի հիման վրա, այլ ոչ թե էթնիկական, ինչպես պնդում են ադրբեջանցի պատմաբանները:

Այդուհանդերձ, վերադառնալով Արցախի կառավարման համակարգին, նշենք, որ ըստ ԿՀՀ - ի վավերագրերի, ամենից առաջ, հարկավոր էր որոշել գյուղերի պատկանելիության հարցը: Իսկ դատելով Ռուսաստանի պետական նախարար Պ. Գանին ուղղված կառավարչապետ Ե. Գոլովինի 1838 թ. օգոստոսի 18-ի նամակից, այդ հարցում կատարյալ խառնաշփոթ էր տիրում: Այդուհանդերձ, կառավարչապետը ցանկանում էր տեղեկանալ. «1. Ո՞ր գյուղերն են գտնվում բեկերի կամ այլ մարդկանց կառավարման ներքո 2. Ի՞նչ հիմքով են դրանք հայտնվել բեկերի իշխանության ներքո 3. Ի՞նչ փաստաթղթեր ունեն այդ մարդիկ իրենց կառավարման տակ գտնվող գյուղերի մասին: 4. Եթե այդ գյուղերը նրանց են տրվել ռուսական կառավարության կողմից, ապա հարկ է, որ ներկայացվեն դրանց հիմքերը»¹: Փաստորեն նամակից պարզ է դառնում, որ Կովկասի կառավարչապետը հստակ տեղեկացված է մահմեդական խաների և բեկերի կողմից Ղարաբաղում կատարված ապօրինությունների մասին: Նամակում հայտնվում էր նաև, որ դեռևս նախկին կառավարչապետ Գ. Ռոզենը 1838 թ. մարտի 18-ին առանձին զեկուցագրով մտահոգություն էր հայտնել, որ «բեկերի մոտ գտնվող հավաստագրերը պետք է լրացուցիչ ստուգման ենթարկվեն»²:

Ընդամին ռուսական իշխանությունները չէին բացառում, որ շատ հավաստագրեր կամ շնորհագրեր կարող էին բեկերի կողմից անձամբ լրացված լինել և բնականաբար՝ իրենց օգտին. «Ղարաբաղի նախկին տիրակալ Մեհտի Ղուլի խանը հաստատում է, որ բեկերին, որոնց նա տվել է գյուղերի կառավարումը որպես պարգև, բնականաբար, օգտվել են հավաքված բերքահավաքից՝ իրենց օգտին վերցնելով բնամթերքի մի մասը և որ իր կամքով է որոշվել՝ թե հավաքված հարկերի որ մասը հանձնել պետական գանձարան և որ մասը թողնել բեկերին: Պարսկաստանում և Թուրքիայում ընդունված կարգ է եղել աշխատավարձի փոխարեն նրանց գյուղեր նվիրելը, սակայն ոչ ժառանգական իրավունքով, այլ մինչև բեկի պաշտոնավարումը», - ասվում էր ֆինանսական

¹ АКАК, т. IX, Тифлис, 1884, документ 214. Отношение ген. Головина к барону Гану, от 16-го августа 1838 года, N 8197, с. 187.

² Նույն տեղում:

դրությանը վերաբերող փաստաթղթերից մեկում¹: Ինչպես ասում են՝ ուշացած խոստովանություն:

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ քառորդին Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի Արցախի վերաբերող վավերագրերն ունեն ինչպես սոցիալ - տնտեսական, այնպես էլ ռազմա - քաղաքական բովանդակություն: Այդ փաստաթղթերը բացահայտում են ռուսական կառավարության ձեռնարկումների նպատակն ու ուղղվածությունը, կարևոր մանրամասներ են հաղորդում Արցախի կառավարման համակարգի մասին:

3.2 Արցախի վարչակառավարման համակարգի և ժողովրդագրական տեղաշարժերի արտացոլումը ռուս պաշտոնյաների զեկուցագրերում:

Արցախի պատմության սույն ժամանակաշրջանն արտացոլող վավերագրերի զգալի մասը վերաբերում են ռուս - պարսկական պատերազմից հետո տարածաշրջանում ստեղծված որակապես նոր իրադրության լուսաբանմանը: Այդ տեսակետից Արցախին վերաբերող ուշագրավ վավերագրերը զետեղված են Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի յոթերորդ հատորում և կրում են «Նոթեր Ղարաբաղի մարզի մասին» վերնագիրը: Թվագրված է 20-ը ապրիլի 1830 թ.: Նոթերում, որի հեղինակը ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյա, պետական խորհրդական Դ. Զուբարևն² է, ճշմարտացի կերպով ներկայացված են XIX դարի առաջին քառորդին Արցախում խմորված իրադարձությունները: Դ. Զուբարևը հենց ներածականում հաստատում է, որ Ղարաբաղի մահմեդական խաները մարզը կառավարել են կամայականորեն և կառավարման համա-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս И. Ениколопов «Записка о переселении армян из Персии в наши края», *Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, հ.8, 1949, էջ 72-73: Հոդվածից տեղեկանում ենք, որ վերջինս Կովկաս էր ժամանել ռուս նշանավոր դիվանագետ և գրող Ալ. Գրիբոյեդովի հետ միասին 1828թ. կեսերին: 1830 թ. ապրիլին նա այցելել է Ղարաբաղ, և նրան հանձնարարվել է գրել Ղարաբաղի նկարագրությունը: Գրիբոյեդովի ողբերգական մահից հետո Դ. Ե. Զուբարևը ծառայության է անցել Թիֆլիսի նահանգապետ Պ. Զավիլեյսկու մոտ, որը Գրիբոյեդովի բարեկամն ու մերձավորն էր: Համագործակցել է ռուսական հանրահայտ ամսագրերի, ինչպես նաև «Թիֆլիսյան տեղեկագրի» հետ. վերջինիս խմբագիրներից մեկն էր: Դ. Զուբարևը նշանակալի անձնավորություն էր Թիֆլիսյան հասարակական շրջանակներում: Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհասում» կերպարավորել է Զացկու դերը: Ժամանակակիցներից մեկն այսպես է բնութագրել նրան՝ պալատական խորհրդական, խելացի, կրթված և բավականին բարյացակամ մարդ: Դ. Զուբարևի Կովկասի մասին նոթերը տպագրվել են ռուսական բազմաթիվ ամսագրերում: Հավելենք նաև, որ հրապարակման հեղինակ Ի. Ենիկոլոպովը ծնունդով Ղարաբաղից էր, Ենիկոլոպովների նշանավոր ընտանիքից, որի շատ անդամներ հետագայում դարձան հմուտ գիտնականներ:

կարգը վստահել են իրենց մերձավոր բեկերին. «Այս բեկերը,- գրում է նա,- գյուղերը կառավարելով թալանի և բռնաճնշումների իրավունքով...»¹:

Ուստի պատահական չէր, որ ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրյակին Մեհտի Ղուլի խանի Ղարաբաղից հեռանալուց հետո նրանք արագորեն գործի են անցնում՝ իրենց օգտին նոր ամրագրումներ կատարելու համար: Բնականաբար, ստեղծված իրավիճակը ռուսական իշխանություններին պարտադրում է նոր հաշվառում և ցուցակագրում անցկացնել: Մահմեդական բեկերն այստեղ էլ իրենց հատուկ խորամանկությամբ շտապում են օգտվել այդ խառը իրավիճակից. նրանք ռուս պաշտոնյաներին կաշառելու միջոցով վերջիններիս համոզում են հաշվառման - ցուցակագրման ժամանակ իրենց ամրագրել երբևէ իրենց չպատկանած շատ գյուղեր: Այս ամենը մանրամասն փաստվում է պետական խորհրդական Դ. Զուբարևի նոթերում. «Գյուղերի նոր հաշվառման ժամանակ,- գրում է նա,- օգտվելով ռուսների անտեղյակությունից, մահմեդական բեկերն իրենց էին վերագրում գյուղեր, որոնք երբեք նրանցը չեն եղել, իսկ պաշտոնյաները, որոնք հաշվառում էին Ղարաբաղը, նրանց ասածը հիմք էին ընդունում, և այդ անհիմն հաշվառումը մինչ օրս բեկերի համար որպես ապացույց է հանդիսանում՝ այդ անշարժ գույքին տիրանալու համար»²:

Դատելով Դ. Զուբարևի նոթերից, այդ հաշվառումից հետո Ղարաբաղի ռազմամարզային պետերը և պարետները, որոնք իրենց համարում էին լիիրավ իշխանավորներ, պետական սեփականություն համարվող գույքը՝ «գյուղերը բաժանում էին իրենց մերձավորներին՝ ոչ միայն բեկերին, այլև թարգմանիչներին, եսաուլներին, առևտրականներին... Պետական գյուղերի բաժանումը կատարվում է առանց գլխավոր պետերի գիտության և այդ չարիքն այնքան է խորացել, որ ներկայումս Ղարաբաղում շատ քիչ թվով պետական գյուղեր են մնացել»³:

Առաջին հայացքից պետական խորհրդականի գրառումներից չեն երևում այս ապօրինությունների իրական մեղավորները, և կարելի է նույնիսկ կարծել, որ դրանցում ներգրավված է եղել նաև Արցախի հայությունը, սակայն քիչ անց Դ. Զուբարևը բացահայտում է իրական մեղավորներին. «Որպեսզի դադարեցվեն այս անկարգությունները,

¹АКАК, т. VII, документ 411. Записка к.а.. Зубарева о Карабагской провинции. Представлена гр. Паскевичу при рапорт, от 20-го апреля 1830 года, с. 460.

² Նույն տեղում, էջ 460-461:

³ Նույն տեղում, էջ 461:

որոնք կատարվում են թաթար բեկերի կողմից (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և պետական գանձարանի ու բնակիչների համար մեծ վտանգ են ներկայացնում, – շարունակում է Դ. Զուբարևը, – պետք է շուշիում մի խորհուրդ հիմնել՝ արդարամիտ պաշտոնյաների մասնակցությամբ, որոնք պարտավորություն կստանձնեն. առաջին՝ քննարկել մահմեդական բեկերի ներկայացրած բոլոր ապացույցները, երկրորդ՝ քննարկել հարկերից ազատված մարդկանց իրավունքները, որոնց թիվը Ղարաբաղում կազմում է ավելի քան 5 հազար մարդ, երրորդ՝ քննարկել բեկերի իրավունքն անշարժ գույքի հանդեպ՝ ապացույց համարել միայն նախկին խանի տված շնորհագրերը (խոսքը Մեհտի Ղուլիի մասին է - Է. Հ.), որոնք ևս պետք է ստուգվեն մեծ զգուշությամբ և վերապահությամբ, քանի որ խանի Պարսկաստան փախուստից հետո կնիքը մնացել էր նրա մերձավոր Ռուստամ բեկի մոտ, որն օգտվելով այդ իրավիճակից, իրեն և իր ազգականներին է վերագրել շատ գյուղեր: Ընդ որում, շատ շնորհագրեր տրվել են այնպիսի անգրագիտությամբ, որ որպես այդ շնորհագրի հանձնման տարի, նշված է մի տարեթիվ, երբ նման որակի թուղթ, որի վրա այն գրված է, ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել»¹:

Ահա այսպիսի խարդավանքների են դիմել մահմեդական բեկերը նույնիսկ ռուսական կառավարման տարիներին, ուր մնաց թե խանական կառավարման ժամանակ՝ կատարյալ կամայականությունների պարագայում: Իսկ ահա ադրբեջանցի ներկայիս որոշ պատմաբաններ իրենց թույլ են տալիս պնդելու, թե Ղարաբաղում մահմեդական կառավարումը հաստատված է եղել մի շարք շնորհագրերով², այն դեպքում, երբ ռուսական պետական խորհրդականին ոչնչով չի կարելի մեղադրել կողմնակալություն մեջ: Ստեղծված իրավիճակի և հանցավոր թողտվության մեջ Դ. Զուբարևը մեղսակցության բաժին է հանում նաև իր հայրենակիցներին: Ուշադրություն դարձնենք զեկուցագիր - ուսումնասիրության երկրորդ բաժնում արված կարևոր այս դիտարկմանը. **«Հայերն այս տարածաշրջանում մեզ ամենից հավատարիմ ժողովուրդն են և, կարելի է ասել՝ նույնիսկ ամենից ազնիվը, համենայն դեպս դա լիովին կարելի է ասել այս ժողովրդի մասին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Նրանք աչքի են ընկնում

¹ Նույն տեղում:

² St'u Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды..., с. 142. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabakh-poisk-istoricheskoy-pravdy>:

աշխատասիրությամբ, և նրանց մեծ մասը արհեստավորներ են, որոնք մեծ օգուտ կարող են բերել Կովկասին, առավել ևս Ղարաբաղին»¹:

Դ. Զուբարևի ուսումնասիրության մեջ ամենից կարևոր դիտարկումը, մեր կարծիքով՝ Արցախի հայությանը վերաբերող մասն է, որի պատմագիտական նշանակությունը մի շարք առումներով ուղղակի անգնահատելի է. «Դժբախտաբար, – գրում է Դ. Զուբարևը, – **այս օգտակար ժողովուրդը անասելի կերպով հարստահարվում է Ղարաբաղում, էլ չենք խոսում հնաբնակ հայերի մասին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Նրանք բոլորն էլ դաժանորեն շահագործվել են թաթար բեկերի կողմից»²:

Դ. Զուբարևը լիովին իրատեսական և ճշմարիտ է նաև Արցախի հայությանը տված իր բնութագրումներում. «Ղարաբաղի տեղական կառավարիչները, – գրում է նա, – հայերի հանդեպ ունենալով ինչ – որ զգուշավորություն, նրանց մշտապես ճնշել են, և մինչ օրս նրանք զրկվել են իրենց հիմնական օջախից, նրանց հատկացվել են ցածր բերքատվության հողեր... Եղջյուրավոր անասունների գնումը տեղական կառավարիչների կողմից կատարվել է խիստ անբարեխիղճ, այսինքն՝ գյուղացիներին բավականին թանկ են վաճառել քոչվոր ցեղերից գնված քաշող անասունները. ընդամին դրանք ծեր և աշխատանքի համար պիտանի չէին: Որպես ապացույց, որ գաղթածների վիճակը բավականին անմխիթար է, բերենք Մարաղայի հայերի օրինակը. տեղական կառավարչի հրամանով նրանց սկզբում տեղավորել են հին, ներկայումս ավերակ վիճակում գտնվող Բերդա քաղաքում: Այս տեղանքը, որը գտնվում է հարթավայրում, Կուր գետի մերձակայքում, ամռանը բավականին շոգ է, իսկ անտառային մասում տարբեր տեսակի թունավոր միջատների պատճառով բնակիչները մահվան դատապարտվեցին: Մինչդեռ մարաղացիներն ավելի սովոր են ցուրտ և առողջ կլիմայի, **ուստի չկարողացան տանել այս շոգ կլիման և շատերն ուղղակի հիվանդացան տարբեր հիվանդություններով և մահացան** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Գյուղի ավագը զուր էր համոզում ռազմա-մարզային կառավարչին՝ թույլատրել բարձրանալու լեռները. նրանց խնդրանքն այդպես էլ մնաց առանց հետևանքի»³, – գրում է Զուբարևը:

¹ АКАК, т. VII, документ 411. «Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции. Представлена гр. Паскевичу при рапорт, от 20- го апреля 1830 года», с. 461.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Ինչպես նկատում ենք, մահմեդական բեկերը գիտակցաբար ամեն տեսակի խոչընդոտներ են հարուցել՝ Ղարաբաղում հայերի վերաբնակեցումը կանխելու համար: Եվ դա պատահական չէր. հայկական տարրի ավելացման և ամրապնդման մեջ նրանք լուրջ վտանգ էին տեսնում, մեր կարծիքով՝ հայերի հետ ինչպես քաղաքական և, որ կարևոր է, տնտեսական մրցակցությանը չդիմանալու պատճառով: Դատելով զեկուցագրում ներկայացված իրավիճակից, վերաբնակ հայերի դրությունն իսկապես անտանելի է եղել. **«Զրկված լինելով ջրից, սննդից, ապրելով բաց երկնքի տակ և ենթարկվելով կիզիչ արևի ճառագայթներին, – գրում է նա, – չարիքի ենթարկված հայերը դատապարտված էին մահվան: Երեք ամսվա ընթացքում նրանցից 1.012 հոգի մահացավ** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Վերաբնակների ողբերգական դրությունն ավելի էին ծանրացնում հարևան քոչվոր թաթարները, որոնք, օգտվելով նրանց հիվանդ վիճակից, թալանում էին նրանց գույքն ու անասունները: Իզուր էին հայերը ապավինում արդարադատությանը», – գրում էր Դ. Զուբարևը¹: Այս տողերը ևս նրա զեկուցագրից են. **«Վերաբնակված հայերն այստեղ ճնշված են թաթար գավառապետների կողմից: Եթե այդ գյուղացիներից մեկը գալիս է Շուշի խնդրանքով, նրան ուղղակի դիմավորում են ծեծով** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.): Անցյալ տարի, – շարունակում է Դ. Զուբարևը, – նրանցից ոմանք ցորեն ցանեցին, սակայն բերքն այդպես էլ չհասցրին հավաքել, քանի որ թաթարները թունավորեցին... այժմ նրանք սերմացու չունեն, ինչի մասին հայտնեցին ինձ, իսկ ես իմ հերթին նամակով դիմեցի Ղարաբաղի պարետին»²:

Այստեղ ստիպված ենք մեջբերել Արցախում հայերի վերաբնակեցմանը վերաբերող Բաքվի համալսարանի պրոֆեսոր Զամիլ Հասանլիի ևս մեկ «փայլուն» դիտարկում. նրա պնդմամբ՝ «Ղարաբաղում մահմեդականների ժողովրդագրությանը մեծ վնաս է հասցրել 1828 թվականի հայկական գաղթը: ...Ադրբեջանցիների մտավախություններն արդարացան: Հայերը հիմնավորվեցին ադրբեջանական հողերում և որոշ ժամանակ անց թշնամություն ցուցաբերեցին այդ հողերի իրական տերերի հանդեպ»³: Եվ այսպիսի «հիմնավորումներով» է լցված Ադրբեջանի ներկայիս «պատմագիտական համացանցը»: Հետևյալ տողերի հեղինակն էլ պատմագիտության դոկտոր Ռաֆիկա Աղակի-շիբեկովան է. «Որպեսզի արդարացնեն սկսված պատերազմը, ռուսական կայսրու-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды..., с. 143, 145. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://cyberleninka.ru/article/n/karabakh-poisk-istoricheskoy-pravdy>:

թյունը պարտավորվել էր հայերին գաղթեցնել Հարավային Ադրբեջանից դեպի Հյուսիսային Ադրբեջան, թեպետ դրան դեմ էին Իրանը և Թուրքիան: Ընդհակառակը, հայերի համար այնտեղ ստեղծված էին բոլոր պայմանները բնականոն ապրելու համար»¹:

Նախ և առաջ, հարկ է ադրբեջանցի մեր «գործընկերներին» հասկացնել, որ գաղթ և գաղթական բառերը հայերի հետ ընդհանրապես կապ չունեն այն պարզ պատճառով, որ հայրենիքի մի հատվածից մյուսն անցնելը չի կարող գաղթ համարվել: Երկրորդ՝ եթե նույնիսկ ընդունենք, որ այդ գաղթը խախտել է ադրբեջանցիների և հայերի ժողովրդագրական հարաբերակցությունը Ղարաբաղում, ապա ինչպես հաստատվում է ռուս պաշտոնյա Դ. Ջուբարևի զեկուցագրում, նրանց մեծ մասը մահմեդական կառավարիչների հարուցած զանազան խոչընդոտների հետևանքով սովի մատնվել ու մահացել են:

Պաշտոնական տվյալներով Արցախում վերաբնակների թիվը կազմել է 3500 կամ 750 ընտանիք, կամ՝ ընդհանուր թվի 2,8% միայն²: Եվ եթե միայն Մարաղայում մահացածների թիվը ռուս պաշտոնյայի հավաստմամբ 1012 է, իսկ մնացած մասերում «Զրկված լինելով ջրից, սննդից, ապրելով բաց երկնքի տակ և ենթարկվելով կիզիչ արևի ճառագայթներին, չարիքի ենթարկված հայերը դատապարտված էին մահվան և ճնշված են թաթար գավառապետների կողմից», ուրեմն որքան է կազմել նրանց ընդհանուր թիվը, ասենք, մի քանի տարի անց: Մեկ հավելում ևս. խոստացված պայմանները չապահովելու պատճառով նշված հայ ընտանիքներից 300-ը, այսինքն՝ գրեթե կեսը, հեռացել են Արցախից³. այդ մասին հստակ ասվում է Ղարաբաղի պարետ Կալաչևսկուն ուղղված պրապորչիկ Տումանովի 1828 թ. օգոստոսի 24-ի և 25-ի զեկուցագրում. «Հայ վերաբնակներից և ոչ մեկն առողջ չէ, ով ի վիճակի է ներկայանալ և մահացածների մասին տեղեկություն տալ: Վերաբնակներն այնպիսի ծանր պայմաններում են գտնվում, որ մահացած դիերն անգամ հողում ծածկող չկա: Ամեն օր

¹ Рафика Агакишибекова, Кровавые страницы истории азербайджанского народа. Էլեկտրոնային կայք՝ <http://azpress.az/index.-php?lang=ru§ionid=news&id=26181>.

² Տե՛ս Տարգիսյան Դ., Население Восточной Армении, Ереван, 2002, с.62.

³ Հետազոտող Ն. Բաղդասարյանի հաշվումներով, Արցախում վերաբնակվել են պարսկահայերի ընդամենը 100 ընտանիք, ինչը ևս ապացուցում է, որ այս փոքրաքանակությունը չէր կարող ժողովրդագրական լուրջ վերածնունդ կատարել Արցախում: Տե՛ս Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 91: Տե՛ս նաև Нагорный Карабах; историческая справка (ред. Галоян Г. А., Худавердян К.С.), Ереван, 1988, с. 19.

մահանում է 20-ին մոտ մարդ»¹: Եվ վերջին վկայությունը. հեղինակը հենց Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի անդամ Ալ. Երիցյանն է. «Սրանից ավելի վատթար գոյներով էին նկարագրում ռուս պաշտոնեայք... Լիազոր դեսպանի պաշտոնով Թեհրան գնացող նշանավոր Գրիբոեդովը 1828 թ. սեպտեմբերին այս տեղերով անցնելիս, իր աչքով տեսաւ գաղթականաց թշվառությունը և պաշտոնեաների զեղծումները և անընդունակությունը», - գրում էր նշանավոր կովկասագետը²:

Ուստի միանգամայն հերքելի է պարսկահայերի հաշվին Ղարաբաղի «հայանալու» մասին ադրբեջանցի պատմաբանների պնդումը. «Պատմության ադրբեջանցի ներկայիս կեղծարարները, - գրում է միջազգային իրավունքի ճանաչված տեսաբան Յու. Բարսեղովը, - ոչ միայն ստում են Ղարաբաղի հայկական բնակչության բնական հայրենադարձության գործընթացների առումով, այլ, որ ամենից կարևորն է՝ նրանք թաքցնում են այն իրողությունը, որ այդ նույն ժամանակ նպատակաուղղված կերպով Ղարաբաղը բնակեցվել է թյուրքական քոչվոր ցեղերով, որոնք նախկինում այս հողերում չեն ապրել: Որպես օրինակ, նշենք, որ դեռևս 1827 թ. Կովկասյան կորպուսի հրամանատար Իվան Պասկևիչը գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դիբիչին ուղարկած նամակում Մեհտի Ղուլի խանի «արժանիքների» թվում նշել է «թշնամական տարածքներից բերված 3000 ընտանիքների տեղավորումը Ղարաբաղում»³: «Ժամանակակից ադրբեջանական պատմաբանների աշխատանքների մեթոդիկան ցայտուն օրինակ է՝ նպատակաուղղված կերպով իրագործելու պանթուրքիստական գաղափարները, ինչն էլ բացահայտ քարոզվում է Ադրբեջանում վերջին տասնամյակներում, - իր հերթին հաստատում է պատմաբան Վ. Սաֆարյանը: - Ընդամին, այդ գաղափարների ոգեշնչողների դերում, ինչպես նախկինում, հանդես են գալիս այդ պետության ղեկավարները: Դրա լավագույն օրինակը նախագահ Իլիամ Ալիևի կոչն է ադրբեջանցի գիտնականներին՝ «Ակտիվ և ծրագրված կերպով համաշխարհային հանրությանը պետք է հասցնել այն թեզը, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի անբաժան մասն է և որ հայերն այստեղ եկել են որպես հյուր: Լեռնային Ղարաբաղը պատկանում է Ադրբեջանին և ադրբեջանցիներ»

¹ Барсегов Ю., Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, т. 1, М., 2009, с. 212-213.

² Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 335:

³ Барсегов Ю., Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, т. 2, М., 2009, с. 61.

րին: Հայերն այստեղ եկել են միայն 1828 թ. և մենք նրանց ընդունել ենք որպես հյուրերի»¹: «Ադրբեջանական պատմագրության մեջ գոյություն ունի այն տեսակետը, թե Արցախը ...մինչև 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակը բնակեցված չի եղել հայերով: Վերջիններս իբր այնտեղ հայտնվել են միայն Ռուսաստանին այդ երկրամասը միացումից հետո՝ ռուսական իշխանությունների վարած հայանպաստ ժողովրդագրական քաղաքականության հետևանքով», - արդարացի նկատում է ակադ. Ա Մելքոնյանը²: Այսքանից հետո, կարծում ենք արդեն պարզ պետք է լինի, թե ինչու են ադրբեջանցի պատմաբանները «տքնում» իրենց առաջնորդների պատգամը կատարելու համար (հիշենք Հեյդար Ալիևի այդ առթիվ կոչը, որը ոչնչով չի տարբերվում կրտսեր Ալիևի մտքի «փայլատակումներից» - է. Հ.):

Այդուհանդերձ, շարունակելով Դ. Զուբարևի զեկուցագրի ուսումնասիրությունը, փաստենք, որ հատկապես ուշագրավ է երրորդ մասը, ուր հեղինակը ներկայացնում է հայերի հանդեպ մահմեդական բեկերի ցուցաբերած վերաբերմունքը. «Թաթար բեկերը դաժանորեն են վարվում գյուղացիների հետ. հատկապես հայերին նրանք պատժում են ամենադաժան կերպով՝ օգտագործելով ասիական դաժանության ողջ զինանոցը, երբեմն նույնիսկ ծեծելով սպանում էին, զրկում ողջ ունեցվածքից, սահմանում էին անասելի տուգանքներ: Գործած գազանություններով հատկապես աչքի էր ընկում Խանլար-աղան, Գյուգար-աղան և մյուս մահմեդական բեկերը»³: Ներկայացնելով այս անտանելի վիճակը՝ Դ. Զուբարևը ռուսական իշխանություններին հորդորում է. «Ամեն գնով սահմանափակել նրանց ինքնիշխանությունը և սահմանել բնակչությունից վերցվող հարկերի հստակ չափանիշներ»⁴:

Արցախի մասին պետական խորհրդական Դ. Զուբարևի զեկուցագիր-ուսումնասիրությունը պատմական կարևոր փաստաթուղթ է, քանի որ տնտեսական հարցերից զատ, ներկայացված է Արցախի կառավարման համակարգը, քննության է առնված երկրամասի անցյալն ու ներկան: Մանրամասն ներկայացնելով Ղարաբաղում տիրող սոցիալ-տնտեսական իրավիճակն ու այդ կապակցությամբ իր դիտարկումները, Դ.

¹ Сафарян В., К вопросу о методике присвоения истории и культуры Арцаха в современной азербайджанской историографии, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը..., էջ 203:

² Մելքոնյան Ա., նշվ. հոդվածը, էջ 146:

³ АКАК, т. VII, документ 411. «Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции...», с. 461.

⁴ Նույն տեղում:

Զուբարևը առանձնացնում է մի շարք ակնառու ապօրինություններ, թերևս ակնկալելով ուսական բարձրաստիճան իշխանությունների միջամտությունը: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը. «...Շուշիի ոստիկանապետի օգնական Կասիմ-բեկը դեռևս 1827 թվականին մայր Կլուկի կողմից հեռացվել էր իր պաշտոնից թալանի և կաշառակերության համար և դատի էր տրվել: Սակայն իշխան Աբխազովը առանց որևէ օրինական պատճառի, պարետին հրամայել էր դադարեցնել նրա նկատմամբ դատն ու հետաքննությունը և Կասիմ-բեկին կրկին վերադարձրել էր իր նախկին պաշտոնին: Ներկայումս նա շարունակում է թալանել ու ճնշել բնակիչներին»¹: Այս քաղվածքն էլ վերաբերում է հարկահավաքման գործընթացին. «...Հարկերի հավաքումը դրամով և բնամթերքով դարձել է չարաշահումների և անկարգությունների պատճառ: Դրամական հարկերը տեղական կառավարիչները վերցնում են ոչ թե ըստ բնակիչների քանակի, այլ թե ինչ ազդեցություն ունի գավառապետը բնակչության վրա: Բնամթերային հարկը վերցվում է հացի, բամբակի և մետաքսի բերքից, որի 1/5 մասը ուղարկվում է գանձարան՝ պետական հողերի օգտագործման դիմաց: Այս հարկը հավաքելու նպատակով սովորաբար թաթար միրզաները կամ բեկերը գնում են գյուղերը, գյուղացիներից բազմատեսակ նվերներ են ստանում, իսկ պետական գանձարան են մուծում ավելի քիչ գումար, քան ստացվել էր բերքից»:²

Դատելով պետական խորհրդականի զեկուցագրից, դատական համակարգը ևս թաղված է եղել անօրինականությունների մեջ. «...Մարզային դատարանում տիրող անկարգությունները վեր են ամեն տեսակ նկարագրությունից,- գրում է Զուբարևը: - Պետական միջոցները առավելապես ծախսվում են առանց բարձրագույն կառավարիչների թույլտվության և նրանց են տրվում առանց ստորագրության և ստացականի: Այս անօրինությունն այժմ փորձում են կարգավորել Ղարաբաղի պարետ մայր Կալաչևսկու եռանդուն ջանքերի շնորհիվ: Մարզային դատարանը միայն անունով է դատարան, ընդհանրապես չի զբաղվում արդարադատությամբ. այդ ամենն իրեն է վերագրել կապիտան Միրզա Ադիգյոզալը (վերջինս նաև Ղարաբաղ - նամե գրքի³ հեղինակն է - Է. Հ.), իշխան Աբխազովի սիրելին: Մատյանները և ողջ գործընթացը

¹ Նույն տեղում, էջ 462:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Միրզա- Ադիգեոզալ-բեկ, Ղարաբաղ-Նամե, Ա. Մաղալյանի աշխատասիրությամբ և ընդարձակ առաջաբանով:

կատարվում է ռուսերեն լեզվով, այն դեպքում, երբ դատարանի անդամները ոչ մի բառ ռուսերեն չգիտեն»¹:

Արցախի մահմեդական կառավարիչների մասին Դ. Ջուբարևի գնահատականը ևս ամբողջությամբ իրատեսական է. «Թալանն ու գողությունը տիրում են Ղարաբաղում՝ ամենաբարձր աստիճանով: Թալանչիները մշտապես գտնվում են իրենց գավառապետների, հատկապես Միրզա Ադիգյոզալի պաշտպանության ու հովանավորության տակ: Այս վերջինն իր գավառ է ընդունում այլ մահալներից և **Ելիզավետպոլի գավառից եկած փախստականներին, մոտ 350 ընտանիք** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), որոնք պետական գանձարան ոչ մի հարկ չեն մուծում... Իզքիրմիդորտի գավառակը, որը կառավարում է Միրզա Ադիգյոզալի եղբայրը, դարձել է թալանչիների որջ: Բնակիչներից և ոչ ոք չի փորձում բողոքել Միրզա Ադիգյոզալի դեմ, քանի որ նա վայելում է իշխան Աբխազովի անսահման վստահությանը»²:

Այսքանից հետո, կրկին վերհիշելով ադրբեջանցի պատմաբանների Արցախի ժողովրդագրության շուրջ «պնդումները», մեկ հարցապնդում, թերևս, տեղին կլինի՝ ինչի՞ մասին է վկայում Ելիզավետպոլի նահանգից 350 մահմեդական ընտանիքների տեղավորումը Արցախում, որոնք, ի տարբերություն հայերի, սովից ու հիվանդություններից չեն մահացել:

Եվ այդ ամենի կողքին, պետական խորհրդականը ներկայացնում է Արցախի տնտեսական առաջընթացով շահագրգռված իրական ժողովրդին. «**Շուշիում միակ հարկատուները հայերն են** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.), քանի որ թաթարական տները, և հատկապես բեկերը, իրենց դրանից լիովին ազատել են, թեպետ օրենքով բոլորը պետք է հարկվեն»³:

Պետական խորհրդական Դ. Ջուբարևի դիտարկումներն այսքանով, սակայն, չեն սահմանափակվում. 1830 թ. հունիսի 10-ին նա հանդես է գալիս նոր առաջարկություններով, որոնք կրկին վերաբերում են Արցախի քաղաքական-տնտեսական վերլուծությանը: Եվ որքան էլ տարօրինակ է, դրանից, օրինակ, պարզ է դառնում, որ գլխավոր հրամանատար Ի. Պասկևիչը շարունակում է հովանավորել... **նախկին խան Մեհտի**

¹ АКАК, т. VII, документ 411. «Записка к.а. Зубарева о Карабагской провинции...», с. 462.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Ղուլիին և ավելին, հրամայել էր «Ղարաբաղի նախկին խան Մեհտի Ղուլի կողմից Պարսկաստան տարած 1000 քոչվոր թաթարների ծխերից 200-ին տեղավորել Ղարաբաղում (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.)»¹: Սակայն նույնիսկ այս պարագայում, հայկական բնակչության գերազանցությունը թաթարականի հանդեպ ակնհայտ էր. մեջբերումը ռուսական նշանավոր աղբյուրից է. «Շուշիի գավառ. ռուսներ՝ 70 շունչ, թաթարներ՝ արական սեռ՝ 8663, իգական՝ 7305, հայեր՝ արական սեռ՝ 9373, իգական՝ 8330»²: Հաշվենք՝ հայերի ընդհանուր թիվը կազմում է՝ 17.703, թաթարներինը՝ ընդամենը 15.968. ու՞ր մնաց ադրբեջանցի պատմաբանների պնդումները, թե՛ թաթարներն անհամեմատ գերազանցել են հայերի թվաքանակին:

Այդուհանդերձ, վերադառնալով Դ. Զուբարևի զեկուցագրին, փաստենք, որ Ի. Պասկևիչը հասել էր նրան, որ կառավարությունը համաձայնություն էր տվել՝ ընդունել Մեհտի Ղուլի խանի հետ վերադարձած թաթարներին. «սրանցից բացի, – շարունակում է Դ. Զուբարևը,– տեղական իշխանությունը նրան է հանձնել նաև Պարսկաստան չհեռացածներին»³: Ավելին, Պասկևիչը ոչ միայն առաջարկում էր ետ բերել Մեհտի Ղուլի խանին, այլև պատրաստվում էր նրան վերադարձնել իր նախկին իրավունքներն ու կոչումները. «Պատիվ ունեմ բարեխոսելու նրա համար, որպեսզի նրան վերադարձվի նաև իր կոչումները»⁴, – գրում էր Ի. Պասկևիչը: Այլ խոսքով՝ Ղարաբաղի նախկին խանի հանդեպ ցուցաբերած ակնհայտ հովանավորությունն այդ համատեքստում միանգամայն հասկանալի էր. հարկ էր նրան ետ պահել հակառուսական գործողություններից: Դրան հակառակ, Արցախի հայ բնակչությունը, որպես կանոն, ռուսական արքունիքի համար խնդիրներ չի ստեղծել: Եվ դա ոչ թե նրանից է, որ այդպես հավատարիմ են եղել ռուսներին, այլ որ Արցախը համարել են իրենց հայրենիքը և այնտեղ են տեսել իրենց պատմության շարունակությունը և ապագան: Ուստի այս պատճառով է, որ Արցախի հայ բնակչությունը աշխատել է խնդիրներ չունենալ ռուսական իշխանությունների հետ, որը պարսկական տիրապետության համեմատությամբ, անշուշտ,

¹ Նույն տեղում, документ 413. «Записка к.а. Зубарева о Карабаге». – Представлена ген.-аъют. Стрекалову при рапорт, от 10 июня 1830 года, с. 464.

² Экономический быт государственных крестьян..., с.11.

³ АКАК, т. VII, документ 413, с.464.

⁴ Նույն տեղում, документ 402. «Рапорт ген. Паскевича гр. Дибичу, от 12-го июня 1827 года», N 62. Эчмиадзин, с. 454.

ակնհայտ առավելություններ ունեն: Եվ այս փաստի մեջ պետք է փնտրել հայ բնակչության կողմից ռուսական իշխանությունների հանդեպ որոշակի հանդուրժողականություն ցուցաբերելու իրողությունը:

Փաստորեն, ինչպես իրավացի նկատում է Դ. Զուբարևը, Ի. Պասկևիչը ռուսական կառավարությանը բազմիցս դավաճանած Մեխտի Ղուլի խանին «նվիրում է» 200 թաթարական ընտանիք, որպեսզի ապահովի նրա նախկին կարգավիճակը Ղարաբաղում, և նրա մահից հետո միայն այդ բոլորը պետք է դառնային պետական սեփականություն, քանի որ խանը անժառանգ էր: Դ. Զուբարևը միաժամանակ հաղորդում է, որ ժամանակին ինքը բազմիցս զգուշացրել է, որ չի կարելի հավատալ խանին, քանի որ վերջինս մտադիր էր այս սեփականությունը բաժանել իր մերձավոր բեկերին. «Այդ մտադրությունը ներկայումս նա իրագործում է, քանի որ Դեհգան, Բախտիյարլու և Մուրադխանլու գյուղերը, որոնք հմտացած են մետաքսագործության մեջ, նպատակադրվել են տալ Կաշի բեկին, մյուսները նույնպես կբաժանի իր կողմից հովանավորվող բեկերի միջև»¹:

Եվ այդուհանդերձ, Պասկևիչի հակահայկական այս քայլը միակը չէր Արցախում. Դ. Զուբարևը հաստատում է, որ նա հնարավորություն էր տվել Ղարաբաղ վերադառնալ նաև ժամանակին իր անօրինականություններով հայտնի Ռուստամ բեկին. «Նրա եղբայրը, դավաճան Հաջի Աղալար բեկը, որը Ղարաբաղում 1826 թվականին ռուսների դեմ խռովության կազմակերպիչն էր և կոտորել էր ոչ քիչ թվով ռուսների ու փախել Պարսկաստան, այնտեղ ձեռք էր բերել խանի իրավունք, իշխան Աբխազովին նվեր էր ուղարկել թուրքմենական ձի, որպեսզի նա բարեխոսի իր եղբոր համար: Ռուս զենեռալը չէր ամաչել վերցնել դավաճանի ձեռքից այդ նվերը, – գրում է Դ. Զուբարևը, – և կոմսին բարեխոսական մի նամակ է հղել, որում ապացուցում էր, որ եթե դավաճան Ռուստամ բեկին չտրվեն իրեն հասանելիք գյուղերը, որոնք ներկայումս գանձարանին տարեկան բերում են 25 հազ. չերվոնեցի եկամուտ, ապա մեր կայսրության վերջը կգա: Ղարաբաղում շրջանառվող լուրերով միայն կարելի է դատել Ռուստամ բեկի նվիրվածության մասին: Արշավանքի ժամանակ, – շարունակում է Դ. Զուբարևը, – նա հայիցում էր այն բեկերին, որոնք ճակատամարտի ժամանակ քաջություն էին ցուցաբերում,

¹ Նույն տեղում, документ 413, с.464.

ասելով՝ «ինչու եք սպանում ձեր հավատակիցներին ռուս շների համար... Եվ այդ մարդն այսօր խրախուսվում է պետերի կողմից»,– հարցնում է Դ. Ջուբարևը,– Ներկայումս Ռուստամ բեկը իշխան Աբխազովի հետ մեկնել է Թիֆլիս և հաստատ համոզված է, որ գլխավոր հրամանատարը որոշել է պաշտպանել գանձարանի շահերը և կտա իրեն հասանելիք գյուղերը, որոնց բնակիչները ահի մեջ սպասում են, թե ինչպես իրենց պետք է նորից հանձնեն այդ գազանին ու դավաճանին»¹,– եզրակացնում է Դ. Ջուբարևը:

Այս համատեքստում կրկին անհրաժեշտություն է առաջանում դիմել ադրբեջանցի պատմաբաններին. հիմա ու՛մ ներհույսն են խրախուսել ռուսները. հայերի՞, թե թաթարների: Պետական խորհրդական Դ. Ջուբարևի հաստատումը, կարծում ենք, միանշանակ է: Իսկ եթե ասվածին հավելենք այն փաստը, որ կոմս Երևանսկու հրամանով հենց այս Աբխազովին էր հանձնարարվել Ղարաբաղում վերաբնակիչների «տեղավորումը»², կարծում ենք, լիովին պատկերելի է պարսկահայերին բաժին հասած անլուր տառապանքները:

Ամփոփելով Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում զետեղված պետական խորհրդական Դ. Ե. Ջուբարևի՝ Արցախին նվիրված զեկուցագիր-նոթերի քննությունը, հարկ է նշել, որ այն ակնհայտորեն դուրս է այդ ժանրին հատուկ սահմաններից և Արցախի սոցիալ - տնտեսական և քաղաքական կյանքը բնութագրող, պատմական առումով ուշագրավ և մեծարժեք ուսումնասիրություն է:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերն ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում Արցախում բնակություն հաստատած ռուս վերաբնակների մասին: Պարզվում է, ռուս վերաբնակները հաճույքով են համաձայնել բնակություն հաստատել Արցախում, նշել են հայերի հետ շփվելու դրական ազդեցության մասին, թեպետ ակնհայտ էր, որ ռուսական կառավարության այս ձեռնարկումը առաջին հերթին պայմանավորված էր վերջիններիս ադանդավորական գործունեության հանդեպ վերահսկողություն հաստատելու հանգամանքով: Այսպես, հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում զետեղված մի հրապարակումից տեղեկանում ենք, որ Արցախում այդպիսիները տեղավորվել են Վարանդայում և առաջին բնակեցումը կատարվել է

¹ Նույն տեղում:

² Ст'я Глинка С., Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, М., 1831, с.106.

դեռևս 1830 թվականին՝ Կիզիլ -Ղշլաղում: Համայնքը գոյատևել է մինչև XIX դարի 50-ական թվականները: 1832 թվականին նրանց են միանում նաև մոլականները, որոնք տեղավորվում են Վարանդայի Դուդակչի գյուղում: Սակայն մոլականները, որոնք համեմատաբար դաժան կլիմայի էին սովոր, շուտով այստեղից տեղափոխում են ավելի ցուրտ բնակավայրեր, ինչպիսին էր Ղարա Բուլաղը և երկու տարի անց արդեն նրանք այստեղ տեղավորվեցին հիմնովին¹: Ինչ վերաբերում է վերաբնակների թվաքանակին, ապա պատկերն այսպիսին էր. 1844 թվականի տվյալներով Վարանդայում՝ Ղարա-Բուլաղում՝ 87 արական և 84 իգական սեռի, Կիզիլում՝ 42 արական և 47 իգական սեռի, Ջրաբերդում՝ Բալունայում՝ 151 արական և 145 իգական սեռի, Բորիսիում՝ 241 արական և 224 իգական սեռի, Գյուլիստանում՝ համապատասխանաբար 246 և 229 և, վերջապես, Հին Թալիշում՝ 60 և 45 վերաբնակներ: Ընդհանուր առմամբ՝ Արցախում տեղավորվել էին 827 արական և 774 իգական սեռի ռուս վերաբնակներ²: Ուշագրավ է, որ նույն աղբյուրի հաղորդմամբ, ռուս վերաբնակների համար դպրոց էր գործում միայն Ղարաբաղում՝ Ղարա Բուլաղում (մյուս մարզերում դրանք իսպառ բացակայում էին)»³: Պրոֆ. Վ. Թունյանի հավաստմամբ՝ 1841 թ. ռուս վերաբնակների համար Արցախում հիմնվեցին Գյուլիստան և Բուլուկչայ գյուղերը, որոնք Ռուսաստանի պետական գույքի պալատի հրամանով պետք է բնակեցվեին ռուս աղանդավորներով: Առաջինում տեղավորվեցին 483, իսկ երկրորդում՝ 308 մարդ:⁴

Իհարկե, պետք է նկատել, որ ռուս վերաբնակների հարաբերությունները տեղի հայերի հետ այնքան էլ հարթ չեն եղել: Ծագած խնդիրները ոչ թե ազգային-կրոնական էին, այլ բնակության համար ազատ հողատարածքների պակասը: Եվ այդուհանդերձ, ռուս վերաբնակների համայնքներ Արցախում հիմնվեցին. «Ղարաբաղում ազատ հողատարածություններ չկային, ուստի ռուս աղանդավորներին հողով հնարավոր էր ապահովել միայն ի հաշիվ տեղական գյուղաբնակչության հողաբաժինների, - հաստատում է Վ. Բալայանը: - Ռուս գաղթականներին շահագրգռելու նպատակով կառավարությունը

¹ АКАК, т. X, Тифлис, 1885, документ 293. Записка о Русских переселенцах-раскольниках в Каспийской области, с. 285.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 287:

⁴ St'u Туян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX нач. XX вв. ч. III, (1836-1844), Ереван, 2006, с.125.

26 տարով նրանց ազատում է հարկերից: Դիզակի, Վարանդայի և Զրաբերդի սակավահող մի շարք գյուղերի հողատարածությունների հաշվին հիմնվեցին Նիկոլանկա, Կարյագինո, Սկոբոլևկա, Լևոնարխոսաբնակ գյուղերը»¹:

Ռուս վերաբնակիչներին վերաբերող վավերագրերից մեկն էլ Կովկասի կառավարչապետ Ի. Պասկևիչի զեկուցագիրն է՝ ուղղված ներքին գործերի նախարար Ա. Չեռնիշևին. «Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ բոլոր աղանդավորներին հրահանգել եմ տեղավորել Ղարաբաղի մարզում, որտեղ արդեն գտնվում են Դոնի դուխոբորները... որպեսզի գտնվելով մահմեդականների և հայերի մեջ, որպեսզի նրանք հնարավորություն չունենան տարածելու իրենց աղանդը»²: Խնդրին վերաբերող մյուս փաստաթուղթը Ի. Պասկևիչին փոխարինած բարոն Գ.Ա. Ռոզենի 1833 թվականի հունիսի 6-ի հաղորդումն է կրոնական գործերի պատասխանատու Դ. Բլուդովին. «Ղարաբաղի մարզում արդեն բնակություն են հաստատել դուխոբորների մի քանի ընտանիքներ, որոնք ուղարկվել են Դոնից և մոլականներ Տամբովի նահանգից»³: Ի դեպ, ռուսական մեկ այլ աղբյուրի հավաստմամբ՝ «Ի տարբերություն հայերի, ռուս աղանդավորները, որոնք հաստատվել են այստեղ 30-40-ական թվականներից, ավելի հակված են բնակության վայրի փոփոխությանը՝ դեպի հեռավոր անկյուններ: Եվ ընդհանրապես, - ասվում է այնուհետև աղբյուրում,- ռուս գյուղացու մոտ չկա այն կապվածությունն իր բնակավայրին, ինչպես բնիկների մոտ է (նկատի ունի հայերին - Է. Հ.): Եվ դա բնական է»⁴, - եզրակացնում է ռուս հեղինակը:

Ռուս վերաբնակներից բացի, Արցախում բնակվելու և իրենց գործունեությունը ծավալելու ցանկություն են հայտնել նաև շվեյցարացի միսիոներները, որոնք զանազան բարեգործական կրթական հաստատություններ են բացել Արցախում՝ թերևս նկատի ունենալով տեղի հայության կրթական ավանդույթները: Համենայն դեպս, այդպիսի բովանդակության փաստաթղթերի մենք հանդիպեցինք հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում. «Բազելի միսիոներները իրեն գործունեության համար ընտրել են

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից..., էջ 247: Տե՛ս նաև Հայթյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբնակները (1830-1920), Երևան, 1989, էջ 33-74:

² АКАК, т. VII, документ 415. Отношение гр. Паскевича к управляющему Министерства внутренних дел. от 27-го января 1831 года, N 12, с. 466.

³ Նույն տեղում, т. VIII, Тифлис, 1885, документ 23. Отношение барона Розена к м.ц. Блудову, от 6-го июня 1833 года, N 61, с 51.

⁴ Материалы для изучения экономического быта..., с. 14.

Շուշի քաղաքը, որը Ղարաբաղի մարզի գլխավոր քաղաքն է: Այստեղ նրանք արդեն դարոց են հիմնել: Միսիոներ Դիթրիխը խնդրել է հաստատել իրենց համայնքի անդամների գոյության փաստը 6 տներում...», - ասվում էր փաստաթղթերից մեկում¹: Ավելին՝ Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարություն ուղարկված 1828 թ. նոյեմբերի 2-ի մեկ այլ զեկուցագրում էլ նշվում էր, որ Բազելի այս գաղութի ավագ քահանա Պատերսոնին, «ի նշան 25 ամյա իր գործունեության և հարգանքի, Շուշիում տրամադրվել է 1000 դեսյատին հողատարածք՝ շնորհագրի տեսքով և ժառանգական իրավունքով»²:

Հետագայում, սակայն Արցախում գործունեություն ծավալած Բազելի միսիոներները լուրջ դիմադրության են հանդիպում տեղի հայ հոգևորականության կողմից: Այս մասին հստակ ասվում է միսիոներական ներկայացուցիչների՝ կառավարչապետ Գ. Ռոզենին ուղղված հաղորդագրությունում. «Մինչև 1830 թվականը մեզ համար խոչընդոտներ չկային Շուշիում գործելու համար, - գրում են նրանք: - Սակայն հայ հոգևորականությունը սկսեց խոչընդոտներ ստեղծել մեզ համար և բողոքներ ներկայացնել մեր դեմ... տեղերում կային կառավարիչներ, որոնք համամիտ էին նրանց հետ: ...Շատ հայեր, սակայն մեր գործունեության մեջ օգուտ էին տեսնում: Ժողովրդի մեջ էլ շատ ցանկացողներ կային, որպեսզի մենք լուսավորություն տարածենք, սակայն հոգևորականության և քահանաների մեծ մասը հակառակ կարծիքի էին և արհամարհեցին մեզ և դեմ են մեր գործունեությանը... ուստի մենք դադարեցինք հայերի մեջ աշխատել», - ասվում էր հաղորդագրությունում³:

Արցախի սոցիալ - տնտեսական կյանքի մասին ուշագրավ շեշտադրումներ կան նաև ռուս մեկ այլ պաշտոնյայի, գնդապետ Ա. Միկլաշևսկու⁴ 1830 թ. ապրիլի 22-ին Ի.

¹ АКАК, т. VII. документ 895. Выписка из дела о Шотландской колонии, с. 932.

² Նույն տեղում, документ 899. Отношение министра внутренних дел к гр. Паскевичу, от 27-го декабря 1828 года, N 1069, с. 940.

³ Նույն տեղում, т. VIII, Тифлис, 1881, документ 234. Отчет Базельских миссионеров борону Розену от 5-го октября 1835 года, с. 325.

⁴ Ծնթ. Միկլաշևսկի Ալեքսանդր Միխայլիչ (1798-1831): Եղել է դեկաբրիստական շարժման ակտիվ մասնակիցներից մեկը: 1826թ. ձերբակալվել և աքսորվել է Կովկաս: Մասնակցել է 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներին: Այնուհետև ծառայել է կոմս Ի. Պասկևիչի գրասենյակում, կատարել նրա հանձնարարականները: Ներկայացվող զեկուցագիրը նրա Ղարաբաղ կատարած գործուղման արդյունքն է: Սպանվել է 1831 թ. Դաղստանի լեռնականների դեմ պատերազմում՝ Ագաչ-Կալե առվի գրոհի ժամանակ: Թաղվել է Շուշիում: Տե՛ս նաև Ներսիսյան Մ. Գ. Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 127-131:

Պասկևիչին ուղղված զեկուցագրում. «Խսաների կառավարման ժամանակ,- գրում է նա,- մահմեդական մարզերում, ինչպես հիմա է, մարզը բաժանված է գավառների: Յուրաքանչյուր գավառի գլուխ կանգնած է կառավարիչը, երբեմն նաև մի քանի, հաշվի առնելով վերջինիս բազմաքանակությունն ու առանձնահատկությունները, ինչպես նաև, թե որքան էր այդ կառավարիչը մոտ կանգնած խանին: Այս կառավարիչները, կամ՝ ինչպես կոչում էին գավառապետները, դարուգները կամ հարյուրապետները, որոնց հանձնված էր գավառների գյուղերի կառավարումը, երբեմն իրենց օգտին էին վերցնում ողջ հարկերի 10 տոկոսը, ըստ պահանջի ծառաներ էին պահում, ընտանիքի համար մթերք պահեստավորում, ինչպես նաև բնակիչների հաշվին հյուրասիրում էին հյուրերին»¹:

Ռուս գնդապետը գտնում է, որ վարչակառավարման համակարգի տեսակետից Ղարաբաղի խանությունը ոչնչով չի տարբերվել Արևելյան Հայաստանի՝ Երևանի և Նախիջևանի խանություններից. «...խանական կառավարման առումով ոչինչ որոշակի չէր և ամեն ինչ կախված էր պատահականությունից և խանի կամքից... Հայտնի է, որ Մեհտի Ղուլի խանի կառավարման տարիներն այդ տեսակետից համարվում են ամենից անկառավարելի ժամանակաշրջանը. թույլ և կամազուրկ մի մարդ, մշտապես կառավարելի իր մերձավորների կողմից: Իր հոր՝ Իբրահիմ խանից ստանալով հարուստ ժառանգություն, քանի որ գրեթե բոլոր հողերը գտնվում էին իր ձեռքում»²: Միննույն ժամանակ, ինչպես հաղորդում է Ա. Միկլաշևսկին, Մեհտի Ղուլի խանի մերձավորները, «Առիթը չէին կորցնում նրա ձեռքից սեփականությունը խլելու համար, նույն կերպ էլ մահալների գավառակապետները մշտապես տեսադաշտում էին պահում մարզում տարածքներ ձեռք բերելը և եթե մեկ անգամ այն ստացվում էր, ապա հաջորդ անգամ արդեն դա համարում էին իրենց մշտական իրավունքը: Ասենք՝ խանը նրանց հրամայում էր հավաքել 500 կամ 1000 չերվոնեց, գավառակապետն այդ գումարը հավաքման ժամանակ այն կրկնապատկում էր և ուղիղ կեսը պահում էր իրեն. իր հերթին էլ խանը առաջադրանքը կատարելու համար նրան տալիս էր հավաքված գումարի մի մասը՝ որպես պարգևատրում: Այսպիսին էր գավառակապետների իրա-

¹ АКАК, т. VII, документ 412. Рапорт полк. Миклашевского гр. Паскевичу, от 22-го апреля 1830 года, N 718, с. 462-463.

² Նույն տեղում:

վունքները և մահալների կառավարման համակարգը»,- եզրակացնում էր ռուսական պաշտոնյան¹:

Ինչպես նկատում ենք, գնդապետ Ա. Միկլաշևսկու հաղորդած տեղեկությունները գրեթե չեն տարբերվում պետական խորհրդական Դ. Զուբարևի դիտարկումներից, ինչը նշանակում է, որ խանական կառավարման համակարգն ամբողջովին թաղված էր կաշառակերության և անօրինականությունների մեջ: Եվ այդպիսի համակարգի մասին գովեստի խոսքեր չեն խնայում ադրբեջանցի ներկայիս պատմաբանները: Ասենք՝ նրանք մի բանում ճիշտ են. Ադրբեջանի կառավարման ներկա համակարգը գրեթե ոչնչով չի տարբերվում իրենց նախնիների խանական ժառանգությունից:

Այդուհանդերձ, դառնալով Ա. Միկլաշևսկու զեկուցագրին, նշենք, որ վերջինիս հաղորդմամբ «գյուղացին այն աստիճան էր հարստահարված, որ անխոս ու լուռ ենթարկվում էր գավառապետների անօրինականություններին և հազվադեպ էր, երբ նրանք ընդվզում էին գավառապետների իշխանության դեմ... և չնայած այն հանգամանքին, որ իշխանությունը գավառապետներին զգուշացնում էր, թե նրանք ընդամենը իրենց հրամանները կատարողներն են, սակայն նրանց կատարած չարաշահումները երբեք չեն քննել»²:

Իսնդրի առնչությամբ ուշագրավ է նաև պետական խորհրդական Ա. Կոցերովի զեկուցագիրը կառավարչապետ Ե. Գոլովինին 1838 թ. նոյեմբերի 7-ին, որը ևս զետեղված է Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում: Զեկուցագիրն իր բովանդակությամբ ու բարձրացված հարցերի տեսակետից ոչ միայն բնութագրական է, այլև բացահայտում է խանական կառավարման տարիներին և դրանից հետո մահմեդական բեկերի և ստորին պաշտոնյաների կողմից Արցախում կատարված ապօրինությունների ողջ պատկերը: Ներկայացրած զեկուցագիրը Ղարաբաղում Ա. Կոցերովի կողմից անցկացրած ուսումնասիրության արդյունքներն են. «Պատիվ ունեմ ձեզ տեղեկացնել... որ ինձ մոտ գտնվող և Ղարաբաղի մարզին վերաբերող տեղեկագրերը վկայում են պետական գույքի անպատիժ կերպով յուրացման մասին... Սակայն դեռևս ոչ բոլոր թալագներն (հավաստագրերը - Է. Հ.) են ինձ տրվել. ես այդպես էլ չկարողացա

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

համոզել Ղարաբաղի բեկերին,- գրում է Կոցեբուն,- որ ես չեմ եկել նրանց ձեռքից խլելու անարդարացիորեն զավթած սեփականությունը, այլ միայն տեղյակ պահելու գանձարանին, որպեսզի վերջ տրվի անընդհատ խժդժություններին և մարդկանց հանդեպ անօրինական գործողություններին, ովքեր սովորել են 15 տարվա ընթացքում պետական ունեցվածքը համարել ընդհանուր բարօրություն»¹, - գրում էր Ա. Կոցեբուն:

Դատելով ռուս պաշտոնյայի զեկուցագրից, փաստորեն վերջինս անօրինական շատ փաստեր է արձանագրել և որ Ղարաբաղում նման երևույթները համատարած բնույթ են կրել. «Շատ - շատերի ...խիղճը նրանց ետ է պահում իրենց ունեցվածքի մասին վկայություններ տրամադրելու համար, ուստի իմ վրա դրված պարտականությունները բարդանում են, չնայած մարզի ղեկավարության բազմիցս արված հրահանգներին... Ղարաբաղի նշանավոր ընտանիքներից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղան (Մեհտի Ղուլի խանի եղբայր է - Է. Հ.), Ազատեգյումը, Հասան Ալիբեկ օղլին և մյուսները հրաժարվել են հավաստագրեր ներկայացրել և ինձ նամակ են գրել՝ թե խանական կառավարման ժամանակ իրենք չէին կարող մտածել, որ երբևէ ռուսական պաշտոնյան իրավունք կունենա ապացույցներ պահանջել իրենց ունեցվածքի մասին»²:

Ինչպես նկատում ենք, փաստաթղթում նշվածներից բոլորն էլ թաթարական ծագում ունեն և նրանց շարքում չկա և ոչ մի հայկական ազգանվամբ մեծահարուստ. կնշանակի, որ հենց թաթարներն են ունեցել իրենց ունեցվածքի տիրակալման մասին ապացույցների բացակայություն: Ինչևէ, այն մեկ անգամ ևս ապացուցում է նրանց կողմից հայ մելիքներին կամ ընդհանրապես հայերին պատկանող գույքի բռնագրավման փաստը: Բնական հարց է ծագում. իսկ ինչու՞ չեն կարողացել մահմեդական բեկերն ապացույցներ ներկայացնել ռուսական իշխանություններին: Հարցի պատասխանը կարծես թե դժվար չէ կռահել՝ չեն ներկայացրել, քանի որ այդպիսի «պատմական» հավաստագրեր ու փաստաթղթեր նրանք ուղղակի չեն ունեցել և չէին էլ կարող ունենալ: «Բարձրագույնի կողմից 1846թ. հրամանագրի հրապարակումից հետո,- հաստատում է ռուսական աղբյուրը,- բեկերի, աղալարների և մելիքների մոտ

¹ Նույն տեղում, документ 215. Рапорт н.с. Коцебу ген. Головину, от 7-го ноября 1838года, N 67, с. 189-190.

² Նույն տեղում, էջ 190:

ձգտում առաջացավ գրավել պետական հողատարածքները: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք ոչ մի միջոցի առջև կանգ չէին առնում. ինչպես օրինակ, խանական կեղծ հավաստագրերի կազմումը, վկաների կաշառումը և այլն: Այդպիսի դեպքերն առավել քան հնարավոր էին, քանի որ նախկին պարետական և ոստիկանական վարչություններում պետական հողերի մասին տվյալներ չկային կամ էլ դրանք նախօրոք վերացվել էին: Ահա թե ինչու այդ հողերի երկու - երրորդը դարձավ այդ մարդկանց սեփականությունը...»¹: Ուրեմն եզրակացությունը մեկն է՝ տեղի է ունեցել Արցախի հայ բնակչության գույքի և սեփականության բռնազավթում և յուրացում. «Ղարաբաղի խանությունում նկատելի էր գյուղացիներին ճորտական կախման մեջ դնելու անսքող ձգտում: Մեհտի Ղուլի խանը շռայլորեն իր մերձավորներին և ազգականներին գյուղեր ու գյուղացիներ էր բաշխում, շնորհելով խանական թալլաներ, որոնք մեծ մասամբ անօրինական էին, քանի որ արվում էին հին տարեթվերով և բեկերին ու աղաներին այնպիսի իրավունքներ էին շնորհվում, որպիսին նրանք բնավ չէին ունեցել», - հաստատում է Վ. Դիլոյանը²:

Շարունակենք հետևել զեկուցագրին. «Մինչդեռ դժվար չէ կռահել, - գրում է այնուհետև պետական խորհրդականը, - որ նախկին բռնատիրական կառավարման ժամանակ, որևէ մեկը չէր կարող իր սեփականությունը դարձնել որևէ գյուղ կամ հողատարածք, չունենալով դրա համար խանի թույլտվությունը»³: Այլ խոսքով՝ Կոցերուն անուղղակի հաստատում է, որ հայ բնակչության գույքի բռնագրավումները կատարվել է հենց խանական կառավարման օրոք և վերջիններիս թողտվությամբ: Ուստի այստեղից է գալիս մահմեդական իշխանությունների կողմից հետևողականորեն իրագործված ծրագիրը, որի արդյունքում հայկական տարրը գնալով պակասեց Ղարաբաղ-Արցախում և դա պատմագիտական բացահայտ ճշմարտություն է, ինչը չեն ուզում ընդունել ներկայիս հարևան երկրի պատմաբանները: Եվ այս փաստի ընդգծումը մեր աշխատանքի հիմնական եզրակացություններից մեկն է, եթե չասենք գլխավոր եզրակացությունը: Իսկ ռուսական այս հեղինակավոր աղբյուրը, ինչպիսին Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերն են, ինչպես նկատում ենք, դրա իրա-

¹ Экономический быт государственных крестьян..., с.6.

² Դիլոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 46:

³ АКАК, документ 215. Рапорт н.с. Коцебу ген. Головину, от 7-го ноября 1838 года, N 67, с.190.

վունքը մեզ լիովին տալիս է: Ավելին՝ Ղարաբաղի մահմեդական կառավարիչները բոլոր հնարավոր միջոցներով խոչընդոտել են ռուս պաշտոնյաներին՝ գույքագրում կամ սովորական ուսումնասիրություն անցկացնելու համար. «Այդ իսկ պատճառով,- գրում է Կոցեբուն, - ստիպված եմ դիմել ձեզ՝ հրահանգել Ղարաբաղի բեկերին, որոնք իրենց ենթակայության տակ ունեն գյուղացիներ, հողատարածք, ջրանցքներ, այգիներ, աղացներ և ընդհանրապես անշարժ գույք, ինձ ներկայացնեն այդ ամենը վկայող փաստաթղթերը՝ պատժի ենթարկելու սպառնալիքով, այն է՝ եկամուտների և գույքի բռնագրավմամբ, եթե դրանց տիրակալման մասին ապացույց չներկայացվի»¹:

Դիտարկելով փաստաթղթում ներկայացված իրողություններն ու դրանց մանրամասները՝ ընթերցողը սկզբում այն կարող է ընկալել որպես ռուսական սովորական պաշտոնյայի զեկուցագիր կամ բողոք Կովկասի կառավարչապետին՝ թույլ տալու կատարել իր վրա դրված պարտականությունները: Սակայն դա միայն առաջին հայացքից. մեզ համար զեկուցագրում հստակ են պատմագիտական բնութագրումները, որոնցից կարելի է կատարել նույնքան հստակ պատմագիտական եզրակացություններ: Փաստաթղթում կարդում ենք. «Այն ջնջումներն ու ավելացումները, որոնք արված են որոշ փաստաթղթերում, - գրում է Կոցեբուն,- ցույց է տալիս, որ նրանք վախեցել են ռուսական օրենքներից, քանի որ չէին կարող այլ կերպ արդարացնել իրենց արարքը: Սակայն դա չի կարելի ասել շատ բեկերի մասին, որոնք օգտվելով տեղական կառավարչի իրենց շահադիտական իրավունքից, գավառապետների լուռ համաձայնության արդյունքում, առանց որևէ ապացույցի ու հիմքի տիրացել են ողջ գյուղերի և հողատարածքների. նրանք ուղղակի ծաղրի են ենթարկել կառավարությանը»²: Իհարկե, թյուր է կարծել, թե այդ ամենը ռուս աստիճանավորների «լուռ համաձայնությամբ» չէր կատարվում»: Ինչպես իրավացի նկատում է Վ. Բալայանը, այդ ապօրինիություններից առաջին հերթին տուժում էր հայ գյուղացիությունը. «Նման պայմաններում թաթար խաներն ու բեկերը տարբեր զարդուղի ճանապարհներով՝ կաշառքներով և շողոքորթությամբ, սիրաշահելով ռուս աստիճանավորներին տեր են դառնում

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

հայկական գյուղերին ու մելիքների նախկին տիրույթներին: Հայ գյուղացիությունն անխնա շահագործվում էր թաթար աղաների և ռուս չինովնիկների կողմից»¹:

Եվ այդուհանդերձ, պատմագիտական ուշագրավ ընդգծումը Ա. Կոցեբուն կատարում է իր զեկուցագրի վերջում. ռուս պաշտոնյան կրկին մատնացույց է անում մահմեդական-թաթարական ծագմամբ այս բեկին. «Այդպիսի ծաղրի հեղինակներից մեկն, օրինակ Սամադ Սուլթանն է, որը բոլորին ասում է, թե նա լավ գիտի ռուսական օրենքները և այնուհետև խփելով իր գրպանին, ավելացնում է՝ «այստեղ է օրենքը, աստծուն փառք, ես դրանից բավական շատ ունեմ»²: Ուստի դժվար չէ եզրակացնել, որ հայերին պատկանող գույքը և հողատարածքները խլվել են խանական կառավարման տարիներին և նրանցից շատերը, ինչպես օրինակ այս թաթար բեկը, որն անգամ իր գույքը հաստատող փաստաթուղթ չի ունեցել: Եվ մեր վերջին եզրակացությունը՝ ուրեմն որքան անպատիժ են գործել թաթար բեկերը, որ նույնիսկ հարկ չեն համարել փաստաթուղթ «ձեռք բերել» խանից: Ահա թե որտեղից է գալիս Արցախի հայությանը պատկանող գույքի ու հողերի անպատիժ տիրանալու վերջիններիս «պատմական ապացույցը»: Հավելենք միայն, որ ռուս պաշտոնյան բարեխղճորեն զեկույցի տողատակում նշում է, որ իր կողմից բերված խոսքերը վերցված են Սամադ Սուլթանի դեմ հարուցված քրեական գործից³:

Արցախում խանական կառավարման տարիներին կատարված ապօրինությունների մասին վկայող Կոցեբուի զեկուցագիրն այսքանով չի ավարտվում. «Ներկա պահին արդարացի կլիներ պետական հողերի վրա գտնվող բեկերի մեծ մասից վերցնել դրանք: ...Նրանցից շատերը նույնիսկ բեկական ծագում չունեն, սակայն իրենց են վերագրել թե՛ պաշտոնը և թե՛ գույքը»⁴: Ավելին, ռուս պաշտոնյան հաստատում է, որ թաթար բեկերն անմասն չեն եղել օրինախատումներից, դեռ ավելին՝ պատժից խուսափելու համար, հարմար պահին հեռացել են Պարսկաստան, ինչը կրկին անգամ հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ թաթարները Արցախը երբեք իր հայրենիքը չեն համարել. «Նրանք պատրաստ են եղել ամեն տեսակի օրենքի խախտմանը, - գրում է Կոցեբուն: - Կարելի է կանխորոշել նույնիսկ, որ բեկերի մի մասը նույն պահին կփոր-

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից..., էջ 244-245:

² АКАК, т. IX, документ 215. Рапорт н.с. Коцебу ген. Головину..., с.190.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 190:

ձեն հեռանալ Պարսկաստան: Ասվածը, հատկապես վերաբերում է Փիսիանացի, Շահսեվանցի, Իգքիրմիդորդցի և Քոլանի բեկերին, որոնք իրենց ավազակություններով ու թալանով անմիջապես աչքի կընկնեն, կամ, հավանաբար, մարզի մի քանի մահմեդական գավառներում անկարգություններ կիրահրեն...»¹: Ինչպես նկատեցինք, Կոցեբուի զեկուցագրում նշված բեկերը բացառապես թաթարական ծագում ունեն, իսկ ռուս պաշտոնյայի ընդգծած միտքը Արցախի հայերի հողերին տիրացած մահմեդական կառավարիչների իրական բնութագիրն է:

Ղարաբաղում ֆինանսական ոլորտում մահմեդական կառավարիչների կամայականությունների վկայությունն է նաև Կոցեբուի կողմից հետևյալ փաստի ընդգծումը. «Նախկին խաները, ինչպես և ներկայիս պարետները, իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել ողջ իշխանությունը և գործում են՝ չունենալով որևէ վերահսկողություն իրենց հանդեպ... Նրանք առանց հաշիվ տալու՝ մարդկանց զրկել են կյանքից, լինի դա հարուստ, թե թալանչի, ժողովրդին օգտագործել են միայն որպես կապիտալ, կառուցելու համար ջրանցքներ ու ամբարտակներ, ճանապարհներ, որոնք առատ տոկոսներ էին բերում...»²:

Այսպիսով, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած ռուս պաշտոնյաների զեկույց - ուսումնասիրությունները աներկբա հաստատում են Արցախում խանական կառավարման տարիներին տեղի հայության նկատմամբ գործադրված բռնությունները, խանի և նրա մերձավորների կողմից կատարված ապօրինություններն ու նրանց անպատիժ վարքագիծը:

ԿՀՀ - ի վավերագրերը հստակ պատկերացում են տալիս նաև XIX դարի երկրորդ քառորդին Արցախում կատարված ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին: Հատկապես անհերքելի են մահմեդական բեկերի կողմից 1828 - 1829 թթ. պարսկահայերի վերաբնակեցումը խոչընդոտելու փաստերը, որի արդյունքում շատերը մահացան, իսկ մեծ մասը՝ խոստացված պայմանները չապահովելու պատճառով, հեռացան Արցախից: Ուստի միանգամայն անհիմն ու մտացածին են այդ տարիներին Ղարաբաղի «հայանալու» մասին ադրբեջանցի պատմաբանների պնդումները:

¹ Նույն տեղում, էջ 190-191:

² Նույն տեղում, էջ 189:

3.3 Արցախի սոցիալ - տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի

լուսաբանությունը:

Հարկ է նշել, որ Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի Արցախի XIX դարի երկրորդ քառորդի պատմությանը վերաբերող վավերագրերն ունեն ինչպես սոցիալ-տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական բովանդակություն: Հատկապես աչքի են զարնում ռուսական օրենքների, կարգ ու կանոնի հաստատմանը միտված վավերագրերի առատությունը: Եվ դա բնական էր. Ռուսաստանին միացված յուրաքանչյուր մարզ պետք է հետևեր ռուսական օրենքներին և նախկինում գոյություն ունեցած կարգերն ու կանոնները, եղած կոչումներն ու պաշտոնները պետք է վերաձևակերպվեին: Ինչպես ճիշտ է նկատում Ն. Բաղդասարյանը՝ «Խանական կարգերը տապալվելուց հետո Ղարաբաղը վերածվում է ռուսական սովորական գավառի: Ռուսական օրենսդրությունը, ռազմական և վարչական համակարգերը, զուգակցելով տեղում առկա ասիական բռնակալության տարրերին, մուտք են գործում Ղարաբաղ: ... ցարիզմը հավատարիմ էր մնացել էթնիկ ապակենտրոնացման իր քաղաքականությանը, այն արտահայտել է նաև Ղարաբաղում»¹:

Ուստի ռուսական իշխանությունները հաշվի առնելով երկրամաս այցելած պաշտոնյաների զեկուցագրերը, ձեռնամուխ են լինում Ռուսաստանի նորանվաճ մարզերում, այդ թվում և Արցախում կառավարման նոր կանոնակարգի մշակմանը: Այդպիսի մի փաստաթուղթ, որը պետք է փոփոխության ենթարկեր օրինակ, մաաֆների կարգավիճակը Արցախում, թվագրված է 25 մարտի 1836 թ., կառավարչապետ Գ. Ռոզենի գրությունն է ներքին գործերի նախարար Ա. Չեռնիշևին. «Ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի երկրամասում մաաֆների կոչման վերացման հանգամանքներին, կարծում եմ ճիշտ է նրանց վերագրել սահմանային պարեկի իրավունքներ՝ առաջին իսկ կանչի ժամանակ ներկայանալու պայմանով, - ասվում էր գրությունում: - Եվ քանի որ ներկայումս նրանք ...չեն կատարում իրենց վրա դրված պարտականությունները, ուստի ես հրամայել եմ հարկային պարտավորության տեսակետից մաաֆներին հավասարեցնել մյուս բնակիչների հետ»²:

¹ Բաղդասարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 105-106:

² АКАК, т. VIII, документ 39. Отношение барона Розена к гр. Чернышеву, от 25-го марта 1836 года, N 64, с. 63.

Փաստորեն մաաֆները, որոնք ժամանակին սահմանապահ ջոկատի դեր են կատարել, այժմ նրանց փոխարեն այդ պարտականությունը կատարելու էին կազակներն ու սահմանային գյուղերի բնակիչները: Այլ խոսքով՝ արդեն ավելորդ է համարվել պետական միջոցների հաշվին նրանց պահելը. «մաաֆները, որոնք այլևս ոչ մի պարտականություն չունեն, իրենց համարում են արտոնյալ դաս և հաճախ աշխատանք կատարելու փոխարեն զբաղված են թալանով և պետությանը օգուտ չեն բերում...»¹, ասվում էր Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարին ուղղված Գ. Ռոզենի զեկուցագրում: Մեր կարծիքով, ռուսական իշխանություններն ուղղակի դադարել են վստահել մահմեդական մաաֆներին և նպատակ ունեին այդ պարտականությունը հանձնել կազակներին, որոնց ավանդաբար վերապահված է եղել այդ գործը:

Մաաֆների կարգավիճակի փոփոխությանը վերաբերող վերջին փաստաթուղթը, որը զետեղված է հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում, Կովկասի նոր կառավարչապետ Ե. Գուլովինի՝ 1839 թ. հունվարի 16-ի զեկուցագիրն է և կրկին ներքին գործերի նախարար Ա. Չեռնիշևին. «Հիմք ընդունելով Նախարարների կոմիտեի կողմից դեռևս 1823 թ. դեկտեմբերի 11-ին հաստատված կանոնակարգը, որպես մաաֆներ հաստատել այն անձանց, ովքեր խանի կողմից ունեն ոչ կեղծ հավաստագրեր, կամ էլ կարող են անառարկելիորեն ապացուցել այն ծառայությունները, որի արդյունքում ստացել են այդ կոչումը. մնացած բոլոր դեպքերում նրանց հավաստիացումները չեն ընդունվելու և պետք է ետ վերցնել այդ կոչումը»²: Նոր կանոնակարգով հաստատվում է նաև, որ մաաֆները հարկերից ազատվելու էին մինչև իրենց մահը, իսկ մահվանից հետո նրա ընտանիքի անդամները զրկվելու էին այս արտոնությունից: Ներկայացված փաստաթուղթը մաաֆների մասին պատմող վերջին նյութն էր հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում, սակայն ինչպես նկատելի է խնդրի առնչությամբ այս և նախորդ մեր անդրադարձներից, նրանց կարգավիճակի և ծառայության հարցերը ռուսական կառավարության կողմից բազմիցս քննարկման առարկա է դարձել³: Նշենք նաև, որ Արցախում մաաֆների թիվը բավականին մեծ է եղել՝ 240⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 64:

² Նույն տեղում, տ. IX, документ 217. Рапорт ген. Головина гр. Чернышову, от 16-го января 1839 года, N 20, с. 199.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, документ 534. Записки о маафах в Каспийской области, с. 634.

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի տասներորդ հատորում Արցախի սոցիալ - տնտեսական իրավիճակն ու վարչա - տարածքային փոփոխություններն արտացոլող փաստաթղթերի կողքին, զետեղված էր մի վավերագիր, որը, կարծես թե ամփոփում և ավարտում էր Արցախում խանական կառավարման ժամանակ կատարված ապօրինություններն ու կամայականությունները, որոնք անդառնալի հետևանքներ թողեցին Արցախ - Ղարաբաղի պատմության վրա: Ներքոբերյալ զեկուցագրի հեղինակը կրկին ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյա է, որին հանձնարարել են քննել... ավելի լավ է ներկայացնենք վավերագրի վերնագիրը. «Գլխավոր շտաբի կապիտան Պրուժանովսկու զեկուցագիրը՝ գեներալ - մայոր Մեհտի Ղուլի մատնության հիման վրա, որ շատերը Ղարաբաղում ապօրինաբար տիրում են հողերի»¹: Ճիշտ է, մատնություն բառը (донос) հետազոտողին կարող է փոքր - ինչ տարակուսանքի մեջ գցել, սակայն իրողությունն այն է, որ «նյութի» հեղինակը Ղարաբաղի նախկին անփառունակ խան Մեհտի Ղուլի աղան է:

Զեկուցագրի սկզբում Պրուժանովսկին գրում է.«Մեհտի Ղուլի խանն ինձ հասցեագրած նամակում հաղորդում է մարդկանց մասին, որոնք անօրեն կերպով տնօրինում են Ղարաբաղի հողերին: Խանի նամակից պարզ երևում է, որ նա մատնացույց է անում հատկապես իր կողմից հովանավորության չարժանացած մարդկանց, մոռանալով, որ ինքը ևս բազում հողերի անօրինական սեփականատեր է և կամայականորեն է տիրացել այդ հողերին»²: Ինչպես նկատում ենք զեկուցագրի առաջին իսկ տողերից, գլխավոր շտաբի սպան բավականին տեղեկացված է եղել Ղարաբաղի նախկին խանի «գործունեությունից», ուստի միանգամից բացահայտում և ներկայացնում է մահմեդական կառավարչի կատարած ապօրինությունների ողջ պատկերը. «Իրականում,- գրում է այնուհետև Պրուժանովսկին,- Ղարաբաղում մահմեդական շատ բեկեր, օգտվելով երկրամասի կառավարչական ամենատարբեր փոփոխություններից, **ապօրինաբար տիրացել են պատմական հողերին և գյուղացիներին** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և այդ ամենի գլխին՝ ժամանակին կանգնած էր Մեհտի Ղուլի խանը և նրա եղբայր Զաֆար

¹ Նույն տեղում, տ. X, документ 295. Доклад Генерального штаба кап. Пружановского по даносу ген-м Мехти Кули хана, что многие лица в Карабаге незаконно владеют землями. от 4-го марта 1845 года, N 17, с. 289.

² Նույն տեղում:

Ղուլի աղան, ինչպես նաև նրանց կողմից հովանավորվող ազգականներն ու մերձավորները»¹:

Մի կողմ թողնելով Ղարաբաղի նախկին խանի «մեղայական կեցվածք», փաստենք, որ հերթական անգամ վերահաստատվում է մահմեդական խաների կողմից Արցախի հայությանը պատկանող հողերի բռնագրավման իրողությունը: Զեկուցագրում ռուսական գլխավոր շտաբի սպան «ջրի երես է հանում» Ղարաբաղյան մահմեդական կլանի կառավարման գլխավոր «արդյունքները». «Գրեթե ողջ Ղարաբաղի հայերին պատկանող հողերը,- շարունակում է այնուհետև Պրուժանովսկին,- Մեհտի Ղուլի խանը բաժանեց իր կողմից հովանավորվող բեկերին, և նրանք այդ «շնորհագրերով» ժառանգական իրավունքով տիրացան հայերին պատկանող կալվածքներին... Սակայն այն ժամանակ, երբ խանը փախավ Պարսկաստան, Ղարաբաղում դեռևս կային մեծ թվով գյուղացիներ և գանձարանին պատկանող լայնածավալ հողեր, բացառությամբ խանական ընտանիքի հողերից: 1826 և 1827 թթ. այդ հողերին ապօրինաբար տիրացած մահմեդական ազնվականությունը գրեթե ամբողջովին դավաճանեց Տիրակալ թագավորին և ապավինեց Աբաս Միրզայի հովանավորությանը: Պարսկական պատերազմից հետո այդ դավաճանները ներվեցին և Մեհտի Ղուլի խանի հետ միասին նրանք կրկին ընդունվեցին մեր կողմից՝ իրենց նախկին կալվածքներին տիրանալու իրավունքով: Կառավարության ներողամտությունը դավաճանների հանդեպ անսահման էր և հասցրեց նրան, որ (ուշադրությամբ հետևենք ռուսական գլխավոր շտաբի սպայի խոստովանությանը - Է. Հ.) **հայերից կազմված քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը, որոնք մշտապես հավատարիմ են եղել ռուսական կառավարությանը և դա հատկապես ապացուցեցին 1826 - 1827 թվականների պատերազմի տարիներին, վերածվեցին Ռուսաստանի դավաճանների և ստրուկների**»²: Ինչպես ասում են՝ ավելին ասել հնարավոր չէր և եթե կուզեք՝ այս մեկ պարբերությունն անգամ լիովին ապացուցում և կրկին վերահաստատում է Արցախում հայերի հանդեպ մահմեդական տիրապետության ողջ իրականությունն ու հետևանքները: Եվ ինչպես նկատում ենք, ռուս սպայի զեկուցագրի տողերի մեջ ընդգծված անհամաձայնություն կա ժամանակին կառավարչապետ Ի. Պասկևիչի ձեռնարկած անհեռատես քայլերի հանդեպ:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Եվ այդուհանդերձ, շարունակելով ներկայացնել Արցախում տիրող իրավիճակը, Պրուժանովսկին այնուհետև գրում է. «Բեկերը վերադառնալով Պարսկաստանից, սկսեցին իշխանություններին ներկայացնել իրենց կալվածքների տնօրինությունը հաստատող «շնորհագրեր», որոնցից շատերը հավանաբար, կեղծ էին, քանի որ հեշտությամբ կարելի էր կեղծել խանական կնիքը»¹: Զեկուցագրում ռուս սպան Մեհտի Ղուլի խանի մերձավոր Միրզա Զեմալի² օրինակով ցույց է տալիս, թե ինչպես էին Ղարաբաղում կատարվում օրինախախտումները և թե ինչ ճանապարհով էին թաթար բեկերը տիրանում հայերին պատկանող գույքին ու հողերին. «Մեհտի Ղուլի խանի կառավարման ժամանակ,- գրում է Պրուժանովսկին,- Միրզա Զեմալը վեզիր էր և խանի փախուստից հետո տեղավորվել էր Ղարաբաղի մարզային դատարանում: Իր ճարպկության շնորհիվ նա կարողացել էր ձեռք բերել գեներալի վստահությունը, թեպետ իրականում դրան երբեք արժանի չի եղել. 1826 թ. Ղարաբաղի բեկերի կողմից տիրակալին դավաճանության մեջ նրա դերը պակաս չի եղել: Եվ ահա, խանի վերադարձից հետո, Միրզա Զեմալը կրկին վայելում էր խանի հովանավորությունը, սակայն երբ հետագայում Զեմալը սկսում է մերժենալ Զաֆար Ղուլի աղայի հետ, Մեհտի Ղուլի խանն արդեն չվստահեց նրան և նույնիսկ ատելությամբ էր լցված նրա հանդեպ և միայն հիմա է «տեղեկացնում», թե նա Զեմալին հողեր չի նվիրել և որ իր մոտ վեզիր եղած ժամանակ իր օգտին կեղծել է այդ շնորհագրերը»³:

Առաջին հայացքից, իհարկե, այս պատմությունը ասիական և մահմեդական բռնատիրության սովորական մի դիպվածի նկարագրություն է, իսկ ահա որպես պատմագիտական ընդգծում, անշուշտ, նշանակությունից զերծ չէ: Այն կրկին անգամ հաստատում է հայերին պատկանող գույքի հանդեպ կատարված անօրինականությունների և բռնագրավումների իրողությունը: Ի վերջո՝ ու՛մ հաշվին էին «շնորհագրվում» այդ կալվածքներն ու հողերը. իհարկե՝ հայերի: Զեկուցագրում այնուհետև կարդում ենք. «... խանի հաղորդած տեղեկությունները մի մասով, իրոք, հավաստի են, քանի որ Ղարաբաղի ներկայիս ընդհանուր վիճակը նույնն է հաստատում: Սակայն խնդիրն էլ

¹ Նույն տեղում:

² Միրզա Զեմալի մասին ուշագրավ հոդված է տպագրել Ա. Մաղալյանը. տե՛ս Մաղալյան Ա., Միրզա Զեմալ Զևանշիրի «Ղարաբաղի պատմությունը» որպես Արցախի XVIII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, ՊԲՀ, 2018, N 3, էջ 205-221:

³ АКАК, т. X, документ 295. Доклад Генерального штаба кап. Пружановского..., с. 289.

հենց այն է, որ Ջեմալը կարողացել է օրինականություն հաղորդել իր շնորհագրերին մեր կառավարման ժամանակ և օգտվելով այդ հանգամանքից, նա՝ ամենայն հավա-նականությամբ, նույն գնդապետ Ջաֆար Ղուլի աղայի օրինակով (խոսքը Մեհտի Ղուլի խանի եղբոր մասին է - է. Հ.), ապօրինաբար տիրացել է պետական գանձարանին և հայերին պատականող հողերին և նույնիսկ ավելին, քան ներկայացված է շնորհա-գրում: Դրանց մի մասն անձամբ ստուգվել են իմ կողմից մարզի այցելության ժամա-նակ: Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ Ջաֆար Ղուլի աղան ևս իր հողերին տիրացել է նույն կերպ, չունենալով դրա համար և ոչ մի իրավունք, քան իր կամայա-կանությունն էր»¹, - եզրակացնում է Պրուժանովսկին:

Զեկուցագրում Արցախի ոչ վաղ անցյալի պատմությանը վերաբերող ևս մեկ կարևոր ընդգծում կա.. «**Հնում Ղարաբաղի տեղաբնիկները** (ընդգծումը մերն է - է. Հ.), տեսնելով, որ անհնարին է ձեռք բերել խանական շնորհագրերը, դիմեցին այլ միջոցի. օրինակ, իրենց կալվածքներին սկսեցին ամրագրել պետական հողեր... սակայն Ղարաբաղի մահմեդական բեկերը բռնագրավեցին և տիրացան նաև այդ հողերին՝ չունենալով նույնիսկ խանական կեղծ շնորհագրեր... ի վերջո, ո՞վ է նրանց հանդիմանելու դրա համար, առավել ևս, որ պետական հողերը գրեթե հասանելի չէին բնակիչներին: Սակայն եթե փորձենք այդ գործերի մեջ պարզություն մտցնել, ուրեմն պետք է ոտքի հանենք ողջ Ղարաբաղը»²: Ավելին, հաշվի առնելով, ուսումնասիրության արդյունքում ձեռք բերած փաստերը, Պրուժանովսկին առաջարկում է հետամուտ լինել այս իրողություններին և հետագայում կանխել նմանօրինակ ապօրինությունները. «Հարկ է նաև ստեղծել մի հանձնաժողով երկար տարիների համար, քանի որ, անկասկած, դժվար կլինի բացահայտել ճշմարտությունը բոլոր այս գործերում, էլ չենք խոսում, որ նմանատիպ մութ շատ գործեր այդպես էլ մնացին չբացահայտված: Եվ, վերջապես, - ավարտում է իր զեկույցը Պրուժանովսկին, - այդ բարդությունները գնալով կավելանան, արդյունքում՝ պետական հողերը Ղարաբաղում ավելի կնվազեն...»³: Համաձայնենք, որ ռուսական գլխավոր շտաբի սպան բավական իրատեսական

¹ Նույն տեղում, էջ 289-290:

² Նույն տեղում, էջ 290:

³ Նույն տեղում:

կարծիք է հայտնել՝ խանական կառավարման արդյունքում Արցախում ստեղծված սոցիալ - տնտեսական իրավիճակի մասին:

Շարունակելով Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի վերջին հատորների ուսումնասիրությունը, թվում էր, թե XIX դարի կեսերին ռազմա-քաղաքական բնույթի նյութերը դարասկզբի բուռն իրադարձությունների համեմատ պետք է պակասած լինեին: Սակայն դա այդպես չէ. ԿՀՀՎ-ի վերջին հատորներում նույնիսկ կարմիր թելի պես անցնում է ռուսական կառավարության հանդեպ Արցախի մահմեդական կառավարիչների ցուցաբերած դավադիր վարքագիծը. «Ձեր այն հարցմանը, թե ինչպիսի միջոցներ են ձեռք առնվել Շուշիում գտնվող պարսկական թագաժառանգ Բեհմեն Միրզայի անվտանգությունը ապահովելու համար,- գրում էր գեներալ Ն. Ռեադը կոմս Կ. Նեսելրոդին (Ռուսաստանի արտգործնախարար՝ Է. Հ.) 1854 թ. հոկտեմբերի 22-ի նամակում,- հաղորդում եմ՝ Ղարաբաղում տեղակայված 21-րդ հետևակային դիվիզիայի հրամանատարի զեկուցագիրը: Նա գրում է, որ իրագործելով իր վրա դրված հանձնարարականը, միաժամանակ պարտք է համարում տեղեկացնել, որ եթե պարսկական կառավարությունը մտավախություն ունի, որ արքայորդի Բեհմեն Միրզայի Շուշիում գտնվելը կարող է նրա հանդեպ մահափորձ կազմակերպելու կամ այլ հանցագործ մտահղացման առիթ հանդիսանա, ապա առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ Ղարաբաղի մահմեդական ծագմամբ բեկերին, քանի որ ոչ մի զգուշություն անգամ չի կարող նրան երաշխավորել վերջիններիս հանցագործ մտահղացումներից...»¹: Այստեղից մեկ եզրակացություն կարելի է կատարել միայն. ուրեմն այնքան մեծ և հիմնավոր է եղել ռուս հրամանատարության մեջ անվստահությունը մահմեդական բեկերի հանդեպ, որ տասնամյակներ անց նույնիսկ նրանք չեն մոռանում ժամանակ առ ժամանակ հիշեցնել այդ մասին, ինչը մեկ անգամ ևս հաստատում է ներկա աշխատանքի նախորդ գլուխներում մեր կողմից ներկայացված փաստարկները:

Ի դեպ, ասվածին հավելենք, որ պարսկական այս թագաժառանգը գրեթե երեք տարի անց է կացրել Շուշիում, և հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում այդ փաստը վկայող ամբողջական էջեր կան, իսկ նրա և Կովկասի կառավարչապետի հետ

¹ Նույն տեղում, տ. XI, документ 619. Переписка по поводу состоявшегося под Высочайшим покровительством и жившего в Шуше персидского принца Бехмен-мирзы, с. 598.

ունեցած նամակագրությունը մեկ տասնյակի է հասնում: Իհարկե, այլ հարց է, թե ինչու էր պարսկական թագաժառանգը բնակություն վայր ընտրել Շուշին և ոչ, ասենք, Բաքուն, Ղուբան կամ Շամախին, սակայն կարծում ենք, որ փաստն ինքնին խոսում է անվստահության հանգամանքը մահմեդական այս մարզերում անհամեմատ բարձր է եղել, քան Արցախում, որի բնակչության ստվար հատվածը հայությունն էր և այդ առումով ռուսական իշխանությունները գրեթե մտավախության չունեին:

Ուստի, մեր կարծիքով, այս հանգամանքը քիչ դեր չի խաղացել ռուսական իշխանությունների համար պարսից թագաժառանգի անվտանգությունն ապահովելու խնդրում: Ավելին՝ պարսիկ թագաժառանգին վերաբերող փաստաթղթերից անմիջապես հետո տեղադրված է կառավարչապետ Ն. Մուրավյովին ուղղված գեներալ Ա. Յուրևի 1855 թ. ապրիլի 9-ի զեկուցագիրը, ուր կարդում ենք. «Մեկ տարի առաջ, մենք վրդովված էինք Նախիջևանի Դարալագյազի գավառամասից Շիրին Սուլթանի՝ իր հավատակիցների հետ միասին Թուրքիա փախուստի փաստից: 1854 թ. հուլիսի 24-ին, Դոնի 23-րդ գնդի կազակները, որոնք ծառայություն էին կատարում Արաքս գետի երկայնքով, Ջուլֆայի ուղեկալի մոտ բռնել էին Արաքսն անցնել պատրաստվող երկու թաթարի, որոնք նույն օրն էլ ներկայացվել են Նախիջևանի գավառապետ Մուրախով-ցկին՝ իրենց մոտ եղած թղթերի հետ միասին: Առաջին իսկ հարցաքննության ժամանակ պարզվել է, որ երկուսն էլ՝ Ռագիմ Ազիզ Ալի օղլին և Մամադ Հուսեյն Բայրամ օղլին Շուշիի մոլլաներ են»¹:

Այժմ զեկուցագրի ուշագրավ մասը. «Ինչ վերաբերում է բռնագրաված թղթերին, ապա մի քանի մասնավոր նամակներից բացի, որոնք իրենցից առանձին հետաքրքրություն չեն ներկայացրել,- շարունակում է այնուհետև ռուս գեներալը,- առկա են եղել նաև արաբերեն լեզվով գրած նամակներ, որոնք իբր թե գրվել են Ելիզավետպոլի, Ղարաբաղի, Լենքորանի, Օրդուբադի, Նախիջևանի և Երևանի բնակիչների անունից և ուղղված էին Կարսի և Բայազետի փաշաներին: Նամակներում նշված քաղաքների բնակիչները ներկայացնելով ռուսական կառավարության կողմից իրենց հանդեպ իրականացվող բոլոր ճնշումները, իբր ցանկություն են հայտնել, որ թուրքերը տիրանան

¹ Նույն տեղում, документ 687. Донесение ген-м Юрьева ген. Муравьеву, от 9-го апреля 1855 года, N 65, с. 644.

այս տարածքներին և որ նրանք միայն սպասում են, որ թուրքերը հայտնվեն Արաքսի մոտ, որպեսզի նույն պահին միանան նրանց»¹:

Ձեկուցագրում ներկայացված է նաև հետևյալ իրողությունը. «Բանտարկված թաթարները սկզբում պահվում էին Երևանի քաղաքային ոստիկանության ձերբակալվածների համար նախատեսված խցում: Երևանի թաթարները մի քանի անգամ փորձեցին ազատել իրենց հավատակիցներին: Եվ թեպետ նրանց հաջողվեց գիշերը փախչել, սակայն շուտով կրկին բռնվեցին և այս անգամ ուղարկվեցին Երևանի բանտ»²:

Հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերից մեկում էլ հաղորդվում էր, որ Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների առաջնորդ Շամիլը նպատակ էր ունեցել իր ազդեցությունը տարածել պարսկական նախկին խանությունների, այդ թվում և Արցախի վրա: Ահա թե ինչ է գրում ռուսական աղբյուրն այդ մասին. «Շամիլը երազում էր, որ պարսկական նախկին խանությունները ապստամբեն մեր դեմ, սակայն նա լիովին հակառակը ստացավ այստեղ, հատկապես Ղարաբաղում, որի հայկական բնակչությունը մեզ ամբողջովին նվիրված է, թեպետ, թաթարների մեջ, այդպիսիներն, անշուշտ, գտնվեցին»³:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի ողջ հավաքածուի քննությունն ակնհայտորեն ապացուցում է, որ Արցախի և մյուս մարզերի մահմեդական բնակչության կողմից կազմակերպված դավադրությունները ծրագրված բնույթ են կրել: Հենց թեկուզ այս հաղորդագրությունը, որը թվագրված է 1 հունիսի 1854 թվական. զեկուցագիրը ներկայացնողն էլ մեզ անձանոթ անձնավորություն չէ. արդեն գեներալ-մայոր դարձած Ի. Ռեուտն է՝ դեռևս կապիտանի աստիճանով Շուշիի բերդի 1826թ. պաշտպանության կազմակերպիչը: Այնտեղ կարդում ենք. «Նախիջևանի գավառի պետը, Երևանի ռազմական նահանգապետին հասցեագրված մայիսի 26-ի զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ թուրքական Բայազետ քաղաքից վերադարձած Դարալագյազի բնակիչներ Հուսեին բեկ օղլին և Ալեքսանդր Բաբախան օղլին, որոնք ճանապարհին գիշերել են Առինջ գյուղի բնակիչ Շիրին Սուլթան Նաբիբեկ օղլու տանը, տեղի բնակիչների համար ընթերցել են մահմեդականներին ուղղված մտահոգիչ նամակներ,

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, տ. X, документ 71. Всеподданное письмо кн. Воронцова, от 1-го марта 1854 года, с. 96.

ցույց են տվել թուրքական փաշաների ֆիրմանները, որոնք իբր անձամբ են իրենց տվել և մահմեդականներին կոչ են արել ապստամբություն բարձրացնել մեր կառավարության դեմ և որ Շիրին Սուլթանին հանձնարարված է կազմակերպել մահմեդականների զինված հեծելազոր՝ ապստամբությանը աջակցելու համար...»¹:

Այն, որ այսպիսի գործարքները մահմեդական բնակչության կողմից մշտապես «հյուսվել են» ռուսական կառավարության դեմ, իհարկե, նորություն չէ: Կարծում ենք, նորություն չէ նաև այն, որ նմանօրինակ խարդալանքների բացահայտման խնդրում ռուսական իշխանությունները մշտապես դիմել են տեղի հայերի օգնությանը. «Մեր կողմից ուղարկված գավառապետի օգնական, **կոլեգիալ խորհրդական Գասպարովը գաղտնի կերպով ուսումնասիրել է այս տեղեկությունը** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) և զեկուցագրով հաստատել է մեզ հասած տեղեկությունները, որ Շիրին Սուլթանը տեսակցելով իր զինված հարազատների հետ, ոչ միայն հրաժարվել է ենթարկվել մեր իշխանություններին, այլև հանդես է եկել անհնազանդության կոչերով, թաքնվել է Գնդեվազի անտառներում՝ իր հետ ունենալով հեծյալ թաթարների զինված մեծ խումբ: Ավելին, նա հույս ունի **Ղարաբաղի թաթարների կողմից** (ընդգծումը մերն է - Է. Հ.) զգալի համալրում ստանալ՝ իր հանցագործ մտադրությունները իրագործելու համար»² Ինչպես նկատում ենք, հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերից քաղած այս տեղեկության մեջ երկիմաստություն կարծեք թե չկա և աներկբա հաստատում է մահմեդական բնակչության պատրաստակամությունը՝ հակառուսական գործողություններին մասնակից դառնալու համար. «Հաղորդվում է նաև,- շարունակվում էր այնուհետև զեկուցագրում,- որ Մալիբեյլի գյուղի բնակիչները (Ղարաբաղի թաթարական գյուղերից է - Է. Հ.) Հաջի Զաֆարովի և Ասադ Քեյբալի օղլու հետ միասին ժամանել են Շուշի և տեսակցել գեներալ Զաֆար Ղուլի խանի հետ (վերջինս 1829 թ. աքսորից վերադարձել և բնակվում էր Շուշիում՝ Է. Հ.), որպեսզի նա ևս միանա ապստամբությանը»³:

Ուստի այն, որ Արցախում ռուսական քաղաքականությունը իրագործվել է գերազանցապես հայերի միջոցով և օգնությամբ, հաստատում է նաև ռուսական մեկ այլ

¹ Նույն տեղում, տ. XI, документ 640. Рапорт ген-л. Реута ген. Реаду, от 1-го июня 1854 года, N 126. с. 619.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Հ. Հովհաննիսյան, Ղարաբաղը ռուսական աղբյուրներում, Էջմիածին ամսագիր 2007, թիվ Ա, էջ 79:

նշանավոր «Կովկասյան օրացույց» ժողովածուն. 1850 թ. համարի չորրորդ բաժնում, Շուշիի գավառային վարչության կազմը ներկայացնող տեղեկագրում կարդում ենք. «Շուշիի գավառապետ՝ մայր, իշխան Կոնստանտին Դավիդովիչ Թարխան-Մուրա-վով, օգնական՝ Վիկտոր Մատվենիչ Չապլին, քարտուղար՝ Իվան Կոնդրատովիչ: Տեղամասային պետեր՝ Իվան Օրլով, Ավետ Մամիկոնով՝ Վարանդայի, Նիկոլայ Տուլան, Նազար Մուրաչով, Ջահանգիր Աղասարով՝ Ջրաբերդի, Իվան Խանդամիրով»¹: Ինչպես նկատեցինք, գավառային վարչությունը կազմված է բացառապես ռուսներից և հայերից. չկա և ոչ մի թաթարական ազգանվամբ պաշտոնյա:

Այդուհանդերձ, ԿՀՀՎ-ի նույն հատորում գետեղված Կովկասի փոխարքա, գեներալ Ն. Մուրավյովի գեկուցագրում արցախահայերով համալրված ջոկատի մասին հետևյալն էր ասվում. «Օրերս երկու կարևոր դիպվածք տեղի ունեցավ ղարաբաղ-ցիների մասնակցությամբ,- գրում է Ն. Մուրավյովը իշխան Դոլգորուկովին 1855 թ. հոկտեմբերի 5-ին: - Թուրքական 200 հոգանոց հեծելազորին նրանք անկասելի հար-ված հասցրեցին. գլխատեցին մի քանի տասնյակ թուրքերի, մյուսները վիրավորվեցին, շատերին էլ գերի ընկան, այդ թվում մեկ սպա և 40-ից ավելի ծիեր, որոնց թուրքերը ստիպված էին թողնել, որպեսզի ոտքով կարողանային փրկել իրենց գոյությունը...»²: Ինչպես ասում են՝ մեկնաբանություններն այստեղ ավելորդ են:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վերջին հատորներում քիչ չեն նաև Արցա-խի սոցիալ - տնտեսական կյանքին վերաբերող նյութերը: Բնականաբար, ռուսական իշխանությունների լուրջ ուշադրության առարկա պիտի դառնար Շուշիի բերդի վերա-կառուցումն ու բարեկարգումը: Կասկածից վեր է, որ բերդը ռազմավարական առումով առաջնահերթ նշանակություն ուներ Ռուսաստանի համար. այն գլխավոր դարպաս էր ինչպես Պարսկաստան, այնպես էլ դեպի Այսրկովկաս անցնելու համար.«...Ղարաբաղն իր բնական հարստություններից բացի, Ռուսաստանի համար ուներ ռազմագիտական առաջնակարգ նշանակություն, քանի որ այդ երկիրը, հարավում սահման ունենալով Արաքս գետը, կազմում էր մի նախադուռ՝ Պարսկաստանի Ադրբեջան նահանգը մտնելու համար: Ղարաբաղի մայրաքաղաքը Շուշին էր, մի շատ ամուր և ընդարձակ

¹ Кавказский календарь на 1850г., четвертое отделение, Тифлис, 1849, с. 19.

² АКАК, т. XI, документ 413. Письмо ген. Муравьева к кн. Долгорукову, от 5-го октября 1855 года, N 56, с. 405.

բերդ, որ կանգնած էր դեպի Արաքսի վրա շինված հին հռչակավոր Խուդավերին կամուրջը տանող ճանապարհների վրա և կարող էր այսպիսով դառնալ հենարան՝ Ադրբեջան արշավելու համար»¹, - գրում է Լեոն: Ուստի, ինչպես հաստատում էր «Վավերագրերում» զետեղված այս փաստաթուղթը. «Շուշիի բերդը բերված է լավագույն պաշտպանական վիճակի, քան առաջ էր: Պաշտպանական համակարգի կատարելագործման նպատակով հարկ եղավ բարեկարգել բերդը շրջանցող տեղանքը: Այս գործն արդեն ավարտված է և մենք անցել ենք ողջ բերդի վերակառուցման նոր նախագծի մշակմանը. առաջին հերթին պետք է լուծել բերդը ջրային պաշարներով ապահովելու խնդիրը, որի կարիքը մշտապես զգացվել է: Նախկինում դրա համար հարկ էր իջնել կիրճ՝ մոտ 600 մետր, այն էլ բավական կտրուկ վայրէջքով՝ դեպի բերդը շրջանցող գետը: Այս տարի (զեկուցագիրը գրվել է 1837 թ. - Է. Հ.) բերդում բացվել է խորքային աղբյուր, որը լիովի կբավարարի կայագործին և բնակիչներին», - ասվում էր Կովկասյան կորպուսի հրամանատարության զեկուցագրում²: Շուշիի բերդի վերակառուցման աշխատանքները շարունակվել են նաև հետագա տարիներին: Այդ մասին է վկայում հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տպագրված կառավարչապետ Ե. Գոլովինի 1839 թ. դեկտեմբերի 2-ի նամակը, ուր նա կառավարությունից 10 մլն. ռուբլի գումար էր խնդրում բերդի վերակառուցման համար³: Այս բարեկարգումները դրական ազդեցություն ունեցան Շուշիի հետագա զարգացման համար:

Արցախի հայերի շնորհիվ քաղաքը գնալով կերպարանափոխվում էր, դառնալով արհեստագործության ու առևտրի կենտրոն, թեպետ մահմեդական խանը ամեն կերպ ցանկանում էր այնտեղ տեղավորել իր ցեղակիցներին. «Ծաղկումն, անկասկած, պայմանավորված էր այլևայլ գավառների բնակչության վարար ներհոսքով, - գրում է Բ. Ուլուբաբյանը: - Խանն իր ցեղակիցներին քշել - բերել էր, դարձրել նրա բնակիչները: Սակայն սրանք նոր միայն նստակեցության դարձած այն քոչվորներն էին, որոնք ոչ մի կապ չունեին քաղաքակրթության հետ: Իսկ հայերը՝ մեծ մասամբ արհեստավորներ ու

¹ Լեոն, Հայոց պատմություն..., էջ 243:

² АКАК, т. VIII, документ 272. О фортификационной обороне Закавказского края устройством дорог и вообще о предприятиях по строительной части, с. 374.

³ Նույն տեղում, т. IX, документ 20. Проект ген. Головина о займе 10 –ти миллионов для потребностей Кавказского края, 2-го декабря 1839 года, N 45, с.17.

առևտրականներ, անմիջապես գույն էին տալիս հին բերդի նոր կենցաղին, պայմանավորում նրա զարգացումը»¹

Կովկասի կառավարչապետի զեկուցագրում Արցախի մեկ այլ կարևոր կառույցի մասին ևս հիշատակություն կար. խոսքը Խուդավերինի կամուրջի մասին է. վերջինիս վերանորոգումը զեկուցագրում ևս համարվում է առաջնահերթ. «Խուդավերինի կամուրջը Անդրկովկասի երկրամասը Պարսկաստանին կապող հաղորդակցության կարևոր և գլխավոր ուղին է, ուստի ես հատուկ հրաման եմ տվել վերակառուցել այն: Այս կամուրջը կառուցվել է Արաքսի վրա և կանգնած է 15 ամրանների վրա, սակայն վերջին պատերազմի ժամանակ մի քանիսը վնասվել են. 1835 թ. դրանք մենք արդեն վերանորոգել ենք»²:

Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում տեղ գտած մեկ այլ փաստաթղթի հավաստմամբ, Արցախն իր բնական հարստություններով հայտնվել է ռուս հանքախույզների ուշադրության կենտրոնում: Այսպես, Այսրկովկասի տնտեսությանը վերաբերող տեսություններից մեկում Արցախը հիշատակվում է որպես պղնձի մեծ պաշարներ ունեցող վայր. «Պրոֆեսոր Աբիխը Լենքորանի գավառից վերջերս վերադարձել է Թիֆլիս... Ուսումնասիրելով Ղարաբաղն ու Ելիզավետպոլը, նրա ուսումնասիրությունները թեև քիչ հույսեր են տալիս այստեղ ածուխի հանքավայր հայտնաբերելու առումով, սակայն այն գրառումները, որ կատարել է պրոֆեսորը այս երկրամասի մասին, բավական հուսադրող են՝ հատկապես ապագայում ակնկալիքների առումով: Ղարաբաղում, - շարունակվում է այնուհետև տեսության մեջ, - նա գտել է պղնձի և երկաթի հանքեր, ներկայացրել է նմուշներ, ինչը հույս է ներշնչում, որ տարիներ հետո հնարավոր կլինի սկսել այս հանքատեսակների արդյունահանումը, որոնք չեն զիջում Սիբիրի հարուստ հանքավայրերին»³:

Այս փոքրիկ քաղվածքն էլ կառավարչապետ Մ. Վորոնցովի 1849-1851 թթ. հաշվետվությունից է. «Շուշիի մոտ, Ղարաբաղում, անակնկալ կերպով բացվել է հանքային աղբյուր և արդեն այս տարի այդ ջրից օգտվում են տեղի կայազորի սպաները և

¹ Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 184:

² АКАК, т. VIII, документ 272. О фортификационной обороне Закавказского края устройством дорог и вообще о предприятиях по строительной части, с. 378.

³ Նույն տեղում, т. X, Отчет князя М.С. Воронцова за 1846-1848 годы. Отчет по управлению Кавказским краем, XII горное производство, с. 868.

Մինգրեյան եգերական գնդի զինվորները ...»¹: Այս վավերագիրը ևս կարևորությունից զուրկ չէ. այն, որ Ղարաբաղում բուծված ձիերն արդեն մեծ հոչակ ունեին Ռուսաստանում, այդ մասին է հաստատում 1846 թ. մարտի 31-ին կոմս Վ. Լևաշովին ուղղված Կովկասի կառավարչապետ Մ. Վորոնցովի նամակի հետևյալ տողերը. «Զտարյուն արաբական ձիերի ձեռք բերումը մեզանից մեծ ծախսեր են պահանջում... Ամեն դեպքում, - գրում է Մ. Վորոնցովը, - ավելորդ չէ ձեզ հիշեցնել, որ այստեղի երկրամասում, հատկապես Ղարաբաղում, կան հիանալի ձիեր, որոնք լավ ընտրանի կլինեն մեր ծիաբուծարանների համար»²:

Արցախի սոցիալ-տնտեսական զարգացման դրական միտումների մասին է վկայում հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերի նախավերջին հատորում տեղադրված մի նյութ, որը փաստում է, որ ներկրված ըմպելիքների վրա դրված ակցիզային հարկից ստացված եկամուտների տեսակետից Շուշին 1855 թվականին 5,529 ռուբլի չափով իրենից ետ էր թողել Անդրկովկասի այնպիսի խոշոր քաղաքներ, ինչպիսին էին Բաքուն՝ (2,006 ռուբլի), Գորին (5,200 ռուբլի), Ախալցխան (4,500 ռուբլի), Շամախին (3,000 ռուբլի) և այլն³: Այլ խոսքով՝ ակցիզային հարկից ստացված եկամուտի առումով Շուշին գտնվում էր չորրորդ տեղում և իրենից առաջ էին միայն Թիֆլիսը (100,221 ռուբլի), Զաքաթալան (6,362 ռուբ.) և Քութաիսը (5,880 ռուբ.): Իսկ եթե համեմատենք այդ ցուցանիշը Բաքվի (ընդամենը 2,006 ռուբ.) և Ելիզավետպոլի (50 ռուբ.)⁴ հետ, ապա հասկանալի կդառնա Շուշիի զարգացման աճի տեմպերը: Վ. Թունյանի հաստատմամբ, 1849 թ. Շուշիում գործել է 42 մետաքսագործարան 132 հաստոցով, որտեղ տարեկան մշակվել է 792 փուֆ մետաքս⁵: Հավելենք, որ Արցախի սոցիալ-տնտեսական զարգացման շատ ցուցանիշներ, ցավոք, հնարավոր չէ առանձնացնել, քանի որ հանձնաժողովի վավերագրերում դրանք ներկայացված են նահանգային կտրվածքով:

ԿՀՀՎ-ի վերջին՝ 12-րդ հատորում Արցախի մասին զետեղված միակ նյութը ևս տնտեսական բնույթի է. «Թեպետ երկաթի արդյունահանումը Կովկասում չնչին վիճակագրություն ունի, սակայն Ղարաբաղում Կաշկարի կիրճում գտնվում է մագնիտի

¹ Նույն տեղում, էջ 895:

² Նույն տեղում, документ 175. Отношение кн. Воронцова к гр. Левашову, от 31-го марта 1846 года, N 537, с. 177.

³ Նույն տեղում, т. XI, документ 672. Ведомость доходов по акцизному сбору с напитков и с питейных заведений в Закавказском крае в 1854 году, с. 637.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ St'u Туян В., Административно-экономическая политика..., с. 213.

երկաթաքար, որը տարեկան կտրվածքով և մոտավոր հաշվումներով կազմում է 1600 փուլ»¹:

Հնագրական հանձնաժողովի վերջին հատորներից մեկում էլ ներկայացված էր Կովկասի ուսումնական օկրուգի 1855 թ. հաշվետվությունը, որտեղ տվյալներ կան նաև Շուշիի մասին. հաշվետվությունից պարզ է դառնում, որ Շուշիում գործել է մասնավոր արական չորս դպրոց՝ Տեր - Ավակովի, Տեր - Մովսեսի, Սիմոնովի և Յուսուպեկ Ներսեսովի դպրոցները: Ինչպես նկատում ենք, գործող չորս դպրոցներից երեքը բացահայտ հայկական էին²:

Արցախի պատմությանը վերաբերող այս հաղորդագրությունը վերջինն էր հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում: Ամփոփելով Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում Արցախի XVIII դարի վերջի XIX դարի կեսերի սոցիալ-քաղաքական պատմության ուսումնասիրությունը, աներկբա պետք է փաստել հավաքածուում տեղ գտած արխիվային փաստաթղթերի աղբյուրագիտական կարևորությունը և պատմագիտական արժեքը այդ պատմության ներկայիս խեղաթյուրումներին հակադարձելու խնդրում:

¹ АКАК, т. XII, Тифлис, 1904. Отчет ген.- фельдмаршала князя А.И. Барятинского на 1857-1859 годы, с. 1346.

² Նույն տեղում, т. XI, документ 779. Отчет по Кавказскому учебному округу за 1855 академический год, с. 739.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում Արցախի (Ղարաբաղի) XVIII դարի վերջի և XIX դարի կեսերի պատմությանը վերաբերող փաստաթղթերի ուսումնասիրությունից հստակ կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Վավերագրերում աներկբա փաստվում է Արցախը հնագույն ժամանակներից հայկական տարածք հանդիսանալու իրողությունը, որը բնակեցված է եղել բնիկ հայերով և միջնադարից սկսած՝ կառավարվել է հայ մելիքների կողմից: Ուստի, Արցախի XVIII - XIX դարերի պատմությունը ադրբեջանցի պատմաբանների կողմից «սեփականացնելու» ջանքերն ու փորձերը հակազիտական են:

2. Վավերագրերում բացահայտվում են XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբի Արցախի պատմությանը վերաբերող առանցքային շատ հարցեր: Ամբողջական ձևով ներկայացված է ռուսական արքունիքի հետ Արցախի հայ մելիքների հետ ունեցած առնչությունները, որոնք լիարժեք պատասխան են տալիս այն հարցին, թե ինչու և ինչ պատճառներով Արցախի հայ մելիքները թողեցին իրենց հայրենիքը և հայտնվեցին հարևան Վրաստանում:

3. Վավերագրերը հաստատում են պատմական այն իրողությունը, որ Արցախի մելիքները և նրանց հետ Վրաստան հեռացած հայ բնակչությունը հայրենի եզերքը լքել են բացառապես մահմեդական տիրակալների վարած հայահալած ու բիրտ քաղաքականության պատճառով: Այդուհանդերձ, հաստատվելով հարևան Վրաստանում՝ Արցախի մելիքները ու հայ բնակչությունը ոչ միայն տնտեսական վերելք ապահովեցին իրենց հատկացված տարածքներում, այլև նշանակալի ծառայություններ մատուցեցին ռուսական կառավարությանը՝ Անդրկովկասում ռուսական ներկայությունը և հետագա առաջխաղացումն ամրապնդելու ուղղությամբ:

4. Վավերագրերն անառարկելիորեն ապացուցում են, որ Արցախի հայ բնակչության գույքի բռնագրավումները կատարվել են խանական կառավարման օրոք և վեջիններիս թողտվությամբ: Ավելին՝ մահմեդական իշխանությունների կողմից հետևողականորեն իրականացված ձեռնարկումների հետևանքով հայկական տարրը գնալով պակասել է Ղարաբաղ - Արցախում և դա պատմագիտական բացահայտ ճշմարտու-

թյուն է: Հետևաբար՝ Արցախի հայ բնակչության նկատմամբ մահմեդական կառավարիչների որդեգրած բիրտ քաղաքականությունը և նրանց կողմից մահմեդական բնակչության տեղաշարժի խրախուսումը իրենց բացասական հետքն են թողել Արցախի ժողովրդագրական պատկերի վրա:

5. Վավերագրերում առանձնանում են Արցախի հայության կողմից 1804-1813 թթ. ռուս - պարսկական պատերազմում ռուսական զորքերին ցուցաբերած նշանակալի օգնությունը հաստատող փաստաթղթերը: Ավելին՝ այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ճակատագրական պահերին ռուսական հրամանատարությունը աջակցության ակնկալիքով դիմել է Արցախի հայությանը:

6. Վավերագրերում փաստվում է, որ ռուսական բանակի կողմից Ղարաբաղում իրականացված շատ գործողություններում տեղի հայերը կարևոր դերակատարություն են ունեցել: Նրանք ժամանակին տեղեկացրել են պարսկական բանակի տեղաշարժերի մասին, որոնք բավարար հիմք են տվել ռուսական հրամանատարությանը՝ ռազմական գործողություն սկսելու համար: Դրան հակառակ՝ հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում բազմիցս կարելի է հանդիպել Արցախի մահմեդականության կողմից Ռուսաստանի հանդեպ թշնամական և դավադիր պահվածքը վկայող փաստերի:

7. Արցախի հայությունը իր հետագա ճակատագիրը կապել է ռուսական բանակի հաղթանակների հետ, ինչը, թերևս, բացատրելի էր և արդարացված. հայ բնակչությունը ռուսական զորքերին ցուցաբերած օժանդակության մեջ առաջին հերթին տեսնում էր սեփական հայրենիքում ապրելու և զարգանալու իր բնականոն ցանկության իրականացումը: Արցախի հայ բնակչությունը աշխատել է խնդիրներ չունենալ ռուսական իշխանությունների հետ, ուստի այս փաստի մեջ պետք է փնտրել հայ բնակչության կողմից ռուսական իշխանությունների հանդեպ որոշակի հանդուրժողականություն ցուցաբերելու իրողությունը:

8. Գյուլիստանի հաշտության 1813 թ. պայմանագրում Ղարաբաղի խանության Ռուսաստանին ամրագրումը հանգրվանային նշանակություն ունեցավ ինչպես արցախահայության, այնպես էլ ռուսական իշխանությունների համար: Ռուսական հրամանատարության համար ակնհայտ դարձավ, թե որքան կարևոր է տեղացի ժողո-

վուրդների վերաբերմունքը պատերազմական իրավիճակներում: Այլ խոսքով՝ Ռուսաստանի համար դաշնակիցների հարցում պարզություն և որոշակիություն մտցվեց:

9. ԿՀՀ-ի վավերագրերում հստակ ընդգծվում է, որ խանական անարդարացի համակարգի դեմ բացառապես ընդվզել է Արցախի հայությունը. հայ բնակչությունը երբեք չի համակերպվել գործող կառավարման համակարգի հետ և հնարավոր առիթի դեպքում արտահայտել է իր վերաբերմունքն այդ համակարգի հանդեպ: Դրան հակառակ՝ հարևան մահմեդական մարզերը լիովին համակերպվել էին այդ համակարգի հետ: Այս փաստը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ Արցախը և հարևան մահմեդական մարզերը երբեք չի կարելի նույնականացնել, ինչը «մատի փաթաթան են դարձրել» հարևան երկրի պատմաբանները, թե իբր՝ Արցախը ոչնչով չի տարբերվել հարևան «ադրբեջանական - պարսկական» խանություններից:

10. Հաշվի առնելով ուս - պարսկական հակամարտության հետագա խորացման հեռանկարը, ռուսական կառավարությունը, 1813 թ. Գյուլիստանում կնքված պայմանագրից հետո էլ շարունակում էր Արցախին հատկացնել առաջնակարգ մարտավարական նշանակություն: Կասկածից վեր էր, որ հարմար ռազմա - քաղաքական իրավիճակում օրակարգի հարց էր դառնալու Արցախի կարգավիճակի փոփոխությունը: Ուստի Ղարաբաղի կառավարիչ Մեհտի Ղուլի խանի հերթական դավադրության բացահայտումից հետո ռուսական ինքնակալին առաջարկվում է վերացնել խանական կառավարումը, ինչը և իրողություն է դառնում 1822 թ. նոյեմբերի վերջին:

11. Ղարաբաղում խանական կառավարման վերացումը դրական հետևանքներ է ունեցել տեղի հայության համար. թեպետ ոչ վերջնականապես, ապա գոնե որոշ ժամանակով դադարում են պարսիկների անպատիժ ներխուժումները Ղարաբաղ, որի հետևանքով թալանվում էր հայությանը պատկանող գույքն ու անասունները: Ռուսական տիրապետության վերջնական հաստատումից հետո Արցախում կատարվեցին սոցիալ-տնտեսական բնույթի բարեփոխումներ, որոնց նպատակը մի կողմից՝ խանական կառավարման հետևանքների վերացումն էր, մյուս կողմից՝ երկրամասի բնակչության համար տնտեսական զարգացման բարենպաստ պայմանների ստեղծումը:

12. Արցախում խանական կառավարման համակարգը փոխելու ռուսական կառավարության ձեռնարկումներն, անշուշտ, պետք է առաջադիմական համարել: Արցախա-

հայությունը դրականորեն է ընդունել ռուսական կառավարման նոր համակարգը: Ակնհայտ էր նաև՝ ռուսական կառավարության ձեռնարկումներին Արցախի հայության աջակցությունը առաջին հերթին պայմանավորված էր սեփական հայրենիքի ազատագրության և ակնկալվող բարեփոխումների հանգամանքներով:

13. Ընդունելով հանդերձ տարածաշրջանում Ռուսաստանի հետապնդած քաղաքականության իմաստն ու նպատակները, որոնք առանձին դեպքերում ակնհայտ գաղութային բնույթ էին կրում, այդուհանդերձ, ներկա ուսումնասիրության պարագայում՝ Արցախի հայ բնակչության գոյատևման տեսակետից, ռուսական տիրապետության տարիները անհամեմատ դրական նշանակություն են ունեցել:

14. 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական արքունիքի համար ակնհայտ դարձավ, որ Ղարաբաղի թաթար բնակչության հանդեպ վստահություն տածել հնարավոր չէ: Թե՛ Ղարաբաղի խանը և թե՛ իրեն ենթակա թաթար բնակչությունը երբեք Արցախն իրենց հայրենիքը չեն համարել. ցանկացած ժամանակ նրանք լքել են Արցախը և հեռացել են Պարսկաստան: Մյուս կողմից՝ ռուսական իշխանությունները հասկացան, որ իրենց համար Արցախում հավատարիմ դաշնակիցը տեղի հայությունն է: ԿՀՀ-ի վավերագրերում այդօրինակ բովանդակության փաստաթղթերի առկայությունը ասվածի աներկբա ապացույցն են:

15. Վավերագրերում հստակ փաստագրված է 1826 - 1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական բանակներին Արցախի հայության ցույց տված լայն աջակցությունը: Քաջ տիրապետելով տեղանքին, նրանք ոչ միայն ուղեկցորդներ են ծառայել ռուսական բանակներում, այլև բազմիցս անգամ ռուսական զորքերին դուրս են բերել պարսկական շրջապատումից: Բացի դրանից, լայն կապեր ունենալով հարևան մահմեդական մարզերում, նրանք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդել պարսկական զորքերի թվաքանակի և տեղաշարժերի մասին:

16. XIX դարի երկրորդ քառորդին Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի Արցախի վերաբերող վավերագրերն ունեն ինչպես սոցիալ - տնտեսական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական բովանդակություն: Այդ փաստաթղթերը կարևոր մանրամասներ են պարունակում Արցախի կառավարման համակարգի մասին: Հատկապես ուշագրավ են հավաքածուում զետեղված ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների զեկուցագիր-ուսում-

նասիրությունները (Զուբարև, Մոգիլևսկի, Միկլաշևսկի, Կոցեբու, Պրուժանովսկի և ուրիշ.), որոնցում ներկայացվում և մատնանշվում են Արցախում մահմեդական կառավարման ծանր հետևանքները, մահմեդական բեկերի կողմից հայերի սեփականությունը կազմող հողերի և գույքի անպատիժ բռնազավթումները, հայկական բնակչության թվաքանակի նվազման իրական պատճառները: Զեկուցագրերում միաժամանակ ընդգծվում է Արցախի հայության ակտիվ դերակատարությունը երկրամասի սոցիալ-տնտեսական և կրթամշակութային կյանքում:

17. ԿՀՀ-ի վավերագրերը անհերքելիորեն հաստատում են, որ մահմեդական բեկերը գիտակցաբար խոչընդոտներ են հարուցել՝ 1828 - 1829 թթ. Ղարաբաղում պարսկահայերի վերաբնակեցումը կանխելու համար, որի հետևանքով մեծ մասը սովի մատնվել ու մահացել են: Միայն Մարաղայում մահացածների թիվը կազմել է 1012 հոգի, իսկ 300 ընտանիք՝ խոստացված պայմանները չապահովելու պատճառով, հեռացել է Արցախից: Ուստի ակներև է, որ հայերի վերաբնակեցումը Արցախում ժողովրդագրական տեսանկյունից, որևէ էական փոփոխության չի հանգեցրել: Ընդհակառակը, ԿՀՀ վավերագրերը հաստատում են, որ Ղարաբաղի մահմեդական կառավարիչները խրախուսել և հովանավորել են հարևան մարզերից թաթարների բնակությունը Արցախում: Միայն Ելիզավետպոլի նահանգից մահմեդական 350 ընտանիքների տեղավորման փաստը ասվածի աներկբա հաստատումն է: Ուստի միանգամայն անհիմն ու մտացածին են պարսկահայերի հաշվին Ղարաբաղի «հայանալու» մասին ադրբեջանցի պատմաբանների պնդումները:

18. Կովկասի հնագրական հանձնաժողովի վավերագրերում Արցախի XVIII դարի վերջի XIX դարի կեսերի սոցիալ - քաղաքական պատմության ուսումնասիրությունը աներկբայորեն փաստում է հավաքածուում տեղ գտած արխիվային փաստաթղթերի աղբյուրագիտական կարևորությունը և պատմագիտական արժեքը հայոց հինավուրց երկրամասի պատմության լուսաբանության և այդ պատմության ներկայիս խեղաթյուրումներին հակադարձելու խնդրում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ա) Սկզբնաղբյուրներ

- 1.1** Акты собранные кавказской археографической комиссией. Այստիեւտև՝ ԱԿԱԿ, Тифлис, 1866. том I. Документы 34, 455, 492, 532, 543, 871, 872, 874, 875, 877, 880, 881, 882, 883, 884. т. II, Тифлис, 1868, документы 386, 388, 402, 455, 532, 1101, 1259, 1416, 1417, 1418, 1419, 1420, 1421, 1425, 1427, 1428, 1429, 1430, 1431, 1434, 1435, 1436, 1437, 1438, 1439, 1443, 1444, 1447, 1450, 1452, 1462, 1463, 1473, 1474, 1494, 1714, 1716, 1721, 1723, 1727, 1731, 1732. т. III, Тифлис, 1869, документы 458, 467, 476, 599, 600, 602, 613, 638, 639, 640. т. IV, Тифлис, 1870, документы 3, 37, 61, 95, 467, 704, 815, 845, 859, 1062, 1092, 1097, 1441. т. V, Тифлис, 1873, документы 201, 533, 690. т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, документы 1264, 1265, 1266, 1272, 1273, 1278, 1279, 1281, 1282, 1285, 1286, 1288, 1289, 1293, 1297, 1299, 1301, 1302, 1305, 1306, 1316, 1318, 1320, 1326, 1327, 1328. т. VI, ч. II, Тифлис, 1875, документы 505, 512, 629, 632, 633, 675, 702, 703, 704. т. VII, Тифлис, 1878, документы 402, 411, 412, 413, 415, 822, 895, 899. т. VIII, Тифлис, 1881, документы 23, 39, 41, 50, 234, 272, 354. т. IX, Тифлис, 1884, документы 20, 214, 215, 217, 534. т. X, Тифлис, 1885, документы 71, Отчет князя М.С. Воронцова за 1846-1848 годы. Отчет по управлению Кавказским краем, XII - Горное производство, 175, 293, 295, Всеподданный рапорт кн. М.С. Воронцова от 31-го декабря 1848 года. т. XI, Тифлис, 1888, документ 413, 619, 640, 672, 687, 779. т. XII, Тифлис, 1904. Отчет ген.-фельдмаршала князя А.И. Барятинского на 1857-1859 годы.
- 1.2** Армяно-русские отношения в XVIII в. Сборник документов (под .ред. М. Г. Нерсисяна), ч. IV, (1760-1800), Ереван, изд-во АН, 1990, 594 с.
- 1.3** Кавказский календарь на 1850 г., Тифлис, Типография Канцелярии наместника Кавказского, 1849, с.120., на 1851 г., Тифлис, 1850г. с.19,
- 1.4** Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда. Исследование Н. А. Абелова, Тифлис, 1887, т. VII, Тифлис, тип., А. А. Михельсона, 1887, 791 с.
- 1.5** Присоединение Восточной Армении к России: Сборник документов, (Сост. Ц. П.

- Агаян, С. А. Тер-Авакимова и др.) т. I, (1801- 1813), Ереван, изд-во АН, 1972, 715 с.
- 1.6 Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов (Сост. Ц.П. Агаян, В. А. Дилоян и др.), т. II, (1814- 1830), Ереван, изд-во АН, 1978, 658 с.
- 1.7 Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. VI, Тифлис, 1888, тип. Канцелярия Главноначальствующего на Кавказе, 460 с.
- 1.8 Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XI, Тифлис, 1891, тип. Канцелярия Главноначальствующего на Кавказе, 715 с.
- 1.9 Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.II, Тифлис, 1887, тип. Я. Либермана, 426 с.
- 1.10 Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джебраилском уездах Елисаветпольской губернии. Исследование А. Г. Деконского, Тифлис, тип., Г. Меликова 1886, 157 с.

բ) Աշխատություններ

- 2.1 Աբրահամյան Հ., Արցախը 18-19-րդ դարերում, Երևան, հեղինակ. հրատ., 2015, 424 էջ:
- 2.2 Ազատյան Հ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, Տիգրան Մեծ հրատ., 2002, 172 էջ:
- 2.3 Աղայան Ծ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Երևան, Հայաստան հրատ., 1981, 384 էջ:
- 2.4 Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Երևան, «Ամարաս», 2002, 440 էջ:
- 2.5 Բալայան Վ., Արցախահայ ազատագրական պայքարի բովանդակությունը 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 1813թ., Ստեփանակերտ, ԱրԴՀ հրատ., 2013, 124 էջ:
- 2.6 Բալայան Բ., Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Երևան, Զագակ - 97 հրատ., 2017, 559 էջ:
- 2.7 Բարխուդարյան Վ., Ոսկանյան Վ., Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, ԳԱ հրատ., 1978, 254 էջ:
- 2.8 Բաղդասարյան Ն., Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը

- Ղարաբաղում 1813-1867թթ., Երևան, Անտարես հրատ, 2015, 256 էջ:
- 2.9 Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները, Երևան, Հայաստան, 1978, 552 էջ:
- 2.10 Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, ԳԱ հրատ., 2004, 822 էջ:
- 2.11 Գրիգորյան Զ., Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, Հայպետհրատ, 1960, 588 էջ:
- 2.12 Գրիգորյան Զ., Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և նրա պատմական նշանակությունը, Երևան, Հայաստան, 1978, 402 էջ:
- 2.13 Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1989, 354 էջ:
- 2.14 Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձե, 1894, 658 էջ:
- 2.15 Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մաս Բ, Թիֆլիս, տպ. Մնացական Մարտիրոսյանցի, 1895, 592 էջ:
- 2.16 Լեո, Հայոց պատմություն, հատոր 4, «Ժամանակակից պատմություն» (XIX դարի առաջին կես), գիրք 1, Երևան, Հայաստան, 1984, 592 էջ:
- 2.17 Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան, միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ, 2007, 588 էջ:
- 2.18 Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, Հատոր 2, ԺԹ դար, (1800-1820), Երևան, տպ. Պետհրատ, 1934, 884 էջ:
- 2.19 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Երևան, ԳԱ հրատ., 1972, 680 էջ:
- 2.20 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, ԳԱ հրատ., 1974, 732 էջ:
- 2.21 Հայոց պատմություն, հ. III. Նոր ժամանակաշրջան (XVII դ. երկրորդ կես - XIX դ. վերջ), գիրք առաջին (XVII դ. երկրորդ կես - 1918 թ.), Երևան, Զանգակ-97, 2010, 704 էջ:
- 2.22 Հայթյան Ա., Հայաստանի ռուս վերաբնակները (1830-1920), ԵՊՀ հրատ., 1989, 164 էջ:

- 2.23 Հովհաննիսյան Հ., Հայագիտությունը Ռուսաստանում, Երևան, Լիմուշ տպ., 2004, 500 էջ:
- 2.25 Մաղալյան Ա., Արցախի մեղիքությունները և մեղիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, ԳԱ հրատ., 2007, 377 էջ:
- 2.26 Միրզա- Ադիգեոզալ-բեկ, Ղարաբաղ-Նամե, աշխատասիրությամբ Արտակ Մաղալյանի, Երևան, Զանգակ-97, 2016, 164 էջ :
- 2.27 Ներսիսյան Մ., Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 440 էջ:
- 2.28 Չոբանյան Պ., Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2006, 750 էջ:
- 2.29 Պարսամյան Վ., Ռուսաստանը և հայ ժողովրդի պատմական բախտը, Երևան, Հայաստան հրատ., 1978, 183 էջ:
- 2.30 Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը (սկզբից մինչև մեր օրերը), Երևան, Մ. Վարանդեան, 1994, 377 էջ:
- 2.31 Քյուրքչյան Ա., 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Երևան, Զանգակ-97, 2000, 159 էջ:
- 2.32 Аветисян Г., Генералы-армяне в Российской империи, Ереван, Амроц груп, 2007, 240 с.
- 2.33 Барсегов Ю., Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике т. 1, М., Круг, 2008, 944 с.
- 2.34 Барсегов Ю., Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, т. 2, М., 2009, изд. Мелихово, 478 с.
- 2.35 Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803 г., ч.II, СПб, тип. Императорской академии наук, 1869, 601с.
- 2.36 Глинка С. Переселение армян аддирбиджанских впретели России, М., тип. Лазаревых, 1831, 142с.
- 2.37 Дадаян Ст., Политическая история Арцах - Карабаха от Хамсы до автономии. Факты и вымыслы. Степанакерт, изд. Дизак плюс, 2017, 416 с.
- 2.38 Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т.VI, СПб, изд.

В. Березовского, 1888, 756с.

- 2.40. Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение 80-х годах XVIII столетия, Ереван, изд. АН, 1990, 195 с.
- 2.41 Нагорный Карабах; историческая справка (ред. Галоян Г. А., Худавердян К.С.), Ереван, изд. АН, 1988, 95 с.
- 2.42 Оганесян А., Россия и армяне, уроки истории и реали, Ереван, изд. ЕГУ, 300с.
- 2.43 Потто В., Кавказская война. В очерках, эпизодах, легендах и биографиях, Персидская война 1826-1828 г., т. III, вып. I, изд. 2-ое, СПб, изд. В. Березовского, 1888, 342 с.
- 2.44 Потто В., Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества (мелик Вани и Акоп-юзбаши Атабековы), Тифлис, скоропечатная Мартиросянца, 1902, 77с.
- 2.45 Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX- начале XX в., Ереван, изд. Гитутюн, НАН РА, 2002, 212 с.
- 2.46 Тер-Саркисянц А., Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции. М., изд. «Русская панорама», 2015, 916 с.
- 2.47 Тунян В., Восточная Армения в составе России (1828-1853), Ереван, Айастан, 1989, 169 с.
- 2.48 Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX нач. XX вв. ч. I (1800-1826), Ереван, 2006, Тип. Арм. Гос. Инж. Унив. (АГИУ), 160 с. ч. II, (1826- 1836), 160 с. ч. III (1836- 1844), 158 с.
- 2.49 Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье первой половины XIX в., Ереван, 2003, АГИУ, 244с.
- 2.50 Тунян В., Карабахский конфликт: Историко-геополитический аспект, Ереван, 1999, АГИУ, 99 с.

գ) հողվածներ

- 3.1 Բաղդասարյան Ն., Ղարաբաղը՝ ռուսական կայսրության անդրկովկասյան վարչաքաղաքականության համատեքստում 1813-1917 թթ., Մեքրուպ Մաշտոց

համալսարանի լրատու, 2016, Երևան, Լիմուշ հրատ., 2016, էջ 76-88:

- 3.2 Հովհաննիսյան Է., Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը 18-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 19-րդ դարի 1-ին կեսը (գրականության տեսություն), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 2012, համար 1-2 (119-120), էջ. 218-226:
- 3.4 Հովհաննիսյան Լ., «Ղարաբաղի խանություն», «Ղարաբաղ», «Լեռնային Ղարաբաղ» անվանումների հարաբերությունը, Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն. անցյալը ներկան և ապագան, Երևան, 2007, ԵՊՀ հրատ., էջ 109-114:
- 3.4 Հովհաննիսյան Հ., Ղարաբաղը ռուսական աղբյուրներում (18-րդ դարի վերջ-19-րդ դարի սկիզբ), Էջմիածին ամսագիր, 2007, թիվ Ա, էջ 75-83:
- 3.5 Մաղալյան Ա., Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի «Ղարաբաղի պատմությունը» որպես Արցախի XVIII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, ՊԲՀ, 2018, N 3, էջ 205-221:
- 3.6 Մելքոնյան Ա., Արցախ-Ջավախք. պատմական զուգահեռներ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, էջ 145-158:
- 3.7 Չոբանյան Պ., Արցախի ազատագրական շարժումը և վրաց դիրքորոշումը XVIII դարի երկրորդ կեսին, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2007, ԵՊՀ հրատ., էջ 174-185:
- 3.8 Ениколопов И., «Записка о переселении армян из Персии в наши области и ее настоящий автор», տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, հ.8, 1949, էջ 69 - 73:
- 3.9 Сафарян В., К вопросу о методике присвоения истории и культуры Арцаха в современной азербайджанской историографии. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, էջ 195-207:
- 3.10 Тунян В.Г. Рамиз Мехтиев, Нагорный карабах: история, прочтения по первоисточникам. (գրախոսություն), Հայագիտության հարցեր, 2018, 1 (13), ԵՊՀ հրատ., էջ 217-227:

Էլեկտրոնային աղբյուրներ

- 4.1 Анушевская А., Карабах: история конфликта. Газета Аргументы и факты, 15 августа, 2014г. /www.aif.ru/dontknows/file/-karabah_istoriya_konflikta. 22.01.2018
- 4.2 Джамиль Гасанлы, Карабах: Поиск исторической правды. Журнал «Кавказ и глобализация», 2010, т.4, выпуск 3-4. <http://cyberleninka.ru/article/n/karabah-poisk-istoricheskoy-pravdy>. 15.03.2017
- 4.3 Карабах: Этимология, территория и границы.
http://www.azerbaijan.az/portal/Karabakh/History/history_r.html. 15.03.2017
- 4.4 Махмуд Исмаил. История Азербайджана (Краткий обзор с древнейших времен до 1920 г.) http://elibrary.bsu.az/yenii%5Cebookspdf%5Cistoriya_azerbayjana.pdf. 15.09.2017
- 4.5 Мелтьюхов М., Тер-Саркисянц А., Трапезников Г. Исторические фальсификации с политической подоплекой. <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/historical-falsifications/historical-falsifications-1.htm>. 22.01.2018
- 4.6 Рафика Агакишибекова: Кровавые страницы истории азербайджанского народа.
<http://azpress.az/index.php?lang=ru§ionid=news&id=26181>. 12.08.2017:
- 4.7 Рауф Алишир оглу Гусейнзаде, Кавказ и армяне, Баку, 2013,
<http://erevangala500.com/page/141.html>, 15.09.2017
- 4.8 Эльдар Эльхан оглы Исмаилов. Ханы Карабахские и их потомки.
<https://docplayer.ru/65843625-Hany-karabahskie-i-ih-potomki-pokolennaya-rodoslovnaya-rospis-starshey-linii-roda.html>. 15.08.2018
- 4.9 Нагорный Карабах: факты против лжи. <http://sumgait.info/caucasus-conflicts/nagorno-karabakh-facts/nagorno-karabakh-facts-5.htm> 12.08.2017